

राममित्यादि । कपिप्रभुर्वासी राममुचैर्महताशब्देनोपाख्यं
उपाख्यवान् लभिरात्मनेपद्यमिदं तस्य शुक्तिं ह्यलोहसीति विज्ञो
लोपः ह्यस्यस्योर्धोऽधः ह्यसाञ्जश्च श्रुत्वा श्रुत्वा श्रुत्वा श्रुत्वा श्रुत्वा
मन्यमानः आत्ममानेख्येति चकारादिनिः प्रणवेदनया म्नायन्
म्नानिमुपगच्छन् साधुमन्यं साधुमात्मानं मन्यमानं रामं तेनैव
ह्यत् तस्मिन् सार्वधातुके परतोदिवादित्वाच्चान् पूर्वपदस्य मुम्
असाधुवद्साधुमिव असाधुना तुल्यं वर्तते इति वतिः ॥ १२५ ॥

राममित्यादि । प्रणवेदनया म्नायन् कपिप्रभुर्वासी उचैः
शब्देन राममुपाख्यं निन्दितवान् लभेस्तानि ह्यस्यसाञ्जश्चसीति
सेलोपः उभात्तयोरिति तस्य धः ह्यपह्योरिति भस्य वः श्रुत्वा
मानी आत्मानं श्रुत्वा मन्यमानः अभिधानात् मन्यतेरात्मनोम
नने णिन् यदा श्रुत्वा सत्यमिमानोविद्यतेऽस्येति मैकाजादिति
इन् वीराभिमानवानित्यर्थः श्रुत्वा सौ मानी चेति वा रामं
कीदृशं साधुमन्यं साधुमात्मानं मन्यमानं भाववधूहरणेनोचि
तस्य दण्डस्यैव करणात् मन्यात्स्वार्थे इति खञ् विज्ञाद्रत्ने दिवा
दित्वात् श्यन् खित्यव्याजिति मन् असाधुवत् असाधुना तुल्यं असा
द्यात् हननात् चत्साम्यइति चत् असाधुं यथा निन्दति तयोपा
लभेति वा ॥ १२५ ॥

मृषासि त्वं हविर्याजी राघव च्छदातापसः । अन्य
व्यासक्तघातित्वाद्भ्रष्टा पापसम्भितः ॥ १२६ ॥

मृषादीत्यादि हे राघव त्वं ब्रह्मणा तापसः सत्त्वं मृषैव मिथैव
हविर्धात्री हविषा करणेनेष्टवानपि यः सीकप्राप्तमयकृत्यभिप्रायः
करणेनैव भूतेः शिनिः इतः प्रभृति भूतदत्तधिमियते सतो
ब्रह्मणा पापसंमितः ब्रह्म इतनव्यदति ब्रह्मेत्यादिना किप्तेषां
पापेन तुल्यः कुतः अन्यव्यासकघातित्वात् अन्यस्मिन् सुयीवे व्यास
कं मां इतवान् कर्मापिहनदति शिनिः तत्र कुत्सितयहणं कर्त्तव्य
मित्युक्तं यदि सुयीवेण विरोधः किं तवायातमिति कुत्सितहननं
॥ १२६ ॥

मृषेत्यादि । हे राघव त्वं हविर्धात्री मृषा ब्रह्मादिफलावा
प्रये हविषा करणेन दत्तवानिति मिथ्या यथादित्वात् शिन् कर
णाद्यज्ञोभूतेष्विति परः स्वमते करणादिभूतकालस्य विशेषा
नुक्तेरर्थाङ्गम्यते यतश्च ब्रह्मणा तापसः तपस्वी न तु वस्तुतः अन्यव्या
सकघातित्वात् ब्रह्मणा ब्रह्माणं इतवतां पापसंमितः पापेन
संमितस्तुल्यः तुल्यपापायसत्वात् पुरुषेऽपि तुल्यदत्तुम्यने पापे
न करणभूतेन ब्रह्मणा तुल्यदत्तुम्यः अन्यस्मिन् सुयीवे व्यासकं
इतवानिति यथादित्वाच्चिन् कर्मणोहनः कुलायामिति परः हन
स्तु खैरौच्यमिति धः तत्तत्त्वतौभावइति त्वं ब्रह्माणं इत
वानिति चासुमिति किप् ब्रह्मभूणवृत्ताद्वनोभूतइति परः स्वमते
अविशेषात् कालत्रयं प्राप्तमचातीतविवक्षा सदानोऽलोपदत्त
कारलोपे हनोक्तोक्तः ॥ १२६ ॥

पापकृतमुक्तता मध्ये राक्षः पुण्यकृतः सुतः । माम
पापं दुराचार किं निहत्याभिधास्यसि ॥ १२७ ॥

नदेव दशरथस्य पापेत्यादि । हे दुराचार नामपापं निहत्य
पापकृतं क्षेमकिंमिषः दशरथस्य पुण्यकृतः सुतः सुकृतो
मध्ये किमभिधास्यसि वक्ष्यसि किं शेषे न किञ्चिदभिधानव्यमसी
तिभावः सर्वत्र सुकर्मापापेत्यादिना किप् ॥ १२७ ॥

पापेत्यादि । हे दुराचार अपापं मां निहत्य सुकृतो मोक्षम
क्रियावतां मध्ये किमभिधास्यसि किं वक्ष्यसि यतस्त्वं पुण्यकृतो
दशरथस्य सुतः पुत्रोऽपि भूत्वा पापकृतं पापं सुष्ठु पुण्यं कृतवा
नसि चासुसित्यादिना किप् पुण्यादेः कर्मणः सोऽसृजजः कर्त्तरि
भूतइति परः स्वमतेऽविशिषात् सर्वं विवक्षितं ॥ १२७ ॥

अग्निचित्सोमसुद्राजा रथचक्रचिदादिषु । अनले
खिद्यवान् कस्मान्न त्वयापेक्षितः पिता ॥ १२८ ॥

अग्निचिदित्यादि । कस्मान्नया पिता नापेक्षितः नानुवृत्तः येनैव
कृतवानसीति कीदृशः अग्निचित् आहिताग्निः अग्निं चितवानिति
अग्नीचेरिति किप् सोमसुत् सोमं सुतवान् सोमयाजी सोमसुज
इति किप् अनलेषु अग्निषु दृष्टवान् रथचक्रचिदादिषु रथचक्र
वशीयतइति कर्मण्यग्न्याख्यायामिति किप् आदिशब्दाद्येनचि
ददिक्रहणं अग्न्यर्थादि तदाकारदृष्टकाचयइत्युच्यते तद्वा
रेषाग्निरपि ॥ १२८ ॥

अग्नीत्यादि । कथं स्वया पिता दशरथोराजा नापेक्षितः न
चिन्तितः नानुवृत्तोवा येनैव कृतमिति भावः अग्निचित् आहि
ताग्निः सोमसुत् सोमयाजी रथचक्रचिदादिषु अग्निविशेषेषु

दृष्टवान् कृतयश्चः अग्निं चितवान् सोमं सुतवान् रथचक्रवर्षी
 यते इति च चासुखित्यादिना किप् रथचक्रचिदादिवित्यादि
 ब्रह्मात् श्येनचिदादिवपि अन्यर्थोरथचक्राद्याकारदृष्टकार
 चनाविशेषः क्रियते तद्वारेणाग्निरपि रथचक्रचिदादितयाव्य
 पदिष्यते दृष्टवानिति वजेः कवतुः यद्वस्त्रपाद्योरिति निः
 ॥ १२८ ॥

मांसविक्रयिणः कर्म व्याधस्यापि विगर्हितं । मां
 स्रता भवताकारि निःशङ्कं पापदृश्यना ॥ १२९ ॥

मांसेत्यादि । मांसविक्रयिणः कुत्सितकर्मकारिणो व्याधस्यापि
 विगर्हितं निन्दितं कर्मणीनिर्विक्रियइति इतिः तत्र कुत्सितयद्वयं
 कर्त्तव्यमित्युक्तं निरुद्धकर्मकरणेनेति यद्भवता पापदृश्यना पापं
 दृष्टवता दृष्टेः कनिप् नसंयोगादमन्तादिति असौपप्रतिषेधः
 कर्म अकारि कृतं कर्मणि लुङ् निःशङ्कं शङ्कां त्यक्त्वा किं कुर्व्य
 ता मां स्रता मारयता हन्तेः शतरि गमहनेत्युपधासोपः होह
 नोरिति कुम् ॥ १२९ ॥

मांसेत्यादि । मांसविक्रयिणो व्याधस्यापि यदिगर्हितं कर्म
 तत्त्वया मां स्रता निःशङ्कं शङ्कां त्यक्त्वा कृतं पापदृश्यना पापं दृष्ट
 वतापि पापानभिज्ञेन मांसोपजीविना व्याधेनापि अन्यासक्तस्य
 निष्प्रयोजनत्वादानरस्य च हननं निन्द्यते भवता तु पापं जान
 तापि तत्कृतमिति भावः व्याधयेति कर्त्तरि सम्बन्धविवक्षा यदा
 व्याधस्यापोहकं कर्म सोऽप्येवमेव निन्दितमित्यर्थः मांसविक्रयो

ऽस्मासीति नैकाजादिति इन् विक्रीणातेर्भूते कुत्सायामिति परः
तत्र साधु अत्र व्याधस्य मांसविक्रयणे कुत्सायाः अभावात् दृष्टेस्ता
सुसित्यादिना कनिप् ॥ १२८ ॥

बुद्धिपूर्वं भुवन्न त्वा राजकृत्वा पिता खलं । सह
युध्वानमन्येन योऽहिनोमामनागसं ॥ १३० ॥

बुद्धिपूर्वमित्यादि । तत्पिता त्वां खलं असाधुचरितं भुवन्
गच्छन् भुगतिसौख्येयोरिति इदं दौ पथते तस्य गतौ ज्ञानार्थं
वर्त्तमानस्य अतरि विकरणलोपे उवजादेशे रूपं यन्न राज
कृत्वा कस्य तवेत्यर्थात् राजनियुधिरुज्जदति कनिप् तत्तस्य बुद्धि
पूर्वं भुवमवश्यं तस्येति व्याख्याने कृत्तयोने कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं
यखलं मामनागसमपापमन्येन सह युध्वानं अन्येन सुयोवेण सह
योद्धुं प्रवृत्तं सहेचेति कनिप् अहिनः हिंसितवान् हिंसेर्लङि
मध्यमपुरुषैकवचने अमि, आसलोपे हल्ङादिलोपे हले च
रूपं ॥ १३० ॥

बुद्धीत्यादि । खलं दुष्टचरितं त्वां पिता दशरथोयन्न राज
कृत्वा राजानं न कृतवान् तदुद्धिपूर्वं खलत्वविज्ञानपूर्वकमेव भुवं
निश्चितं चासुसित्यादिना कृजः कनिप् खलतन्पिति दीचीनीना
मित्यादिना त्वादेशः कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत
इति न्यायात् ङघेकृतीत्यस्य विषयेऽपि कर्मक्रियेत्यादिना द्विती
या केचित्तु भुगिसौख्ये इत्यस्य अतरि भुवन् धातूनामनेकार्थत्वात्
ज्ञानार्थः पिता त्वां खलं भुवन् यन्न राजकृत्वा अर्थात्तव तदुद्धि

पूर्वमित्याहुः अन्ये तु इति निषेधे आशब्दः स्मरणे पीडायां वा राजकृतेत्यत्र तवेत्यर्थाद्गम्यते नञः प्रक्षेपात् अखलमिति मामि त्यस्य वक्ष्यमाणस्य विशेषणमित्याहुः खलत्वमाह यस्त्वं मां अहि नां हतवान् कीदृशं अन्येन सुग्रीवेण सह युध्वा नं योद्धुं प्रवृत्तं युधेः पूर्ववत् कनिष्ठागसं अनपराधं अहिमइति हिमिहिं सायां घ्याः सिप् रुधादित्वात् अन् ननोनलोप्यइति इदनुबन्ध जन्यनकारस्य लोपः हसज्झांदिसेरिति सेलीपः ॥ १३० ॥

पञ्च पञ्चनखाभक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्दिजैः। कौ शल्याज शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥ १३१ ॥

मांसार्थं हतइति चेदाह पञ्चपञ्चेत्यादि। हे कौशल्याज कौ शल्याजात सप्तम्यां जनेर्द्धः ये पञ्च पञ्चनखाः शशकः शलकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमइति कृतजैः कृतयुगजातैः सप्तम्यां जनेर्द्धः दिजैर्दिजातैः अन्येष्वपि दृश्यतइति इः सप्तम्यामित्युपलक्षणं असप्तम्यामपि दृश्यते भक्ष्याः भक्षणीयाः प्रोक्ताः तेषामहमे कोऽपि न भाविता अहं कपिः तत्किमिति हतोऽहंत्वयेति ॥ १३१ ॥

पञ्चेत्यादि। राजभिर्मांसाय मृगाहन्यन्तइति समानं निराकुर्वन्नाह हे कौशल्याज ये पञ्चनखाः पञ्च शशकः शलकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमइत्यादिवाक्येन कृतजैः सत्ययुगजातैर्दिजैर्भक्षिभिर्भक्षयोग्याः प्रोक्ताः कथिताः तेषां शशादीनां मय्ये अहं नैकोऽपि यतः कपिरहं अतोऽभक्ष्यत्वान्मम बधोव्यर्थएव कौशल्यायाः सकाशाज्जातः कृते जातः दिर्जातइति च हनजनादिति इः पैतृकधर्माग्राहितया कुत्सार्थं मातुस्तुक्तीर्त्तनं ॥ १३१ ॥

कथं दुष्टः स्वयं धर्मो प्रजास्त्वं पालयिष्यसि । आ
त्मानुजस्य जिह्वेपि सौमित्रेस्त्वं कथन्न वा ॥ १२२ ॥

कथमित्यादि । स्वयमात्मना धर्मो दुष्टः दुःस्थः सन् अपदुः
सुपुष्टइत्यादि कः कुप्रत्ययः कथं प्रजाः पालयिष्यसि नैवेति
भावः उपसर्गे च संज्ञायामिति जनेर्ङः कथं वा सौमित्रेर्भातुरा
त्मानुजस्य कनीयसः आत्मानमनुजात इत्यनौ कर्मणि इति उः
न जिह्वेपि न लज्जसे ॥ १२२ ॥

कथमित्यादि । त्वं कथं प्रजाः पालयिष्यसि अपि तु नैवेति
भावः यतः स्वयमात्मनो धर्मो दुःस्थः दुःखेन तिष्ठतीति हनजना
दिति उः दुष्टुरिति पाठे श्रौणादिकः कुप्रत्ययः षत्वश्चाभिधानात्
प्रजायन्तइति प्रजालोकाः पूर्व्वेण उः स्त्रीत्वं संज्ञा चाभिधानात्
आत्मानुजस्य सौमित्रेः कथं न वा जिह्वेपि न लज्जसे आत्मानम
नुजातइति पूर्व्ववत् उः ॥ १२२ ॥

मन्ये किञ्चमहं घ्नन्तं त्वामक्षत्रियजे रणे । लक्ष्मणा
धिज दुर्वृत्तं प्रयुक्तमनुजेन नः ॥ १२३ ॥

मन्यइत्यादि । किञ्च त्वामहं कुतोऽपि जातं न राजजातं मन्ये
यच्च म्यामजातविति उः घ्नन्तं मारयन्तं अक्षत्रियजे रणे क्षत्रिय
दजाते हे लक्ष्मणाधिज लक्ष्मणयज नोऽस्माकमनुजेन भाचा प्र
युक्तं जातावपि दृश्यते अक्षत्रियजइति उपसर्गे च संज्ञायामित्यु
क्तं असंज्ञायामपि दृश्यते लक्ष्मणाधिजइति अनौकर्म्यीत्युक्तं
कर्मण्यपि दृश्यते अनुजइति सर्व्वचान्येष्वपि दृश्यतइति उः इत्यु
पपदाधिकारः ॥ १२३ ॥

मन्येदत्यादि । हे लक्ष्मणाधिज हे दुर्दत्त दुस्वरिच अहं तां
 किञ्च कुतोऽपि जातं कुत्सितादा जातं मन्ये न तु राज्ञो जातं यतः
 अक्षत्रियजे क्षत्रियादजाते रणे मां प्रक्तं मारयन्तं अस्माकमनु
 जेन कनिष्ठेन सुयोवेण प्रयुक्तं सर्व्वत्र हनजनादिति जनेर्द्धः परे तु
 विशेषसूत्राण्युक्ता अन्यत्रापि दृश्यत इत्यनेन तेषां प्रायिकत्वं
 बोधयन्ति तथाहि पञ्चम्यन्तादजातेर्द्धः इत्यस्य किञ्च इत्युदाह
 रणं जातेरपि अक्षत्रियज इत्युदाहृतं उपसर्गात् संज्ञायामि
 त्यस्य प्रजास्यं पालयिष्यसीत्युदाहृतं असंज्ञायामपि अधिज
 इति कर्मणोऽनोरित्यस्य आत्मानुजस्य जिह्वेवीत्युदाहरणं अक
 र्मणोऽपि अनुज इति अतएव महाधिया वोपदेवेन विशेषेणोक्तः
 ॥ १२२ ॥

प्रत्यूचे वालिनं रामोनाकृतं कृतवानहं । यज्वभिः
 सुत्वभिः पूर्व्वैर्जरङ्गिषु कपीश्वर ॥ १२४ ॥

प्रत्यूच इत्यादि । रामोऽपि वालिनं प्रत्यूचे प्रत्यूक्तवान् किमि
 त्याह हे कपीश्वर पूर्व्वैर्जरङ्गिर्दृष्टैः जीर्यते रदन् यज्वभिः याज्ञि
 कैः सुत्वभिः सोमयाजिभिः सुयजोर्हनिष् नाकृतं कृतवानहं अपि
 तु कृतमेव कृतवानहं निष्ठेति भूते कृतवत् ॥ १२४ ॥

प्रत्यूच इत्यादि । रामो वालिनं प्रत्यूचे किं प्रत्यूक्तवानित्याह
 हे कपीश्वर यज्वभिर्याज्ञिकैः सुत्वभिः सोमपीतिभिः पूर्व्वैर्जरङ्गि
 र्दृष्टैर्मान्धादप्रभृतिभिर्वन्न कृतं तदहं न कृतवान् इष्टवानिति

चासुसिति वनिप् सुत्वानिति कनिप् स्वस्यतन्पिति जीर्यतीति
शब्दः जीनेजीर्णेजरसपोत्यमरः ॥ १२४ ॥

ते हि जालैर्गले पाशैस्तिरश्चामुपसेदुषां । ऊषुषां
परदारैश्च सार्द्धं निधनमैषिषुः ॥ १२५ ॥

तेहीत्यादि । हि यस्मात्ते पूर्ववृद्धाजालैर्गले पाशैश्च तिरश्चांश्च
गपक्षिसरीसृपाणां तिरोऽश्नुतीति चत्विगित्यादिना किन् आमि
अचदत्यल्लोपः तेषां निधनं विनाशमैषिषुः दृष्टवन्तः द्रष्टुं लुङ्
रूपं कीदृशं उपसेदुषां समीपमुपगतवतां तेषां समीपवर्त्तिनाम्
पद्मवकारित्वात् भाषायामिति कसुः परदारैश्च सार्द्धं मूषुषां
उषितवतां पूर्ववत्कसुः वसेर्यजादित्वात्संप्रसारणं ॥ १२५ ॥

तेहीत्यादि । पूर्वोक्ते हेतुरयं हि यस्मात्तेऽपि पूर्वं वृद्धास्ति
रश्चां पक्षिमृगादीनां जालैर्गले पाशैश्च निधनं ऐषिषुः दृष्टवन्ति
अन केवलं तिरश्चां परदारैः परस्त्रीभिः सार्द्धं ऊषुषां कृत
निवासानाञ्च परदारैः सह वासमयिमल्लोके वक्ष्यति अतएव
वध्यत्वप्रतिपादकं रूपद्वयमेव लय्यस्ति उभयविशेषणमाह उप
सेदुषां समीपमुपगतानां स्ववाङ्मखितानामपीत्यर्थः केचित्तु
परदारैः सार्द्धं मूषुषामिति तिरश्चामित्यस्य विशेषणं वध्यत्वद
र्शनायेत्याहुः तिरोऽश्नुतीति क्तिप् सहसन्तिरदिति तिर्यादेशः
तिर्य्यगमुयगिति तिरश्चादेशः उपपूर्वसदृशीपमवदिति कसुः
वसोर्घसेकाजिति इम् धुर्दिध्यङीति द्वित्वं तृफलेति अतएत्वं चि
लोपश्च वसोर्घः सेमपीति उः वसेः पूर्ववत् कसुः इम् च व्यथ

यदेति खेर्विः यद्वस्त्रपाद्योरिति प्रकृतेर्विः किलादिति षः इषु
इहायां अन् व्यासिः अनुस्मिदेः भूवोऽम् ॥ १२५ ॥

अहन्तु शुश्रुवान् भ्रात्रा स्त्रियं भुक्तां कनीयसा ।
उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वं सतामृग ॥ १२६ ॥

अहमित्यादि । हे लतामृग हे शाखामृग अहं पुनः शुश्रुवान्
श्रुतवान् पूर्ववत्कसुः ययुत भ्रात्रा कनीयसा भुक्तां स्त्रियं तमुपे
यिवान् सन् अनूचानैर्वेदविद्भिर्निन्दितस्ततोमे नैव दोषः उपे
यिवाननूचानइति उपेयिवानित्यादिना निपातितौ ॥ १२६ ॥

अहमित्यादि । हे लतामृग शाखामृग अहं शुश्रुवान् किं शुश्रु
वानित्याह कनीयसा कनिष्ठेन भ्रात्रा सुग्रीवेण भुक्तां स्त्रियं तमु
पेयिवान् उपगतोऽसि अतएव अनूचानैर्वेदविद्भिस्त्वं निन्दितः
तेन तव बध्ने मम दोषो नास्तीति भावः शृणोतेरिणश्च पूर्ववत्
कसुः द्वित्वं वसोर्धमेकाज्जिष्ठातइमित्यत्र खिसहितस्यैकाचोग्रहणं
तेन न ओरिम् इणस्तु इमि यिणोऽच्यणाविति आदेशः खेः कि
तिर्धेः अनुपूर्वब्रूजः कानः वचोऽरे पूर्ववत् जिः अनूचानः प्रवचने
साङ्गेऽधीती गुरोश्च यदत्यमरः । लता ज्योतिष्मती पृक्षा शाखा
बह्वी प्रियङ्गुत्विति विश्वः ॥ १२६ ॥

अन्वनैषोत्ततोवाली त्रपावानिव राघवं । न्यञ्चि
पञ्चाङ्गदं यत्नात् काकुत्स्थे तनयं प्रियं ॥ १२७ ॥

अन्वेत्यादि । ततो रामवचनादनन्तरं वाली राघवमन्व
नैषीत् अनुनीतवान् देव चम्यतां यदजानता मयोक्तमिति नयते
लुङित्यनेन भूतसामान्ये लुङ् चपावानिव यथा लज्जावान् कश्चि
दनुनयति तदत् अङ्गदक्ष प्रियं तनयं काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत्
न्यस्तवान् यत्नादादरात् क्षिपेरनद्यतने लङ् लकारप्रत्ययस्या
तिङिति प्रतिषेधान्न छत्सञ्ज्ञा ॥ १३७ ॥

अन्वेत्यादि । ततो रामवाक्यानन्तरं वाली राघवमन्वनैषीत्
अनुनीतवान् णीजश्चांसिः नेमेकाजिति दम्निषेधः प्रजवदेति
त्रिः चपावानिव वस्तुतोऽमृगस्य भ्रातृवधूहरणेऽपि चपा नास्ति
किन्तु यथा लज्जावान् कश्चिदनुनयति तदत् अङ्गदनामानं प्रियं
पुत्रं काकुत्स्थेरामे यत्नात् न्यक्षिपत् समर्पितवान् ॥ १३७ ॥

मित्रभाणः ससुग्रीवं प्रोचे सद्भावमागतः । सन्म
विध्याव एकस्यामभिजानासि मातरि ॥ १३८ ॥

मित्रेत्यादि । सवाली मित्रभाणः सन् सद्भावं शोभनभाव
मागतः स सुग्रीवं प्रोचे किमित्याह अभिजानासि स्मरसि एकस्यां
मातरि सन्मविध्यावः समभवावदत्यस्मिन्नर्थे अभिज्ञावचने
लुङित्यनद्यतने लृट् अभिजानासीत्यभिज्ञावचनस्योपपदत्वात्
॥ १३८ ॥

मित्रेत्यादि । मित्रभाणः सन् सद्भावं प्राप्नोवाली सुग्रीवं प्रोचे
ब्रूङ्ठी वचोऽरे मृङ्गष्टीव्येममिति शानः तौदादिकः शः चङ्गिः
अध्वोरितीयः किमित्याह एकस्यां मातरि आवां यत्सन्मविध्यावः
सन्भूतौ तदभिजानासि स्मर्यैस्त्वद्यदित्यतीतइति भूते तौ ॥ १३८ ॥

अवसाव नगेन्द्रेषु यत्पास्यावोमधूनि च । अभिजानीहि तत्सर्व्वं वन्धूनां समयोद्धार्य्य ॥ १३८ ॥

अवेत्यादि । अभिजानीहि स्मर यन्नगेन्द्रेषु अवसाव उषित वनौ अत्राभिजावचनस्य यद्वन्दसहितत्वात् न यदीत्यनेन लटि प्रतिषिद्धे लङेव भवति अत्र वासमात्रं स्मर्य्यते मधूनि च यत्पास्यावः तत्र पीतवनौ तत्सर्व्वमभिजानीहि अत्र विभाषासा काङ्क्ष इति पञ्चे लट् साकाङ्क्षता च प्रयोक्तुर्लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे तत्र वासोलक्षणं पानञ्च लक्ष्यमिति यस्मादन्धूनामयमेषसमयः कालः ॥ १३८ ॥

अवेत्यादि । नगेन्द्रेषु पर्व्वतश्रेष्ठेषु आवां अवसाव यस्य तत्र मधूनि पास्यावः पीतवनौ तत्सर्व्वं अभिजानीहि स्मर यस्मात् अयं वन्धूनां समयः नेदानो वैरिचिन्ता युक्तेति भावः वानेकस्मार्थ्य इति भूते विभाषया ती वसैनिवासे घी ॥ १३८ ॥

दैवं न विदधे नूनं युगपत्सुखमावयोः । शश्वदभूव तदुःस्थं यतीन इतिहाकरोत् ॥ १४० ॥

दैवमित्यादि । नूनमवश्यं दैवमावयोः सुखं पुगपदेककालं न विदधे न हि विहितवत् परोचे लिट् अत्रिच्चात्तङ् आतोलीपः यतोयस्मात्तत् दैवं शश्वत् नित्यं दुःस्थमननुकूलं नोऽस्माकं बभूव तस्मादितिह एवमकरोत् इदमेवं कृतवान् यद्युगपदावयोः

सुखविधानं तद्धःस्थं शश्वदभूव हाकरोदिति भूतानद्यतनप
रोचे लिटि प्राप्तं हश्वयतोर्लङ्गेति लङ् चकारात् लिट् तच्च शश्व
दब्दे उपपदे लिङ्वादाद्धतः न लङ् हशब्दे लङ्गेवन लिङ्गपीति
॥ १४० ॥

दैवमित्यादि । नूनं निश्चितं दैवं कर्तृ युगपदेकदा नावयोः
सुखं विदधे चकार धाञ्छां उस्सेचीत्यादिना आलोपः यत
स्वाद्वैवं नोऽस्माकं शश्वन्नित्यं दुःस्थं प्रतिकूलं बभूव तस्मादिति प्रा
गुक्तं युगपत् सुखाभावं अकरोत् हा विषादे ह पादपूरणे वा
पारम्यर्थप्रसिद्धौ स्वादैतिह्यमितिहाय्यमितिदर्शनात् पारम्य
र्थप्रसिद्धिमकरोदिति केचित् इति लोकापवादागमयोरिति वर्ज्यं
मानवचनात् लोकापवादं आहवधूगमनरूपमकरोदिति केचित्
यत्तदोः परस्परकाङ्क्षया तत इति गम्यते ॥ १४० ॥

ददौ सदयितां भ्रात्रे मालाञ्चाय्यां हिरण्मयीं ।
राज्यं सन्दिश्य भोगांश्च ममार व्रणपीडितः ॥ १४१ ॥

ददावित्यादि । सवाली दयितां ताराख्यां भ्रात्रे सुयीवाय
ददौ मालां चाय्यां श्रेष्ठां हिरण्मयीं सुवर्णघटितां राज्यं सामा
त्यादिद्रव्यप्रकृतिं सन्दिश्य दत्त्वा भोगांश्च राज्याङ्गानि ममार
व्रणपीडितः तच्चापि परोचे लिट् ॥ १४१ ॥

ददावित्यादि । सवाली भ्रात्रे सुयीवाय दयितां स्वप्रियां
हिरण्मयीं स्वर्णमयीं स्वर्णघटितां मालाञ्च ददौ अय्यां श्रेष्ठा
मित्युभयविशेषणं हिरण्यस्य विकारो हिरण्मय इति निपातनात्

मयट् यलोपश्च ततोराज्यं भागांश्च सन्दिश्य दत्त्वा व्रणपीडितः
सन् ममार मृतः ॥ १४१ ॥

तस्य निर्वर्त्य कर्त्तव्यं सुग्रीवोराघवाज्ञया । किष्कि
न्याद्रिगुहं गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतं ॥ १४२ ॥

तस्येत्यादि । तस्य मृतस्य कर्त्तव्यं पिण्डोदकादिकरणीयं कृत्वा
सुग्रीवोराघवाज्ञया गच्छ वर्षासमयमतीत्य शरद्यागमिष्यसीति
आज्ञया किष्किन्याद्रिगुहं गन्तुं मनः प्रणिदधे कृतवान् अत्रा
पि परोक्षे लिट् ॥ १४२ ॥

तस्येत्यादि । तस्य मृतस्य वालिनः कर्त्तव्यं कर्त्तुमुचितं पिण्डो
दकदानादि निर्वर्त्य अङ्गदद्वारा स्वयञ्च यथायोग्यं निष्पाद्य
राघवस्याज्ञया किष्किन्यानामीमद्रिगुहं द्रुतं शीघ्रं गन्तुं मनः
प्रणिदधे चकार धाजष्टी प्राग्वन्नेणइति एत्वं किष्किन्याद्रिगु
हेति सुमेरुपर्वतादिवत् एकार्थत्वे कर्मधारयः ॥ १४२ ॥

नामग्राहं कपिभिरशनैः स्तूयमानः समन्तादन्व
ग्भावं रघुवृषभयोर्व्यानरेन्द्राविराजन् । अभ्यर्णेऽम्भः
पतनसमये पर्णलीभूतसानुं किष्किन्याद्रिं न्यविशत
मधुक्षीवगुञ्जद्विरेफं ॥ १४३ ॥

इति भट्टिकाव्ये वालिवधेनामाधिकारकाण्डे षष्ठः
सर्गः ।

नामेत्यादि । वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्ध्याद्रिं न्यविशत निवि
ष्टवान् नेर्विशदति तङ् अशनैः सुष्ठु कपिभिसूयमानः वर्त्तमाने
स्रष्ट तस्य कर्मणि विहितत्वात् लक्षणहेत्वोः क्रियायादिति शानच्
नामयाहं नाम गृहीत्वा नाम्नादिशिप्रयहोरिति षमुल् समन्तात्स
र्वतः विराजन् शोभमानः अत्र परस्मैपदसंज्ञकः शब्दः किं कृत्वा
रघुवृषभयोरन्वग्भावं अनुकूलोभूत्वा अन्यक् पूर्वाद्भवतेरन्यच्चा
मुखोऽन्यदति षमुल् तदनुकूलवर्त्तिताद्विराजन् कदा न्यविशत
अभ्यर्णे निकटे अभ्यः पतनसमये प्रावृषीत्यर्थः पर्णलीभूतसानुं
पर्णानि सन्ति येषामिति सिन्धादिपाठान्नच् तदन्तादभूततद्भा
वे चिः पर्णलीभूताः सानव एकदेशायस्याद्रेः मधुक्षीवामधुमन्ता
गुञ्जन्तोद्विरेफायत्र चीत्रइत्यत्रानुपसर्गात्फुल्लचीवकृशोलाघा
इति निपातितः चीत्रमदइत्यस्मात् कप्रत्ययस्य लोपः इडभाव
श्च निपात्यते गुञ्जेर्लट् कचित्प्रथमासमानाधिकरणेऽपि शब्दप्र
त्ययः । इति सापपदकृतः ॥ १४३ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे प्रथमः
परिकेदः । रामस्य सुग्रीवाभिषेकानाम षष्ठः सर्गः ॥

नामेत्यादि । वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्ध्या गुहाविशेषेणो
पलक्षितमद्रिं न्यविशत प्रविष्टवान् शोविशप्रवेशे विपराजीति मं
कीदृशः अशनैरुच्चैः समन्तात् सर्वतोनामयाहं नाम गृहीत्वा
कपिभिः सूयमानः कर्मणि शानः रतनोरिति यकि घोऽज्यऽरे
रघुवृषभयोरामलक्षणयोः अन्वग्भावं अनुकूलोभूत्वा विराज
मानः उत्तरपदे वृषभादिशब्दः श्रेष्ठवाचकः स्वभावात् राम

कार्यं त्यक्त्वा कुतोऽयं गतइत्याह अन्धःपतनसमये वर्षाकाले
 अभ्यर्त्तं समीपवर्त्तिनि सति तदा प्रयाणानौचित्यात् तयोराद्य
 या एहं गतइत्यर्थः अभ्यर्त्तइति अर्हैः कान्तस्य समीपार्थं शुभवा
 देत्यादिना निपातः कीदृशमद्रिं पत्न्यलीभृताः सानवएकदेशाय
 स्य यादृशं वेश्मः पत्न्यलङ्घ्यात्पसरइत्यमरः क्षिः कृभस्त्विति
 क्षिः अकारस्य ईत्वञ्च मधुना जीवामर्त्तागुञ्जन्तोदरेफाभमरा
 यच जीवङ् दर्पे इत्यस्य कान्तस्य जीवः पूर्व्वेण निपातितः नाम
 यादृमिति कर्मरूपं नास्ति आदिश्रियहिभ्यां चणमिति परः स्वम
 तेऽभिधानात् किम्वा नास्तीयाहोयहणं यच्चेति स्तुतिक्रियाविशे
 षणं अन्वभावमिति आनुकूल्येऽन्वचोभुवश्चणमिति परः स्वमते
 ऽचाप्यभिधानात् यदा रघुवृषभविषये अनुगतोभावोयच्चेति
 दीप्तिक्रियाविशेषणं एतेन विनयित्वं दर्शितं । इति सोपपदकद
 धिकारः ॥ १४३ ॥

इति सदैयहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभ
 रतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायामधिकारकाण्डे
 प्रथमपरिच्छेदः । काव्यस्य षष्ठः सर्गः ॥

ततः कर्त्ता वनाकम्पं ववौ वर्षाप्रभञ्जनः । नभः
 पूरयितारश्च समुन्नेमुः पयोधराः ॥ १ ॥

इतस्ताक्षीलिकं कृतमधिकृत्योच्यते ताक्षीलिकइत्युपलक्षणं
 तद्वर्त्ततत्साधुकारिष्वपि द्रष्टव्यं यतश्चाक्षेप्तकोलतद्वर्त्ततत्साधु
 कारिष्विति तत्राधिक्रियते । ततइत्यादि ततः प्रवेशानन्तरं

वर्षाप्रभञ्जमः प्राटृद्वातोववौ वाति स्म वागतिगन्धनयोरिति
कर्त्ता वनाकम्पं साधु कुर्वन् दृष्टिनि दृन् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः
पयोधरामेषाञ्च समुन्नेमुः समुन्नताः कीदृशानभःपूरयितारः
दृन् ॥ १ ॥

अथ ताडिलिकाः कृतउच्यन्ते । ताडिलिका इत्युपलक्षणं पर
मते तच्छीलतद्गन्धतत्साधुकारिष्वर्थेषु दृनादिदर्शनात् स्वमते
यद्यपि दृनादीष्णादिविधायकसूत्रेषु तच्छीलाद्यर्थोनाक्तस्या
पि ढधेकतीत्यादौ शीलार्थदृन्भव्यर्णार्थेति ज्ञापकात् दृनि
ष्णादयः कतिचित्पुत्र्या अभिधानात् शीलार्थेऽपि भवन्तीति
बोध्यं उक्तं हि कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामकमिति
शीलार्थार्थकथनेऽपि नाधिका चतिः प्रकृतार्थस्य तदोपकल्पात्
तथा हि ततः कर्त्ता वनाकम्पमित्यादौ वनस्य ईषत्कम्पकारित्वे
नैव वायोः साधुत्वं गम्यते एवमन्यत्रापि । तत इत्यादि ततो
ऽनन्तरं वर्षाकालसम्बन्धी प्रभञ्जनोवायुर्ववौ वहति स्म वालग
मनहिंसयोः णवातोडौ कोटृशः वनानामीषत्कम्पनं कर्त्ता साधु
कुर्वन् एतेन मान्द्यं सौगन्ध्यञ्च परमते साधुकारिणि दृन् स्वमते
ईषत्कम्पकारित्वेनैव साधुत्वं गम्यते दृल्लकौघे इति दृन् ढधेकती
त्यादौ शीलार्थदृन्निति शीलार्थदृत्युपलक्षणं तेन तत्साधुकार्यं
स्यापि ग्रहणं शीलार्थदृन्नित्यत्र शीलार्थदृन्निति पाठं केचिद
दन्ति किम्वा शीलार्थे दृन् वनानामीषत्कम्पकरणशीलदृत्यर्थः
अतएव कर्मणि न षष्ठी वर्षासु वायोरतिशयत्वं वर्णनीयमिति
सम्प्रदायानुरोधात् वनानामाकम्पं कर्त्तेति केचित् पयोधरा

मेघाः समुन्नेमुः सम्यगुन्नताः परितृद्धावभ्रवुः दिशोऽप्यवन्त इत्यर्थः नमेरुषि तृफलीत्यादिना अतएवं खिलोपश्च पयोधरतीति पञ्चादित्वाद् न पयोधरतीति वाक्ये ङात्षष्ठित्यस्य विषयाशङ्का चेत् तदा धरतीति धरः पयमोधरः पयोधर इति वाक्यं कीदृशाः नभश्चाकाशं पूरयितारः पूरणशीलाः पूरकपूर्त्ता पूर्ववत् ॥ १ ॥

तर्पणं प्रजनिष्णूनां शस्यानाममलं पयः । रोचिष्णवः सविस्फूर्जामुमुचुर्भिन्नवद्भुजाः ॥ २ ॥

तर्पेत्यादि । घनाश्रमलं पयो मुमुचुः भिन्नवत् भिन्नादव कीदृशं पयः तर्पणं शस्यानां तर्पणं तर्पयतीति कृत्यल्युटोवङ्गल मिति कर्त्तरि ल्युट् प्रजनिष्णूनां साधु प्रादुर्भवतां रोचिष्णवः साधु दीप्यमानाः सविस्फूर्जाः सवज्जनिस्त्रिणाः अलं कृजित्यादिना इष्णुच् ॥ २ ॥

तर्पेत्यादि । घनानिर्मलं पयोमुमुचुः त्यक्तवन्तः भिन्नवत् भग्ना इव यथा घटादयो भग्नाः सन्तो वङ्गजलं त्यजन्ति तद्वत् कीदृशं पयः प्रजनिष्णूनां प्रकृष्टजननशीलानां साधु प्रादुर्भवतां वा शस्यानां तर्पणं तृप्तिकारकं तर्पयतीति नन्दादित्वादनः परमते ऽत्रापि शीलार्थः कुकविकाव्यमिव मोरसस्य रमणीयमिति देशवर्षनायां श्लेषात् सस्यशब्देऽदन्त्यदयवानित्येके तालव्या अपि दन्त्याः स्युः शस्यशूकरशालय इत्यन्ये घनाः कीदृशाः रोचिष्णवो दीप्तिशीलाः साधु दीप्यमानावा सविस्फूर्जो वज्जनिर्घोष

सहिताः जिभाजभूसहेत्यादिना प्रपूर्वजनैरुच्य इष्टुः द्रोष्ण
र्जावज्जनिर्घोषे सेमक्तासुरोरिति अः ॥ २ ॥

निराकरिणवोभानुं दिवं वर्त्तिष्णवोऽभितः । अल
ङ्करिणवोभान्तस्तडित्वन्तश्चरिणवः ॥ ३ ॥

निरेत्यादि । भानुं निराकरिणवो निराकरणशीलाधनाः
पयोमुमुचुरिति धाज्यं दिवमभितोवर्त्तिष्णवश्चाकाशमभितो वर्त्त
नस्तभावाः पूर्वपश्चिमयोर्वर्त्तनहेतुत्वात् पर्यभिभ्यां सर्वोभया
र्थे तसिः अभितः परित इति द्वितीया तडित्वन्तः सविद्युतः अत
एव भान्तोदीयमानाः एवञ्च कृत्वा अलङ्करिणवोऽलङ्करणशी
ला इव दिशश्चरिणवः इतस्ततो गमनशीलाः पूर्ववदिष्टुच् ॥ ३ ॥

निरेत्यादि । कीदृशाधनाः भानुं निराकरिणवश्चाकाशकाद
त्यर्थः दिवमभितश्चाकाशस्योभयभागे पूर्वे पश्चिमे च वर्त्तन
शीलाः धिक्स्वमयेत्यादिना अभियोगे द्वितीया तडित्वन्तोविद्युत्
क्ताः अतएव भान्तोदीयमानाः एवञ्चालङ्करिणवोदिवमिति
सम्बध्यते साधु भूषयन्तः चरिणवः इतस्ततो गमनशीलाः पूर्वेण
इष्टुः ढघेकृतोत्थादौ उदन्तवर्जनात् न कर्माणि षष्ठी तडिष्क
ब्दात् मोक्षपादतः नदन्तसाविति पदनिषेधात् न सपोऽवे
जवदत्यनेन तकारस्य दत्वं यद्यपि तडित्वान् वारिदोऽसु
भृदित्यमरेणोक्तं तथाप्यत्र विद्यमानतडिद्योगप्रतिपत्त्यर्थमुक्तं

अथ तु गोशब्दादिवद्गुडिरेव यदा तडितल्लोमेघाः पथोमुमुषुः
कीदृशाः घनानिविडाः ॥ २ ॥

तान् विलोक्यासद्दिष्णुः सन् विललापोन्मदिष्णुवत् ।
वसन् माल्यवति ग्लास्त्ररामोजिष्णुरधृष्णुवत् ॥ ४ ॥

तानित्यादि । तान् घनान्विलोक्य असद्दिष्णुरसहनशीलोरामः
माल्यवति पर्वते वसन् विललाप उन्मदिष्णुवत् उन्मदनशीलः
उन्मत्तस्तद्वत् पूर्व्वदिष्णुश्च ग्लास्त्रः ग्लानशीलः जिष्णुर्जयशीलः
अधृष्णुवदप्रगल्भद्वय शोकाभिभूतत्वात् ग्लाजिस्त्रश्च षण्णुः धृष्णु
रिति त्रिषष्ट्यधोत्यादिना कृः ॥ ४ ॥

तानित्यादि । तान् घनान् विलोक्य असद्दिष्णुः सन् अक्षमा
शीलोभवन् रामो माल्यवति पर्वते वसन् उन्मदिष्णुवदुन्मत्तवत्
विललाप विलापं कृतवान् सन् पण्डितोऽपि उन्मदिष्णुरिव विल
लापेति वा योजया जिष्णुर्जयशीलोऽपि अधृष्णुवत् अप्रगल्भद्वय
ग्लास्त्रः ग्लानिशीलः सहोन्मदिभ्यां पूर्व्वेण दृष्णुः ग्लास्त्रास्त्रेत्या
दिना ग्लायतेः स्त्रुः षण्णुर्भुजेरिति जयतेः षण्णुक् क्षिपत्रसदृशेत्या
दिना धृषः कृः ॥ ४ ॥

अमी कदम्बसंभिन्नः पवनः शमिनामपि । क्लमिद्वं
कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरशीतलः ॥ ५ ॥

किं तद्विलपनमित्याह भ्रमीत्यादि । भ्रमी भ्रमणशीलः कदम्ब
सम्भिन्नः कदम्बगन्धसंस्लिष्टः शमिनामपि शमनशीलानामपि
कृमित्वं कुरुते अत्यर्थं म्लानिं कुरुते शमित्यष्टाभ्याघिनुष् नोदा
त्तोपदेशेत्यादिना उपधावृद्धिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

भ्रमीत्यादि । इतः प्रभृति एवं विललापेति पूष्यण सम्बन्धः
पवनः शमिनां शान्तिशीलानामपि कृमित्वं ममसोम्लानिशी
लत्वं कामहेतुकमित्यर्थात् अत्यर्थं अतिश्रयितं कुरुते कीदृशः
भ्रमी भ्रमणशीलः मन्दत्वात् कदम्बपुष्पेण सम्भिन्नः सुरभीकृत इ
त्यर्थः मेघस्य शीकरैः शीतलः शीकरोऽम्बुकणाः सृता इत्यमरः
भ्रम्यचाले श्रमुभ्यदर्शमे क्लमुभिर्लानौ एभ्योऽङ्गादित्वात् णिन्
जनवधः सेम इति द्रुस्रः ॥ ५ ॥

संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया । द्रोहि
खद्योतसम्पर्कि नयनामोषि दुःसहं ॥ ६ ॥

संज्वेत्यादि । मयेतत् ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन सद्यत इति
मनसा करणभूतेन कीदृशेन संज्वारिणेन रोगशीलेनेव आयासि
ना आयासशीलेन मयेति द्रोहि अपकारशीलं ध्वान्तं खद्योत
सम्पर्कि ज्योतिरिङ्गणसंसर्गशीलं नयनामोषि चक्षुर्मोषणशीलं
संपृचानुद्धेत्यादिना सर्वे घिनुणन्ताः ॥ ६ ॥

संज्वेत्यादि । मया मनसा करणेन ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन
सद्यते संज्वारिणेव रोगशीलेनेव आयासशीलेन ध्वान्तं कुतो दुः
सहं इत्याह द्रोहि अपकारशीलं खद्योतसम्पर्कि ज्योतिरिङ्गणसं

सर्गशीलं नयनामोवि नेत्रापहारकं अवर्धरोगेदृश्यद्यतने लब्धु
 क्षजिघांसे मृच्छीचसंपर्के मुषलुटने एभ्योयहादित्वात् णिन् वृचः
 कङ् निपातात् एभ्योअन्तेभ्योऽस्त्यर्थे इन् वा ॥ ६ ॥

कुर्वन्ति परिसारिण्योविद्युतः परिदेविनं । अभ्याघा
 तिभिरामिश्रास्रातकैः परिराटिभिः ॥ ७ ॥

कुर्वन्तीत्यादि । एताविद्युतः परिदेविनं परिदेवनशीलं
 कुर्वन्ति मामित्यर्थात् कीदृशः परिसारिण्यः परिसरणशीलाः
 स्रातकैः पक्षिविशेषैः परिराटिभिः परिरटनशीलैः एवञ्चाभ्या
 घातिभिः अभिहननशीलैः दुःखोत्पादनात् आमिश्रायुक्ताः विद्यु
 तः पूर्ववद्विनुष् ॥ ७ ॥

कुर्वन्तीत्यादि । विद्युतोऽर्थात्मां परिदेविनं विलापशीलं कुर्व
 न्ति परिसारिण्यः परिसरणशीलाः दुःखोत्पादकतया अभि
 हननशीलैः परितोरटनशीलैः स्रातकैः पक्षिविशेषैर्युक्ताः स्रगतौ
 देवदुःखेन हननौगतौ बधे रटवाचि एभ्यो यहादित्वाणिन् वि
 पूर्वात् द्योततेः किप् विद्युत् ॥ ७ ॥

संसर्गी परिदाहीव शीतोऽप्याभाति शीकरः । सो
 दुमाक्रीडिनोऽशक्याः शिखिनः परिवादिनः ॥ ८ ॥

संसर्गीत्यादि । संसर्गं संसर्जनशीलः शीतोऽपि शीकरोविन्दुः
 परिदाहीव परिदहनशील इवाभाति शिखिनश्च मयूराः सोढुम

शक्याः आक्रीडिनो नर्तनशीलाः परिवादिनः परिवदनशीला
इव इवशब्दश्चात्र सुप्तोद्भूतः पूर्ववद्विभुः ॥ ८ ॥

संसेत्यादि । शीकरः शीतोऽपि संसर्गसाधुकारी अपि सन्
परिवहनशील इव आभाति शिखिनो मयूराः सौकुमशक्याः
कीदृशाः आक्रीडनशीलाः परि सर्वतो वदनशीलाः साधुभाषि
णो वा रन्धोऽपशकानासन्निविति ज्ञापकात् कृतिं भिन् प्रत्य
योऽप्यस्तीति प्राप्तं तेन सृजेर्भिनि चजोः कगाविति मत्व घञन्ता
दस्यर्थे इन् वा दहिक्क्रीडवदिभ्यो ग्रहादित्वात् णिन् ॥ ८ ॥

एतादैवानुरोधि न्योदेषिण्य इव रागिणं । पीडय
न्ति जनं धाराः पतन्त्योऽनपकारिणं ॥ ९ ॥

एता इत्यादि । एता धाराः पतन्त्योदेषिण्य इव देषणशीला इव
जनं रागिणं रागशीलं अनपकारिणमनपराधशीलं पीडयन्ति
दैवानुरोधि न्यः भाग्यानुरोधात् प्रवर्त्तनशीलाः पूर्ववत् घिनुण्
घिनुणि च रञ्जे रूपसंख्यानमित्यनुनासिकलोपः कृताननुनासिक
निर्देशाद्वा लोपनिपातनं ॥ ९ ॥

एता इत्यादि । एताः पतन्त्यो धाराः देषशीला इव अनप
कारशीलमपि जनं पीडयन्ति दैवानुरोधात् प्रवर्त्तनशीलाः रुध
दिषकभ्यो ग्रहादित्वात् णिन् रन्धेः संसर्गिवत् भिनि रन्धोऽपश
केति नलोपः घञन्तनिष्पादितरागशब्दात् इन् वा ॥ ९ ॥

कुर्याद्योगिनमप्येष स्कूर्जवान् परिमोहिनं । त्यागि
नं सुखदुःखस्य परिक्षेप्यन्मसामृतुः ॥ १० ॥

कुर्यादित्यादि । एषश्चतुरभ्यां जलानां परिचेपी परित्य
जनशीलः कर्मणि षष्ठी योगिनमपि योगशीलमपि सुखदुःखस्य
त्यागिनं त्यागशीलं कर्मणि षष्ठी परिमोहनं परिमोहनशीलं
कुर्यात् कीदृशः स्फूर्जवान् वज्रनिर्घोषयुक्तः पूर्ववद्विनुष् ॥ १० ॥

कुर्यादित्यादि । एषाऽभ्यां परिचेपी परित्यागशीलश्च
तुर्योगिनं शास्त्रविधिना योगे साधुकारिणमपि सुखदुःखस्य
त्यागशीलमपि परि सर्वतोमोहशीलं कुर्यात् यतः स्फूर्जवान्
वज्रनिर्घोषयुक्तः तेन कामस्य भयस्य चोत्पादात् केचित्तु योगि
नं कान्तायुक्तं वज्रनिर्घोषेण सुखत्यागिनं कान्तालिङ्गमेव च
दुःखत्यागिनमित्याहुः युजेः संसर्गवत् त्विन् घञन्तादिन् वा मु
हितिपिभ्यां यद्वादित्वाणिन् ॥ १० ॥

विकृत्यो याचते प्रदत्तमविश्रम्भी मुहुर्जलं । पर्जन्य
न्यञ्चातकः पक्षी निकृन्तन्नैव मानसं ॥ ११ ॥

विकेत्यादि । चातको मानसं निकृन्तन्नैव खण्डयन्नैव प्रदत्तं
प्रदत्तं अचउपसर्गान्तः जलं याचतइति प्रधानं कर्म पर्जन्यमि
त्यकथितं विकृत्यो विकृत्यनशीलइव पर्जन्योऽपि मद्भं जलं ददा
ति इवशब्दोलुप्तेऽत्र द्रष्टव्यः अविश्रम्भी अविश्रासशीलः मानस
खण्डनात् वैकषल्येति धिनुष् ॥ ११ ॥

विकेत्यादि । चातकः पक्षिविशेषो मम मानसं निकृन्तन्नैव
खण्डयन्नैव व्योचि मुहुः पुनः पुनः प्रदत्तमपि जलं पर्जन्यं मेघं
याचते याचिर्दिकर्मकः यतोऽविश्रम्भी अविश्रासशीलः द्रष्टव्यः

कुलत्वात् प्राप्तेऽपि जले जलं याचत इत्यर्थः विकृत्यो साधाशीलः
कत्यङ्क्षाघे सन्मुङ्गविश्वासे दन्त्यादिः आभ्यां यहादित्वात् णिन्
प्रपूर्वस्य दाजोग्यचस्तवेति तादेभः पृषुसेके इत्यस्यान्यप्रत्यये चव
गद्वतीघोनिपातश्रौणादिक इत्यर्जुनदत्तः कृतीश्वरिदि मुचा
दित्वात् नुणरधोमुचामिति नुण् ॥ ११ ॥

प्रलापिनोभविष्यन्ति कदा न्वेतेऽपलापिणः । प्रमा
थिनोवियुक्तानां हिंसकाः मापदर्दुराः ॥ १२ ॥

प्रलापोत्यादि । एते मापदर्दुराः पापाश्च ते दर्दुराश्चेत्या
क्रोशाभिधानं कदा नु अपलापिणोभविष्यन्ति अपलषणशीलाः
व्यपगतकामा इत्यर्थः लषकानौ अपेचलषदति धिनुण् प्रला
पिनः प्रलपनशीलाः प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः चेतसामित्यर्थात्
प्रेलपेत्यादिना धिनुण् अतएव वियुक्तानां मादृशां हिंसकाः हिंस
नशीलाः इत्येवं विललाप निंदहिंसेत्यदिना वुञ् ॥ १२ ॥

प्रलेत्यादि । एते पापदर्दुराः पापिनाभेकाः कदा अपलषण
शीलाः व्यपेतकामाभविष्यन्ति तदैव तत्प्रलापनिवृत्त्या दुःखानु
त्पत्तिः पापशब्दश्रौण्यपूर्वककुत्साद्योतनाय प्रयुक्तः प्रलाप
करणशीलाः प्रलापोऽनर्थकं वचः वियुक्तानां भार्याविरहिणां
प्रमाथिनः साधुप्रमथनकारिणः यतोहिंसकाः हिंसाशीलाः लष
लषमथिभ्योयहादित्वात् णिन् हिंसेः लल्लौघे इति णकः एवं
विललापेति सम्बन्धनीयमेतत्पर्यन्तं ॥ १२ ॥

निन्दकोरजनिम्नन्यं दिवसं क्लेशकोनिशा । प्रावृ
थ्यनैषीत् काकुत्स्थः कथञ्चित्परिदेवकः ॥ १३ ॥

निन्देत्यादि । काकुत्स्थोदिवसं रजनिम्यन्यं रजनीमात्मानं
मन्यमानं घनान्धकारित्वात् आत्ममानेखञ्च स्त्रित्यनव्ययस्येति
ह्रस्वं निशाञ्च प्रावृषि कथमप्यनैषीत् नीतवान् निन्दकः निन्द
नशीलः नर्तदिनस्येत्यर्थात् क्लेशकः क्लेशनशीलः परिदेवकः परि
देवनशीलः आत्मनइत्यर्थात् ॥ १३ ॥

निन्देत्यादि । काकुत्स्थः प्रावृषि वर्षाकाले कथञ्चित् कथमपि
दिवसं निशाञ्च अनैषीत् गमयामास कीदृशः निन्दकः निन्दा
शीलः अर्थादात्मनः दिनरात्र्याव्वा दिवसं निशाञ्च निन्दकइति
ये वेदन्ति तन्मते ढधेकतीत्यादौ शीलार्थतन्नित्यत्र तन्नित्युपलक्ष
णं शीलार्थे णकस्यापि ग्रहणं तेन न षष्ठी क्लेशकः क्लेशशीलः परि
देवकः साधु देवनकारौ सन् दिवसं कीदृशं रजनिम्यन्यं आत्मा
नं रजनिं रात्रिं मन्यमानं तत्तुल्यमिति यावत् घनान्धकारात्
णिदिक्लिशिदेविभ्यः ढधकौघे इति णकः ॥ १३ ॥

अथोपशरदेऽपश्यत् क्रौञ्चानाञ्चेष्टनैः कुलैः ।
उत्कण्ठावर्द्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततं ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । अथानन्तरमुपशरदे शरत्समीपइत्यव्ययीभावे
शरत्प्रभृतिभ्यइति समासान्तष्टच् तृतीयासप्तम्योर्वङ्लमित्यम
भावः क्रौञ्चानां कुलैस्ततं व्याप्तमम्बरं शुभ्रं शुक्लमपश्यत् दृष्टवान्

चेष्टनैः व्यापारशीलैः रवणैः शब्दनशीलैः अनयोश्चलनशब्दार्थं
त्वात् चलनशब्देत्यादिना युच् उत्कण्ठावर्द्धनैः उत्कण्ठावर्द्धन
शीलैः अनुदात्तेतसेति युच् क्रौञ्च इति किन्प्रत्ययान्तत्वात् प्रश्ना
दितादण् ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । अथानन्तरं उपशरदे शरत्कालस्य समीपे
काकुत्स्थोऽम्बरमाकाशमपश्यत् कीदृशं क्रौञ्चानां पक्षिविशे
षाणां कुलैः समूहैः तत् व्याप्तं अतएव शुभ्रं धवलं कीदृशैश्चेष्टनैः
साधुचेष्टां कुर्वद्भिः उत्कण्ठायाभार्याविषयिकायावर्द्धनैः वृद्धि
शीलैः साधूत्कण्ठावृद्धिकारिभिर्वा रवणैः साधुशब्दं कुर्वद्भिः
चेष्टवृधिरुभ्यान्यादित्वादनः वृधिरत्र ज्यन्तः शरदोऽव्ययीभा
वे शरद्विपाडयदति अः जीतेशर्वेति पक्षे मप्रवृत्तिः क्रुडेवक्रौञ्चः
स्वार्थे णः ॥ १४ ॥

विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत् ।
पश्य दंष्ट्रमणान् हंसानरविन्दसमुत्सुकान् ॥ १५ ॥

विलोक्येत्यादि । चन्द्रं विलोक्य द्योतनं साधुद्योतमानं अनुदा
त्तेतसेति युच् शोचनः शोचनशीलः जुचङ्मुख्येत्यादिना युच्
रामोलक्ष्मणमवदत् पश्य हंसान् दंष्ट्रमणान् शनैर्द्रमणशीलान्
द्रमेर्नित्यं कौटिल्येव भवति नतु क्रियासमभिव्यक्तिरित्युक्तं तद
न्ताद्युच् अतोऽलोपः यस्य हंसः अरविन्दसमुत्सुकान् प्रसितेति
सप्तमीं विधाय सप्तमीति योगविभागात् ॥ १५ ॥

विलोक्येत्यादि । चन्द्रं विलोक्य रामो लक्षणमब्रवीत् चन्द्रं
कीदृशं द्योतनं द्योतमानं शोचनः शोकशीलो रामः किमुक्तवानि
त्याह हंसान् त्वं पश्य कीदृशान् दंष्ट्रमणान् कुटिलगमनशीलान्
अरविन्देषु पद्मेषु समुत्सुकान् द्युतशुचयङ्गुलुगन्तद्रुमिभ्योनन्द्या
दित्वादनः विपरीतदिशां देशानां गमनमिह वक्तुं ॥ १५ ॥

कपिशृङ्गमणोऽद्यापि नासौ भवति गर्दनः । कुर्वन्ति
कोपनं तारा मण्डनं गगणस्य मां ॥ १६ ॥

कपिरित्यादि । नासौ कपिः सुधीवोऽद्यापि चङ्क्रमणः शनैर्गम
नशीलो न भवति यतो गर्दनोऽभिलाषशीलः स्त्रीस्वित्तरथात् पूर्वव
द्युच् ताराश्च मां कोपनं कोपनशीलं तद्विषय एव कुर्वन्ति कीदृ
श्यः गगणस्य मण्डनाभूषणाः कुधमण्डार्येभ्यश्चेति युच् ॥ १६ ॥

कपिरित्यादि । असौ कपिः सुधीवोऽद्यापि कुटिलगतिशीलो
न भवति नाना दिक्षु गमनं न करोतीत्यर्थः यतो गर्दनः अभि
लाषशीलः अर्थान्ज्ञेयेषु तारामां कोपनं कोपशीलं कुर्वन्ति
तद्विषय इत्यर्थात् कीदृश्यः गगणस्य मण्डनं साधुभूषाकारि
ण्यः यङ्गुलुगन्तक्रमेष्टुधुकुपमण्डिभ्यश्च नन्द्यादित्वादनः वेदाः
प्रमाणमित्यादिवत्सामान्योपक्रमान्मण्डनस्य स्त्रीवलमेकलक्ष्य
किम्वा मामित्यस्य विशेषणं आकाशवासित्वाद्गगणभूषणं मामि
त्यर्थः अहमाकाशवासी सोऽद्यापि गृहे तिष्ठतीति कोपहेतुः
॥ १६ ॥

नावैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः।
दीपितारं दिनारम्भे निरस्तध्वान्तसञ्चयं ॥१७॥

नावैत्येत्यादि । किमसौ कपिः रविं नावैति नावगच्छति कमला
न्याप्यायितारं साधु वर्द्धयन्तं अनुदात्तेतस्तेति प्राप्ते नयदति
प्रतिषिद्धे तन्नेव भवति ततश्च नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः दिनारम्भे
दीपितारं साधु दीप्यमानं पूर्ववद्युचि प्राप्ते स्रद्धदीपदीप्तेति प्रति
षेधः निरस्तध्वान्तसञ्चयं अपनीतान्धकारसंहतिकं किमसौ शर
त्समयं नावैतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नावैत्येत्यादि । किमसौ कपिरीदृशं सूर्यं नावैति शरत्का
लमागतं किं न जानातीत्यर्थः कीदृशं रविं कमलानि आप्यायि
तारं पद्मदृष्टिं साधु कुर्वन्तं दिनारम्भे दीपितारं साधु दीप्य
मानं अपनीतान्धकारसमूहं प्यायिदोपिभ्यां तृणकौघेदति तन्
तृणकौघतोत्पादौ शीलार्थस्योपलक्षणत्वान्न कर्मणि षष्ठी कचिदप
वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्ततइति वा द्वितीया ॥ १७ ॥

अतीते वर्षुके काले प्रमत्तः स्थायुकोऽगृहे । गामु
कोध्रुवमध्वानं सुग्रीवोवालिना गतं ॥ १८ ॥

अतीत्यादि । वर्षुके वर्षणशीले काले अतीतेऽपि गृहे स्थायुकः
स्थितिशीलः शरदि नागतत्वात् प्रमत्तः सन् सुग्रीवोवालिना गतं
अध्वानं प्राप्तमार्गं ध्रुवमवश्यं गामुकः साधु गन्ता लपयतीत्युक्तं
नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

अतीत्यादि । असौ सुग्रीवोवालिना गतमध्वानं यममार्गं
भुवं निश्चितं गामुकः साधु गमिष्यति यतः वर्षके दृष्टिशीले काले
अतीतेऽपि गृहे श्वायुकः स्थितिशीलः अतएव प्रमत्तः अनवहितः
दृष्ट्यागमिभ्यः श्रृङ्गाभूकमेति जुकः दृष्टेक्षतीत्यादौ उक्त्वर्जं
नाञ्च कर्मणि षष्ठी ॥ १८ ॥

जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ।
गत्वा लक्ष्मण वक्तव्योजयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

जल्पेत्यादि । हे लक्ष्मण त्वया प्रजविना प्रकृष्टगमनशीलेन प्रजो
रिनिः जयिना अभिभवनशीलेन जिहृक्षीत्यादिना इनिः सुग्रीवो
निष्ठुरं वचोऽभिधातव्यः जल्पाकीभिः जल्पनशीलाभिः स्त्रीभिः
सहासीनः जल्पभिचेति षाकन् षित्वात् ङीष् तन्मध्ये हि परुषम
भिधीयमानः परिभवं मन्वतइति भावः ॥ १९ ॥

जल्पेत्यादि । हे लक्ष्मण त्वया गत्वा सुग्रीवोनिष्ठुरं वचोवक्तव्यः
कथनीयः सुग्रीवस्य गौणकर्मत्वात् गौणेयाच्चादयइति तत्रैव
प्रत्ययः सुग्रीवः कीदृशः जल्पाकीभिर्जल्पनशीलामिः साधु जल्प
न्नीभिर्व्या स्त्रीभिः सह आसीनः उपविष्टः भिन्नजल्पकुट्टेति षाकः
षित्वादीप् यासोऽख्येत्यनेन आसः शानस्य आईत्वं त्वया कीदृशेन
प्रजविना प्रकृष्टवेगवता जयिना जययुक्तेन जुजिभ्यामनन्ता
भ्यामख्यर्थे इन् किम्वा कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामक
मित्युक्तेस्तद्धितष्णादिवत् कृत्प्रत्ययाअपि कचित् सेतोऽनितश्च

भवन्ति तेन यथादित्वात् णिनाणकारेणाविवक्षया वृद्धभावे णु
घृङ्ङदति गुणः परे तु शीलाचारसाधुषु जुजिप्रभृतितदन् वर्त्त
मानइत्याहुः ॥ १८ ॥

शैले विश्रयिणं क्षिप्रमनादरिणमभ्यमी । न्याय्यं परि
भवी ब्रूहि पापमव्ययिनं कपिं ॥ २० ॥

शैलइत्यादि । कपिं क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि इत्यकथितं कर्म न्याय्यं
वचदति प्रधानं कर्म अस्य चातिस्पष्टार्थत्वादिदं तदिति न स
न्दिष्टं अनादरिणमनादरशीलं कपिं कालातिक्रमणात् आहुः
पूर्वाद्बुद्धः अतएव पापं दुराचारं अव्ययिनं निर्भयशीलं नञ्पूर्
व्वाव्ययिः शैले विश्रयिणं तच्च स्थितिशीलं विपूर्वः अयतिः त्वं चाभ्य
मी अभिमुखगमनशीलः अभिपूर्वोऽमगत्यादिषु परिभवी साधु
परिभवं जनयन् परिपूर्वोभवतिः अत्र सर्व्वत्र जिह्वीत्यादिना
इति ॥ २० ॥

शैलइत्यादि । त्वं क्षिप्रमभ्यमी शीघ्रमाभिमुख्येन साधु गतः
सन् परिभवी साधु परिभवं कुर्व्वन् न्याय्यं न्यायादनपेतं वचस्तं
कपिं ब्रूहि कीदृशं कपिं शैले विश्रयिणं स्थितिशीलं अनादरिणं
मयि अनादरशीलं पापं दुराचारं यतोऽव्ययिनं निर्दयशीलं
अिहअमभ्ययानां प्रजविवत् तथा रूपाणि ॥ २० ॥

स्पृहयालुं कपिं स्त्रीभ्योनिद्रालुमदयालुवत् । अह्ना
लुं भामरं धारुं सद्रुमद्रौ वद द्रुतं ॥ २१ ॥

सृष्टेत्यादि । स्त्रीभ्यः सृष्ट्यालुं कपिं साधु सृष्टयन्तं सृष्टिः
 स्त्रार्थिकण्ठोऽदन्तश्च अयामन्तेत्ययादेशः सृष्टेरीक्षितइति
 सप्रदानसंज्ञा द्रुतं वद सृष्टि अदयालुवत् अदयनशीलइव
 निद्रालुं निद्राशीलं अस्मत्कार्येष्वनवधानत्वात् शयनीयएव
 सर्वदा स्थितत्वात्स्त्रीभिः सह अद्रालुं साध्वभिलषन्तं भामरं
 भमरैः कृतं चुद्राभमरेत्यादिना अञ् मध्वित्यर्थात् नलोकेति
 षष्ठोपतिषेधः सृष्टिगृहीत्यादिना आलुच् अद्रालुत्वादेव धातुं
 साधु पिवन्तं भामरमेव सद्रुं साधु सीदन्तं दाधेऽसिद्धसदोरुः
 ॥ २१ ॥

सृष्टेत्यादि । द्रुतं शीघ्रं त्वं कपिं वद विषादे पौनरुक्त्यं न
 दोषाय अतिदार्ढ्यार्थत्वात् कीदृशं स्त्रीभ्यः सृष्ट्यालुं सृष्ट्याशीलं
 साधु सृष्टयन्तं वा यस्मैदित्येत्यादिना संप्रदानत्वं अदयावन्तमिव
 निद्रावन्तं भमरैः कृतं भामरं मधु ढधेकादिति णः तत् धातुं
 साधुपिवन्तं तथापि तत्र अद्रालुं अभिलाषवन्तं एतेन पानासक्त
 तथा प्रमत्तत्वं दर्शितं अद्रौ किष्किन्वापर्वते सद्रुं साधु सीदन्तं
 तिष्ठन्तमित्यर्थः एवं रामोलक्षणमब्रवीदिति पूर्व्वेणाश्रयः सृष्ट
 त्केसे पतिगृह्णिसृष्टीति आलुः निद्रादया अद्राशब्देभ्योगोदण
 मेधेत्यादिना निद्रादित्वादस्यर्थे आलुः निपूर्व्वद्रादयश्चत्पूर्व्व
 धातु इत्येतेभ्यः सृष्ट्यालुवदालुरिति परे धेऽसिद्धिभ्यां शतसत्
 सिधेदोरुरिति रुः ॥ २१ ॥

हमरोऽभङ्गुरप्रज्ञोष्टृहीत्वा भासुरं धनुः । विदुरो
 जित्वरः प्राप लक्ष्मणोगत्वरान् कपीन् ॥ २२ ॥

समेत्यादि । लक्षणः कपोन् प्राप कीदृशः समरः साधु गन्ता
 स्वस्यदः कुरच् भङ्गुरा ये स्वयमेव भज्यन्ते भञ्जभावेति घुरच्
 तान् प्रजानातीति भङ्गुरप्रञ्जरतिः कः विदुरः साधु वेदी विदि
 भिदिदिदेः कुरच् जित्वरः साधु जयशीलः दणनञ्जीत्यादिना
 करप् गृहीत्वा धनुर्भासुरं भासनञ्जीलं गत्वरान् गमनशीलान्
 कपोन् अस्तिरप्रकृतीनित्यर्थः गत्वरश्चेति निपातितं गमेः कर
 ष्वनुनासिकलोपः ॥ २९ ॥

समेत्यादि । लक्षणोभासुरं दीप्तिशीलं धनुर्युहीत्वा गत्
 रान् अस्तिरप्रकृतीन् तद्गयात् पलायमानान् वा कपोन् प्राप
 कीदृशः समरः साधु सरति गच्छतीति घससदः कुरः भङ्गुरान्
 स्वयमेव भञ्जनशीलान् अर्थात् कपोन् प्रजानातीति कृगृञ्चाप्रोति
 कः यद्वा नञः प्रसेषात् अभङ्गुरा स्तिरा प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य स तथा
 साधु वेत्तीति विदुरः जित्वरोजयशीलः भञ्जिभासिभ्यां मिङ्गा
 सभन्जइति घुरः कृद्धोः कभावदत्युक्तेः कर्त्तरि विहितोऽपि घुरो
 भञ्जेः कर्त्तृकर्त्तरि बोध्यः भज्यते स्वयमेवेति भङ्गुरः चजोः कगा
 विति गत्वं वेत्तेऽङ्गिदिदइति कुरः जिगमिभ्यां च्वरप् सृजी
 नित्यादिना च्वरप् मस्य तस्य स्वस्यतन्पिति ॥ २९ ॥

तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूकरिपुं कपिः । अकम्पं
 मारुतिर्दीपं नम्रः प्रावेशयद्गुहां ॥ ३० ॥

तञ्जेत्यादि । तं लक्षणं कपिमारुतिः गुहां प्रावेशयत् विशेषे
 र्हेतुमण्यन्तान् लङि रूपं कार्येषु हत्येषु जागरूकः सावधानः

जागरूक इति जागर्तेरूकः दन्दशूकरिपुं हिंसारिं यजजपित्या
दिना दंशेयङन्तादूकः लुपसदेत्यादिना यङ् दीप्रं साधु दीथ
मानं अकम्पं अकम्पनशीलं अभीरुमित्यर्थः नमः साधु प्रक्रीभृतः
सर्वत्र नमिकम्पित्यादिना रः ॥ २३ ॥

तंशेत्यादि । कपिस्मरुतिर्हनुमान् तं लक्षणं गुहां किष्किन्धां
प्रवेशयामास प्रवेशोऽपि गतिभेदः तेन घोञ्जौञ्जः शब्दासनगती
त्यादिना प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं गुहेति भिदादित्वात् भोषिचिन्ती
त्यादिना ङः स्त्रीलङ्घ्य कीदृशोमारुतिः कार्येषु जागरूकः साधु
सावधानः नमः साधु प्रक्रीभृतः तं कीदृशं दन्दशूकानां हिंसाणां
रिपुं अकम्पं अकम्पनशीलं निर्भयमित्यर्थः दीप्रं दीप्तिशीलं जागृ
यङन्तदन्तिशब्दां जागृयङन्तयजेत्यादिना ऊकः दन्शेनलोपो
वेति यङलुकि नस्य लोपः अमजपेत्यादिना खेर्नुण् कम्पिदीपिण
मिभ्यो हिंसदीपेत्यादिना रः ॥ २३ ॥

कस्माभिरावृतः स्त्रीभिराशंसुः क्षेममात्मनः । इच्छुः
प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवः प्रावदन्नृपं ॥ २४ ॥

कसेत्यादि । सुग्रीवः प्रावदन्नृपं लक्षणं स्त्रीभिरावृतः परि
वृतः सन् प्रणमन् ताभिः सहेत्यर्थः कस्माभिः कमनशीलाभिः
पूर्ववद्गः आत्मनः क्षेमं कल्याणमाशंसुः प्रार्थयमानः सनाशंस
भिश्चउः नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः इच्छुः प्रसादं प्रसादमिषण
शीलः अपि मे स्वामी प्रसन्नः स्यादिति विन्दुरिकुरिति निपातनं
॥ २४ ॥

कषेत्यादि । सुयीवोनृपं लक्षणं प्रावदत् कक्षाभिः कामु
कीभिः स्त्रीभिः परितृतः सन् प्रणमन् अर्थात् ताभिः सह पूर्व
वत् रः आत्मनः चेमे कुशलं आशंसुः इच्छुः सन्भिन्नाशंसुः
अतएव तस्य प्रसादं इच्छुः साधु इच्छन् विन्दिच्छू इति निपातः
उधेहतीत्यादौ उदन्तवर्जनात् न षष्ठी ॥ २४ ॥

अहं स्वप्नक् प्रसादेन तव वन्दारुभिः सह । अभी
रुरवसं स्त्रीभिर्भासुराभिरिहेश्वर ॥ २५ ॥

अहमित्यादि । अहं तव प्रसादेन इह गुहायामवसं उषितवान्
स्वप्नक् निद्रालुः चिन्ताभावात् स्वपितृघोर्नजिङ् वन्दारुभिर्वन्द
नशीलाभिः सह शृवन्द्यारारुः अभीरुः अभयशीलः भियः क्रुक्रु
कनौ भास्वराभिः भासनशीलाभिः ईश्वरः ईशनशीलः स्त्रीशमा
सेति वरच् ॥ २५ ॥

अहमित्यादि । किमुक्तवानित्याह हे ईश्वर तव प्रसादेनाह
स्त्रीभिः सह इह गुहायां अवसं उषितवानस्मि अहं कीदृशः
स्वप्नक् साधु स्वपन् स्वपतृषट्पृषधृषोङ्गज् इति ङ्गञ् अभीरुर्भय
हीनः क्रुक्रुकौभिय इति क्रुः कीदृशीभिः स्त्रीभिः वन्दारुभिः प्रणा
मशीलाभिः साधु स्तुतिं कुर्वाणाभिर्वा शृवन्द्यारारुः भास्वराभिः
दीप्तिशीलाभिः साधु दीप्यमानाभिर्वा भासीशिभ्यां यायायभा
स्त्वेत्यादिना वरः ॥ २५ ॥

विद्युन्नाशं रवेर्भासं विभ्राजं शशलाञ्छनं । राम
प्रत्तेषु भोगेषु नाहमज्ञासिषं रतः ॥ २६ ॥

विद्युदित्यादि । रामप्रक्षेपु रामदक्षेपु भोगेषु रतः सक्तः
 नाहमज्ञासिषं नाहं ज्ञातवान् लुङि यमरमेत्यादिना सगिटौ
 विद्युन्नाशं द्यातनशीलाविद्युतः तासां नाशं रवेर्भासः भासनशी
 लादीप्तोर्विभ्राजं साधु दीप्यमानं शशलाञ्जनं चन्द्रं प्रावृडतिक्ता
 न्ता शरदायातेति नाज्ञासिषमित्यर्थः सर्वत्र भ्राजभासेति क्विप्
 ॥ २६ ॥

विद्युदित्यादि । अहं रामेण प्रक्षेपु भोगेषु रतः आसक्तः
 सन् विद्युतां नाशं सूर्यस्य दीप्तिं साधु दीप्यमानं चन्द्रञ्च नाज्ञा
 सिषं न ज्ञातवानस्मि शरदागमनं न ज्ञातवान् गृहे तिष्ठामीति
 भावः यमरमेति दमस्यै विभ्राजतइति क्विप् ॥ २६ ॥

एषशोकच्छिदोवीरान् प्रभो संप्रति वानरान् ।
 धरासमुद्रशैलानामन्तगान् प्रहिणोम्यहं ॥ २७ ॥

इति ताच्छीलिकाः समाप्ताः ॥

एषइत्यादि । हे प्रभो एषोऽहं संप्रति वानरान्प्रहिणोमि प्रस्था
 पयामि कीदृशान्शोकहिदः शोकापनोदनशीलान् अन्येभ्योऽपि
 दृश्यतइति क्विप् वीरान् शूरान् धराशैलसमुद्राणां अन्तं गच्छ
 न्ति ये तानन्तगान् अन्तात्यन्तेति डः धरा पृथ्वी धरासमुद्रशैला
 नामिति पाठान्तरं अत्र वज्रव्यनियमइति पूर्वनिपातः यथा
 वीणाशंखदुन्दुभयः । इति ताच्छीलिककृतः ॥ २७ ॥

एषइत्यादि । हे प्रभो एषोऽहं संप्रति वानरान् प्रहिणोमि

प्रेरयामि सैन्यानयनायेत्यर्थात् कीदृशान् शोकच्छिदः शोकापनो
दनशीलान् चासुषिति किप् वीरान् समर्थान् अतएव पृथिवीस
मुद्रपर्वतानामथन्तगान् अन्तं गच्छन्तीति हनजनादिति उः
प्रभवतीति प्रभुः स्वयंश्रविसंप्रादिति उः प्राग्वन्मोणेन्तरदुर्गेरि
त्यादिना नुविकरणस्य एत्वं इत्येवं सुग्रीवः प्रावदनृपमिति पूर्वेष
सम्बन्धः । इति तात्कीलिका उक्ताः ॥ २७ ॥

राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः । सर्व्ववा
नरसेनानामाश्वागमनमादिशत् ॥ २८ ॥

इतिविशेषाधिकाराभावात् निर्विशेषकृतोदर्शयन्नाह । राघे
त्यादि । ततोऽभिधानानन्तरं वानरपुङ्गवः सुग्रीवः सर्व्ववानरसे
नानामाशु शीघ्रमागमनमादिशत् आदिष्टवान् पुमांश्चासौ गौ
श्चेति गोरतद्धितलुकीति समासान्तष्टच् व्युत्पत्तिमात्रमेतत् पुङ्ग
वशब्दस्तु प्रधानमाचष्टे कारुः करोतीति उणादयो वज्रलमिति
औणादिकः कृपावाजीत्यादिना उण् एवमाशु कस्य कर्त्तव्याह
राघवस्य कार्य्यं ॥ २८ ॥

संप्रति निर्विशेषाः कृतउच्यन्ते राघवेत्यादि । तत्कथा
नन्तरं वानरश्रेष्ठः सुग्रीवः सर्व्वसां वानरसेनानां आशु शीघ्रं
आगमनं आदिशत् आज्ञापयामास नाह्वयत्येति केति गमेर्डोः
पुमांश्चासौ गौश्चेति गोरतार्ये इति षः व्युत्पत्तिमात्रमिदं पुङ्ग
वशब्दसूत्तरपदे प्रधानार्थः कीदृशः राघवस्य कार्य्यं कारुः

कर्त्ता अभिधानात् नास्मन्न्येति केत्यस्य कचिदसंज्ञायामपि प्रवृत्तिरिति तेन उण् रधिगतावित्यस्मात् पूर्वण उक् नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् नेदित्युच्चार्याच्चोरित्यस्याप्रवृत्तेर्हसुङ्नलोपः तस्यापत्यमिति णः अशुङ्गव्याप्तौ उण् आशु ॥ २८ ॥

वयमद्यैव गच्छामोरामं द्रष्टुं त्वरान्विताः । कारकामित्रकार्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥

वयमित्यादि । आगमनमादिश्य सुग्रीवोऽब्रवीत् उक्तवान् वयमद्यैव गच्छामदिति रामं द्रष्टुं रामं द्रक्ष्यामदिति त्वरान्विताः त्वरितादित्यर्थः कीदृशावयं सीतालाभाय सीतां प्राप्स्यामदिति कारकामित्रकार्याणि रावणवधादेः कार्यस्य कर्त्तारो भविष्यामदिति गच्छामदिति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमन्बुलौ भविष्यति काले स्यातां मित्रकार्याणीति अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्योरिति षष्ठीप्रतिषेधे द्वितीयैव स्यात् सीतालाभायेति भाववचनाच्चेति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति घञ् तुमर्याच्च भाववचनादिति चतुर्थी ॥ २९ ॥

वयमित्यादि । आगमनमादिश्य ससुग्रीवद्वन्द्वमब्रवीत् आदिष्टवान् कपेनित्यर्थात् किमुक्तवानित्याह वयमद्यैव रामं द्रष्टुं गच्छामः अद्यैवेत्यनेन वानरानयनमद्यैव कार्यमिति त्वरा सूचिता वज्रत्वं सेनासाहित्यात् सीतालाभाय त्वरायुक्ताः तादर्थ्ये चतुर्थी मित्रस्य रामस्य कार्याणि रावणवधादीनि कारकाः

कर्त्तारः कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्ततइति षष्ठीविषये
द्वितीया ॥ २८ ॥

ततः कपीनां संघाताद्धर्षाद्राघवभूतये । पूरयन्तः
समाजमुर्भयदाया दिशो दश ॥ ३० ॥

ततइत्यादि । आदेशादनन्तरं कपीनां संघाताः समाजम्:
हर्षात् हर्षेण आदेशादानमेव हर्षहेतुः राघवभूतये अपि नाम
राघवस्य संपत्त्यादिति समाजमुरित्यस्यां क्रियायां क्रियार्थाया
मुपपदे भाववचनाच्चेति भविष्यति क्तिन् चतुर्थीदश्च पूर्ववत् पूर
यन्तोव्याप्नुवन्तः दश दिशः भयदायाः भयं दास्यामइत्यस्यां
क्रियायामुपपदे अण्कर्मणिचेत्यण् आतोयुक् ॥ २० ॥

ततइत्यादि । ततश्चादेशात् कपीनां संघाताः समूहा दश
दिशः पूरयन्तो व्याप्नुवन्तो राघवस्य भूतये सम्यत्पर्यं हर्षादा
जग्मुः किष्किन्वायामित्यर्थात् भयदायाः शत्रुभ्योभयं ददातीति
मित्राणां भयं दन्ति खण्डयन्तीति वा असव्यधेनतनदेति णः यन्
ञिदिति यन् ॥ ३० ॥

सुग्रीवान्तिकमासेदुः साधयिष्यामइत्यरिं । करिष्य
न्तइवाकस्माद्भुवनं निर्देशाद्भवनं ॥ ३१ ॥

सुग्रीत्यादि । अरिं शत्रुं साधयिष्यामोव्यापादयिष्यामइति
सुग्रीवान्तिकमासेदुः आगताः लृट्शेषेचेति चकारात् क्रियार्था
यामुपपदे भविष्यति लृट् आसेदुरिति क्रिया क्रियार्था अकस्मा

दतर्कितं भुवनत्रयं निर्द्देशाननं रावणरहितं करिष्यन्तदव तथा
विधमहाशरभदर्शनादुत्प्रेक्ष्यते लृट् शेषे चेति लृट् अत्र क्रियायाः
क्रियार्थाया अन्यः प्रुद्धो भविष्यत्कालः शेषः ॥ ३१ ॥

सुग्रीवेत्यादि । वयमरिं साधयिष्यामः व्यापादयिष्याम इति
एतदर्थं सुग्रीवस्यान्तिकं समीपमासेदुरागताः कपीनां संघाता
इत्यनुषज्यते अकस्मादतर्कितं यथा स्यात्तथा भुवनं रावणशून्यं
करिष्यन्तदव महापराक्रमदर्शनादुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३१ ॥

कर्त्तास्मि कौर्ष्यमायातैरेभिरित्यवगम्य सः । का
कुत्स्थपादपङ्कायां शीतस्पर्शामुपागमत् ॥ ३२ ॥

कर्त्तेत्यादि । एभिरायातैर्व्यानरैः कार्यं सीतान्वेषणादि
कर्त्तास्मि करिष्यामीति अवगम्य अनद्यतने भविष्यति लुट् सुग्रीवः
काकुत्स्थपादपङ्कायामुपागमत् पद्यन्तइति पादाः पदरुजैति
कर्त्तरि घञ् तत्र भविष्यतीति निवृत्तं पादैः पिवतीति पादपो
वृत्तः आतोऽनुपसर्गेकः काकुत्स्थः पादपदव समाश्रयणीय
त्वात् तस्य क्वायां शीतस्पर्शा अनुद्देजनकरीं स्पृश्यतइति स्पर्शं
स्नान्नात्र उच्यते अकर्त्तरि चेति घञ् ननु पदरुजैत्यादिना तत्र
हि स्पृशउपतापइति वक्तव्यमित्युक्तं स्पृशतीति स्पर्शउपतापः
॥ ३२ ॥

कर्त्तेत्यादि । आगतैरेभिर्व्यानरैरहं कार्यं सीतान्वेषणादिरूपं
कर्त्तास्मि करिष्यामि त्वां रूपं दत्तवगम्य निश्चित्य सुग्रीवः काकु
त्स्थपादपङ्कायामुपागमत् रामान्तिकं गतवानित्यर्थः शीत

सर्वा दुःखहन्त्रीमित्यर्थः पश्यतइति कर्त्तरि घञ् पादोमूलं
तेनपिवति मेकजलमिति पादपोवृत्तः क्वायां स्यादातपाभावे
शोभा यामपि दृश्यते । अत्र लक्षणया समोपदेशवृत्तिः ॥ ३२ ॥

कार्यसारनिभं दृष्ट्वा वानराणां समागमं । अवै
नाशं दशास्यस्य निर्वृत्तमिव राघवः ॥ ३३ ॥

इति निरधिकारकृत् ।

कार्येत्यादि । राघवोवानराणां समागमं दृष्ट्वा कार्यसारनिभं
सीतालाभतुल्यं सरति कालान्तरे तिष्ठतीति कर्त्तरि कारके
सुस्थिरइति घञ् दशास्यस्य रावणस्य नाशं विनाशं निर्वृत्तमिव
निष्पन्नमिव अवैत् ज्ञातवान् अवपूर्वादिणो लङि रूपं । इति
निरधिकाराः कृतः ॥ ३३ ॥

कार्येत्यादि । वानराणां समागमं दृष्ट्वा राघवोदशास्यस्य
नाशं निर्वृत्तं निष्पन्नमिव अवैत् ज्ञातवान् अवपूर्वादिनो ध्या
दिप्कोदृशं समागमं कार्यसारस्य सीतालाभस्य तुल्यं सरति
कालान्तरमिति सारः कर्त्तरि घञ् नञोर्भावे घञ् । इति निरधि
काराः कृतउक्ताः ॥ ३३ ॥

अतः परं घञधिकारः ।

ततः कपिसमाचारमेकं निश्चायमागतं । उपाध्या
यदवायामं सुग्रीवोऽध्यापिपद्दिशं ॥ ३४ ॥

अतः परं भावे कर्त्तरि च कारक इत्यधिकृत्य कृतमुच्यते । तत इत्यादि कपिसमागमनानन्तरं सुग्रीवः कपिसमाहारं कपिसमूहं दिशामायाममध्यापिपत् बोधितवान् अमुका अमुका दिक् ईदृशीति गतिबुद्धीत्यादिना समाहारस्य कर्मसंज्ञा आयामपरिज्ञानश्चास्य वालिभयादूरपरिभ्रमणात् एकनिश्चायमागतं एकराशितां प्राप्तं आयाममित्यर्थः निश्चायमिति परिमाणस्थायामिति घञ् पञ्चादेकशब्देन पूर्वकालैकेति सः कदव उपाध्याय इति उपेत्याधीयते अस्मादिति इङ्शेति घञ् ॥ ३४ ॥

अथाकर्त्तरि कारके कृतमुच्यते । तत इत्यादि कपिसमागमनानन्तरं सुग्रीवः कपीनां समाहारं समूहं दिशामायामं दैर्घ्यं अध्यापिपत् अध्यापितवान् अस्यां दिशि एतत्पर्यन्तं गन्तव्यमिति ज्ञापितवान् आयामज्ञानश्चास्य वालिभयेन दूरभ्रमणात् घोऽजौजैः शब्दाश्चनगतिज्ञेत्यादिना समाहारस्य प्रयोज्यस्य कर्मत्वं क्रीजोडोऽजेति इङ्शालं ह्रीलीत्यादिना षण् उपाध्याय इव यथा गुरुरध्यापयति तथेत्यर्थः उपेत्याधीयतेऽस्मादिति घञ् लनटोऽघे इति घञ् कीदृशमायामं एकं निश्चायं ज्ञानं आगतं प्राप्तं अत्यभ्यासात् सर्वासां दिशां दैर्घ्यं सुग्रीवस्य ज्ञानारूढमित्यर्थः पूर्वेण घञ् एको निश्चायो निश्चयो यस्येति कपिसमाहारस्य विशेषणं वा एतेनैकवाक्यता दर्शिता एवमागतं यमेधञ्चि जनवध इत्यादिना षच्चे ह्रस्वाभावः ॥ ३४ ॥

सजलाम्भोदसंरावं हनूमन्तं सहाङ्गदं । जाम्बवनीलसहितं चारुसंद्रावमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

सजेत्यादि । सुग्रीवो ह नूतनमब्रवीत् सजलस्य मेघस्येव संरावं स
जलमेघस्येव संरावो यस्य ह नूतनः उपसर्गो हवदिति घञ् सहा
ङ्गदं अङ्गदसहितं तथा जास्ववं च्छाधिपतिं नीलसहितमब्र
वीत् जास्ववशब्दोऽकारान्तो द्रष्टव्यः चारुसंद्रावं चारुगतिं समि
युदुद्रुवदिति घञ् ॥ ३५ ॥

सजेत्यादि । सुग्रीवो ह नूतनमब्रवीत् सजलस्य मेघस्येव संरा
वः शब्दो यस्य तं अतिगभीरस्वनमित्यर्थः पूर्वेण घञ् उपसर्गा
द्रुवदिति परः अङ्गदेन सह विद्यमानं जास्ववता नीलेन च सहितं
नीलसहितं जास्ववश्चाब्रवीदिति वा जास्ववाच्चा जास्ववेऽपि चेति
विश्वः चारुसंद्रावं मनोहरगतिं पूर्वेण घञ् समन्तेभ्यो द्रुवदिति परः
॥ ३५ ॥

यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणां । विज्ञा
वैस्तोयविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥ ३६ ॥

यातेत्यादि । यूयं यात गच्छत यमश्रायं यमस्थानं अयत्येन
मिति श्रियोभुवानुऽपसर्गदिति घञ् कर्मणि कां दक्षिणां दिशं
सामान्याभिधानाद्विशेषाभिधानं नायेन नीत्या सामादिना नीय
तेऽनेनेति पूर्ववत्करण घञ् महोदधेस्तोयविश्रावं तोयध्वनिं
तर्जयन्तो न्यक्कुर्वन्ताः कैः विज्ञावैः स्त्रैः शब्दैः उभयत्रापि वा
चुश्रुवदिति कर्मणि घञ् ॥ ३६ ॥

यातेत्यादि । यूयं दक्षिणां दिशं यात मच्छत यमप्राथं यम
स्थानं अयत्येनमिति घञ् सामान्यविशेषभावात् पौनरुक्त्यभावः
यमस्थानं न गन्तव्यमित्याशयोवा नाद्येन नीत्या सामदानादिना
उपलक्षिता यूयमित्यर्थः करणत्वविवक्षा वा णीञ्करणे घञ्
महोदधेस्तोयस्य विस्त्वावं शब्दं विक्षावैः स्त्रीयशब्दैस्तर्ज्जयन्तः न्यक्
कुर्वन्तः वुसुभ्यां घञ् ॥ ३६ ॥

उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्व्वसुधाभृतां । वमा
भिलावान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारुविक्रमाः ॥ ३७ ॥

उन्नेत्यादि । वसुधाभृतां पर्व्वतानां उन्नायानुचयानुचला
न्यधिगच्छन्तः जानन्तः अवोदोर्नियदति भावे घञ् कैः प्रद्रावैः
प्रकृष्टगतिभिः प्रेङ्गस्तुवदति घञ् वनाभिलावान् वनविध्वंसान्
निरभ्याःपूलोरिति भावे घञ् स्वेच्छया कुर्वन्तः चारुविक्रमाः
असाधारणपराक्रमाः यात यूयमिति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

उन्नेत्यादि । प्रद्रावैः प्रकृष्टगमनैर्व्वसुधाभृतां पर्व्वतानां
उन्नायान् उद्धितत्वानि अधिगच्छन्तो जानन्तः यूयं यातिति पूर्वे
णान्वयः वनाभिलावान् अरण्यविध्वंसान् स्वेच्छया कुर्वन्तः चारु
विक्रमाः असाधारणशौर्याः उत्पूर्व्वणीजः प्रपूर्व्वद्रोरभिपूर्व्वलूज
श्च भावे घञ् ॥ ३७ ॥

सदोद्गारसुगन्धीनां फलानामलमाश्रिताः । उक्ता
रेषु च धान्यानामनभीष्टपरिग्रहाः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि । सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं यस्मिन्पूर्वके
शब्दोच्चारणे यानि सुगन्धीनि फलानि तेषामक्षं पर्याप्तमाश्रिताः
हृत्ताः गृशब्दे इत्यस्मादुत्पूर्वादन्योर्घ इति घञ् आङ्पूर्वाद्भाते
रादिकर्मणि क्तः कर्त्तरिचेति कर्त्तरि क्तः कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठी
मलोकेति निषिद्धातः शेषषष्ठी उत्कारेषु च राशिषु धान्यानां
क्षविचेप इत्यस्मादुत्पूर्वात् कृधान्य इति कर्मणि घञ् अनभीष्ट
परिग्रहाः अनभिलाषुका इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि । सर्वदा उद्गारे सुगन्धिभिः फलैरलमत्यर्थं
आश्रिताः हृत्ताः यूयं यातेति सम्बन्धः अशभोजन इत्यस्य आङ्
पूर्वस्य दृष्ट्यर्थेनाकर्मकत्वात् गत्यर्थादित्यादिना कर्त्तरि क्तः
शीलादित्वात् वर्त्तमानेक इत्यन्ये दृष्ट्यर्थानांवेति अधिकरणे
षष्ठी उत्पूर्वात् गृशनिगरणे इत्यस्मात् गृशि शब्दे इत्यस्माद्वा घञ्
यद्भुक्तं सदुद्गारेऽपि सुगन्धिं प्रकाशयति तदुद्गारसुगन्धि उद्गारः
परिणाम इत्यन्ये धान्यानामुत्कारेषु राशिषु अनभीष्टः परिग्र
हायेषां ते धान्यानभिलाषुका इत्यर्थः किर आधारे घञ् किरो
धान्ये इति परस्मै ॥ ३८ ॥

संस्तावमिव शृण्वन्तश्चन्दोगानां महाध्वरे । शि
ञ्जितं मधुलेहानां पुष्पप्रस्तारशायिनां ॥ ३९ ॥

संस्तौत्यादि । मधुलेहानां अमराणां पुष्पप्रस्तारशायिनां प्रेक्षो
ऽयञ्च इति घञ् शिञ्जितं शब्दं शृण्वन्तः यूयं यात चन्दोगानां

महाध्वरे संस्तावमिव संभूयस्तवनमिव पाठध्वनिविशेषमिव वा
यज्ञे समिस्तुवइति घञ् ॥ ३८ ॥

संस्तोत्यादि । मधुलेहानां भ्रमराणां शिञ्जितं शब्दं शृण्व
न्तोयूयं यातेति सम्बन्धः यद्यपि भूषणानाञ्च शिञ्जितमित्यम
रेणोक्तं तथापि शिञ्जिप्रत्यक्ते शब्दे इतिधात्वर्थमात्रे तात्पर्यं
ह्रन्द्वागानां वेदविदां महायज्ञे संस्तावमिव सम्यक्स्तवनमिव
भावे घञ् पुष्पाणां प्रस्तारे समूहे शायिनां स्थितानां प्रपूर्वस्तृज्ज्ञो
घञ् ॥ ३८ ॥

आलोचयन्तो विस्तारमन्मसां दक्षिणोदधेः । स्वाद
यन्तः फलरसं मुष्टिसंघाहपीडितं ॥ ४० ॥

आलोचेत्यादि । दक्षिणोदधेरन्मसां विस्तारं विस्तीर्णतां वि
पूर्वात् स्तृणातेः प्रथमेवावशब्दइति घञ् आलोचयन्तो निरूप
यन्तः इयानस्य विस्तारइति फलरसमास्वादयन्तः मुष्टिसंघाह
पीडितं मुष्टेः संघाहेण हस्तेन पीडितं यहेः शमिमुष्टाविति घञ्
भावे मुष्टिविषये व्युत्पादितत्वात् मुष्टिग्रहणमभिव्यक्तार्थं ज्ञातव्यं
॥ ४० ॥

आलोचेत्यादि । दक्षिणोदधेरन्मसां विस्तारं विस्तीर्णतां
आलोचयन्तो निरूपयन्तो यूयं यातेति सम्बन्धः स्तृज्ज्ञोभावे घञ्
मुष्टिसंघाहेण मुष्टिबन्धेन पीडितं फलरसं आस्वादयन्तः यद्यपि
संघाहोमुष्टिबन्धइत्यमरमाला तथापि मुष्टिग्रहणमत्राभिव्य
क्तार्थं संघाहोमुष्टिरित्यतइति हलायुधवाक्यादन्यत्रापि प्रवृ
त्तिदर्शनाद्वा ॥ ४० ॥

कुलकं ।

न्याय्यं यद्यत्र तत्कार्यं पर्यायेणाविरोधिभिः । निशो
पशायः कर्त्तव्यः फलोच्चायश्च संहतैः ॥ ४१ ॥

न्याय्यमित्यादि । यद्यत्र न्यायादनपेतं तत्कार्यमविरोधिभिर्यु-
ग्माभिः परिन्योनिष्ठोरिति घञ् पदार्थानामनपचारेणेत्यर्थः
युपयोः श्लेतेः पर्याय इति घञ् पर्यायेण परिपाद्या परावनुपा-
त्ययदण इति भावे घञ् अनुपात्ययः पर्यायः निशोपशायः
कर्त्तव्यः युष्माभिर्निशायामुपशायः पर्यायशयनं कर्त्तव्यं युपयोः
श्लेतेः पर्याय इति घञ् फलोच्चायश्च संहतैः युग्माभिः कर्त्तव्यः
हस्तादान इति घञ् हस्तादानं चादेयस्य प्रत्यासत्तिः ॥ ४१ ॥

न्याय्यमित्यादि । यत्रयत्न्याय्यं न्यायादनपेतं तत्र तत्कार्यं
अविरोधिभिर्युग्माभिः पर्यायेण परिपाद्या क्रमेणेति यावत् नि-
शोपशायः निशायां शयनक्रिया कर्त्तव्या संहतैर्मिलितैः सङ्घैः
फलोच्चायः फलादानं कर्त्तव्यः वने हिंसादिभयान्मिलितैरेव
गन्तव्यमिति भावः निपूर्वात्परिपूर्वाच्चेण उपपूर्वात् शीङुत्त्यू-
र्वाच्चेश्च घञ् न्यायशब्दात् ढघेक इति षष्ठः ॥ ४१ ॥

सीता रक्षोनिकायेषु स्तोत्रकायैश्च क्लेन च । मृग्या
शत्रुनिकायानां व्यावृत्तासीमनाश्रितैः ॥ ४२ ॥

सीतेत्यादि । क्लेन युग्माभिः सीता मृग्या रक्षोनिकायेषु
निवासेषु निवसन्त्यस्मिन्निति अधिकरणे निवासचित्तीत्यादिना
घञ् आदेशे ककारः स्तोत्रकायैर्युग्माभिः चिन्त्यस्माकुभमिति

कायः शरीरे घञ् शत्रुनिकायानां शरिसमूहानां निचीयतइति
निकायः संघेचानौत्तराधर्यइति कर्मणि घञ् आदेश ककारः
तेषां सम्बन्धिनीं व्यावहासीं परस्परहसनं अनाश्रितैः व्यवपूर्वोद्ध
मेः कर्मव्यतीहारेणचस्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे भावे णचं विधाय
एचः स्त्रियामञ् न कर्मव्यतीहारइति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ४२ ॥

सीतेत्यादि । युष्माभिः श्लोककायैः स्वल्पदेहैः सद्भिः रक्षोनि
कायेषु राक्षसनिवासेषु सीता मृग्या अन्वेषणीया च्छलेन न तु
प्रकटेन मृगत्कङ्मार्गणे शत्रुनिकायानां शत्रुसमूहानां व्याव
हासीं परस्परहसनं अनाश्रितैः उपहसतोऽपि शत्रोरुपहासं
कार्यसिद्ध्यर्थमकुर्वद्भिरित्यर्थः व्यावहासी परस्परविचारणेति
केचित् निचीयतेऽस्मिन्निति निकायेनिवासः समूहश्च चीयते सुख
दुःखार्थमिति कायोदेहः स्वदैधावोदेत्यादिना घञि कायनि
कायौ निपातितौ व्यवपूर्वहसोव्यतीहारे णन् मूर्द्धन्यकारदद्
द्यर्थः दन्धनकारस्तु व्यर्थमुदान्नेदत्यादौ स्वध्वरणनइति चि
द्धार्यः णनन्नात् स्वार्थेणः पित्वात् स्त्रियामीप् ॥ ४२ ॥

साराविणं न कर्त्तव्यं यावन्नायाति दर्शनं । संदृष्टा
यान्तु वैदेह्यां निग्राहो वोऽर्थवानरेः ॥ ४३ ॥

साराविणमित्यादि । सारावणमभिव्याष्टा भाषणं न कर्त्तव्यं
युष्माभिः यावन्नायाति दर्शनं सीतायादित्यर्थात् संपूर्वोद्घोतेरभि
विधौ भावइत्युन् तदन्तादणि गुण इत्यण् तस्मिन्ननपत्य

इति प्रकृतिभावः यस्मात्संदृष्टायां चैतस्यां वैदेह्या अरेर्निग्राहः
आक्रोशोऽभिभवलक्षणः वायुभाकमर्थवान् आक्रोशेऽवन्योर्मह
इति भावे घञ् ॥ ४३ ॥

सामित्यादि । यावदोदग्धनं नायाति न प्राप्नोति अर्थात्
सीता कर्त्री तावद्युष्माभिः साराविणं अभिव्याप्य भाषणं कोला
हलरूपं न कर्त्तव्यं संपूर्वहलध्वनौ व्याप्तौ भावे णिन् णिनन्तात्
स्वार्थेणः मन्वर्जान्वर्माचस्येनइत्यादिना संयोगात्परस्य इन
न्तस्यापत्यष्णे नकारलोपाभावउक्तत्वेन असंयोगात् परस्य इन
न्तस्यापत्यष्णे नकारलोपः स्यान्नत्वपत्यष्णे इति प्राप्तं तेनात्र
नलोपाभावः देवीदासचक्रवर्त्ती तु णिनप्रत्ययोऽकारान्तः णिन
न्तादित्यत्र णिनान्तादिति पाठइत्याह हि यस्मात् सम्यग्दृष्टा
यामिव वैदेह्यां अरेर्निग्राहआक्रोशोऽभिभवोवा युष्माकं स्वार्थको
भवति ग्रहेर्भावे घञ् ॥ ४३ ॥

प्रग्राहैरिव पात्राणामन्वेष्ट्या मैथिली कृतैः । ज्ञात
व्या चेङ्गितैर्धर्मैर्ध्यायन्ती राघवागमं ॥ ४४ ॥

प्रग्रेत्यादि । पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रग्राहैरिव कृतैरन्वे
ष्ट्या मैथिली भिक्षुकवेष्टैरिव युष्माभिरित्यर्थः ग्रहेः प्रेलिषायामि
ति भावे घञ् कर्मणि षष्ठो इङ्गितैर्धर्मैः चेष्टितैः कुलाङ्गनोचितैः
ज्ञातव्या सा ध्यायन्ती रामागमं कुलाङ्गना इ प्रोषितभर्तृका
सर्वदा भर्तुरागमनं ध्यायति ॥ ४४ ॥

प्रयेत्यादि । पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रयाहैरिव प्रयहसै
रिव कृतैर्भवद्भिः सीताऽन्वेष्ट्या भिक्षुवैशैरपीत्यर्थः । इवार्योऽत्र
सम्भावना प्राद्वहेर्भावे घञ् कथं सा ज्ञेयेत्याह धर्मैर्धर्मादनपे
तैरिङ्गितैश्चेष्टितैर्ज्ञातव्या राक्षसगृहेऽन्यस्यास्तादृशधर्मासम्भवात्
कीदृशी राघवागमनं चिन्तयन्ती असाधारणं चिन्तमेतत्
कुलस्त्री सदा स्वामिनः समागमं ध्यायति स्वधर्मञ्च न त्यज
तीति भावः ॥ ४४ ॥

वेदिवत्सपरिग्राहा यज्ञियैः संस्कृता द्विजैः । दृश्या
मासतमादङ्गः प्रागनिन्दितवेशभृत् ॥ ४५ ॥

वेदीत्यादि । यथा यज्ञियैर्यज्ञकर्माहैः द्विजैः ब्राह्मणैः वेदिः
यज्ञस्थली सपरिग्राहा परिगृहीता संस्कृता तथा साऽपि अति
पवित्रत्वात् गृहेऽपरोयज्ञ इति यज्ञविषये घञ् मासतमादङ्गः
प्राग्दृश्या दर्शनार्हा मासस्य पूरणं यदहः नित्यं शतादिमासेत्या
दिना तमडागमः अस्मादेव निपातनात् मासस्यासंख्यावाचित्वे
डट् मासतमेऽङ्गीति हेतुं दर्शयन्नाह तस्याः पूतत्वात्तदनिन्दि
तवेशभृत् मैथिली मङ्गलमात्राभरणा दर्शनार्हा तां द्रष्टुं भवतां
न चिरकालोभवतीति मासावधिना प्रेषिताः ॥ ४५ ॥

वेदीत्यादि । मासतमात् मासपूरणादङ्गः प्राक्सीता युष्माभि
र्दृश्या मासावधिनैव भवन्तः प्रेष्यन्ते चिरकालो न कर्त्तव्य इति
दृष्टेच्छदुःखात् दृष्टुं शक्येत्यादिना कथं मासशब्दात् शतादिमास
सम्बन्धरादिति पूरणे तमट् कीदृशी अनिन्दितवेशभृत् मङ्गल

मात्राभरणसत्त्वात् यथा यज्ञियैर्यज्ञकर्माहैर्द्विजैः सपरिग्राहो
परिगृहीता वेदिस्त्रीः संस्कृता तथा सापि अतिपवित्रत्वात् पुरो
हितैः संस्कृतत्वाच्च परैर्यहोघञ् यज्ञविषये परैर्यहो घञिति परः
ढघेकादिति यज्ञशब्दात् अर्हतीत्यर्थे इयः ॥ ४५ ॥

नीवारफलमूलाशानृषीनप्यतिशेरते । यस्यागुणा
निरुद्धावास्तां द्रुतं यात पश्यत ॥ ४६ ॥

नीवेत्यादि । यस्यागुणाब्रह्मचर्यादयः ऋषीनप्यतिशेरते
न्यक्कुर्वन्ते तां द्रुतं यात पश्यत तत्र नीवारः अक्षयपच्यधान्यं
नौवृधान्य इति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घत्वं फलं मोक्षादि
मूलं शालूकादि एतान्यभ्रन्ति ये ऋषयः कीदृशागुणाः निरु
द्धावाः स्थिराः उदिश्रयतीति घञ् ॥ ४६ ॥

नीवारेत्यादि । यस्याः सीतायागुणाः शमदमादयोमुनी
नपि अतिशेरते न्यक्कुर्वन्ति शीङ् अतिपूर्वः अतिक्रमे सकर्मकः
स्वभावात् कीदृशाः निरुद्धावाः स्थिराः उत्पूर्वाद्भवतेर्घञ् कीदृ
शान् नीवारं तृणधान्यं फलमामलकादि मूलं शालूकादि
अश्रतः तां यूयं द्रुतं पश्यत यात च निपूर्वात् वृजोघञ् अभि
धानात् कचिदुपसर्गस्य घञन्ते दीर्घइति व्यतीहारइति दीर्घ
निर्देशेन ज्ञापितं तेनैव दीर्घत्वं अतएवेदितानुष् अतएव पं इत्या
दिवचनात् ज्ञापकेन कार्यमिद्धिः स्वयमेवोक्ता तृणधान्यानि
नीवारादित्यमरः इति सुग्रीवोऽब्रवीदित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

उच्छ्रायवान् घनारावोवानरं जलदारवं । दूरा
ज्ञावं हनूमन्तं रामः प्रोचे गजाश्रवः ॥ ४७ ॥

उच्चेत्यादि । रामो हनूमन्तं प्रोचे कीदृशः उच्छ्रायवानुव्रति
युक्तः पूर्ववद्वज्रं घनसेवारावोयस्य विभाषाङ्गिरसुवोरिति भावे
घञ् गजाश्रवः गजगमनः पक्षे पूर्ववदप् कीदृशं दूराज्ञावं दूरमा
ज्ञावउद्गमनं यस्य पूर्ववत् घञ् ॥ ४७ ॥

उच्चेत्यादि । रामो हनूमन्तं वानरं प्रोचे कीदृशः उच्छ्राय
वान् उव्रतिमान् महापुरुषलक्षणमेतत् उत्पूर्वात् श्रिजोघञ्
घनसेवारावोध्वनिर्यस्य सतथा गजाश्रवो गजगमनः वानरं
कीदृशं जलदारवं मेघशब्दं दूराज्ञावं दूरदेशउत्सुतिकारिणं
आङ्पूर्वाभ्यां रसुभ्यां घञलौ ॥ ४७ ॥

अवग्राहे यथा वृष्टिं प्रार्थयन्ते कृषीवलाः । प्रार्थय
ध्वं तथा सीतां यात सुग्रीवशासनात् ॥ ४८ ॥

अवेत्यादि । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः अवग्रहइति पक्षे अप् यथा
अवग्रहे कृषीवला वृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा प्रार्थयध्वं सीतां यूयं तस्या
दुर्लभत्वादत्यन्तादरणीयत्वाच्च यात सुग्रीवशासनात् ॥ ४८ ॥

अवेत्यादि । कृषीवलाः कृषका यथा अवग्राहे वृष्टिप्रतिबन्धे
वृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा यूयं सीतां प्रार्थयध्वं अतिदुर्लभत्वात् यात
सुग्रीवशासनात् न तु मयाज्ञा क्रियतइति भावः गौरवस्थापना
यैकत्वेऽपि वज्रत्वं लोकात् अन्यसहितत्वाद्वा अर्थत्कङ्क्षाचने

अवाद्दृष्टिप्रतिबन्धे यहो घञलादिति परः स्वमते घञलनटोऽघे
इत्यस्य सर्वविषयत्वात् कृषिशब्दात् गोदणमेधेति बलः नास्त्र
स्वर्थेऽचोर्धः ॥ ४८ ॥

वणिक् प्रग्राहवान् यदत् काले चरति सिद्धये।
देशापेक्षास्तथा यूयं यातादायाङ्गुरीयकं ॥ ४९ ॥

वणिगित्यादि। तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण सप्रग्राहः प्रे वणिजा
मिति करणे घञ् स तुलासम्बन्धी विद्यते यस्य वणिजः संसर्गे मतुप्
यथा तुलाप्रग्राहवान् तदुपलक्षितो वणिक्काले उचिते क्रयसिद्धये
चरति तथा यूयं अङ्गुलीयं तुलासूत्रस्थानोयं चिह्नमादाय
देशापेक्षाः तत्तद्देशस्थितास्तत्र हि चिह्नेन रामदूतादिति लक्ष्य
न्ते ॥ ४९ ॥

वणिगित्यादि। यथा प्रग्राहवान् तुलासूत्रवान् वणिक् योग्ये
काले क्रयविक्रयादिस्वक्रियासिद्ध्यर्थं चरति योग्यदेशमपेक्षते
च तथा यूयमपि ममाङ्गुरीयकं तुलासूत्रतुल्यमादाय गृही
त्वा योग्ये काले देशापेक्षाः सीतानिवासदेशमपेक्षमाणायात
गच्छत इति रामः प्रोचे इति सम्बन्धः अनेनैवाङ्गुलीयकेन चि
ह्नेन सीतया मद्दूता भवन्तो ज्ञास्यन्त इति भावः तुला प्रगृह्यते
येन सूत्रेण तत्प्रग्राहउच्यते प्रपूर्वाद्गृहो वणिक् सम्बन्धे रज्जौ च
घञलाविति परः स्वमते घञलनटोऽघे इत्यस्यापि विषयो दुर्नि
वारः ॥ ४९ ॥

अभिज्ञानं गृहीत्वा ते समुत्पेतुर्नभस्तलं। वाजिनः
स्यन्दने भानोर्विमुक्तप्रग्रहादिव ॥ ५० ॥

अभीत्यादि । ते वानरानभस्तलमुत्पेतुः वाजिनद्वयं विमुक्तं
प्रगृह्यः विमुक्तः प्रगृह्येनियमरञ्ज्येषामिति रक्षो चेति विभाषा
ग्रहणमनुवर्त्तते घञभावपक्षे ग्रहवृट्निश्चिन्ममञ्चेत्यप् स्यन्दने
रथे भानोरादित्यस्य किं कृत्वा अभिज्ञानं गृहीत्वा चिह्नमङ्गुली
यकमादाय ॥ ५० ॥

अभीत्यादि । ते हनूमदादयोऽभिज्ञानं चिह्नमङ्गुलीयकं
गृहीत्वा नभस्तलं आकाशं समुत्पेतुः यथा भानोः स्यन्दने रथे
विमुक्तप्रगृह्यः शिथिलीकृतबन्धरञ्ज्योवाजिनोऽश्वानभोगच्छ-
न्ति तथा एतेनातिशीघ्रत्वं दर्शितं तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः तलं
स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोरिति विश्वः प्रगृह्योऽनन्तोरञ्ज-
वाचकः ॥ ५० ॥

उदक् शतवलिं कोट्या सुषेणं पश्चिमां तथा । दिशं
प्रास्थापयद्राजा वानराणां कृतत्वरः ॥ ५१ ॥

उदगित्यादि । वानराणां राजा सुषेणः शतवलिं नाम वानरं
वानराणां कोट्या सह उदगुदीचीं दिशं प्रास्थापयत् तिष्ठतेर्ण्य-
न्तस्य लङि रूपं उदीचीशब्दात्प्रथमान्ताद्दिशि वर्त्तमानादस्ता-
न्तिः तस्याञ्चतेर्लुक् लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तस्मिन्नि-
वृत्तौ भसंज्ञाभावादीलमपि निवर्त्तते तस्मिन्नादिसङ्घित एधाच्
पर्यन्तइत्यव्ययत्वं द्वितीयालुक् तथैव सुषेणं वानरं पश्चिमां दिशं
प्रास्थापयत् कृतत्वरः त्वरितः ॥ ५१ ॥

उदगित्यादि । वानराणां राजा सुषेणः कृतत्वरस्वर-
त्वरः सन् शतवलिनामानं कथं उदक् उत्तरस्थां दिशि प्रस्था-

ययामास तथा सुषेणनामानं पश्चिमां दिशं प्रास्थापयत् वान
राणां कोव्या सहेत्युभयत्र योज्यं योऽजौजेःशब्दाश्चनगतीत्या
दिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वं प्रपूर्वस्य तिष्ठतेर्गत्यर्थत्वात् उदगिति
उदक्शब्दादिग्देशकालेइति सप्तम्याः स्तात् तस्य लुक् चात्पर
त्वात् तदन्तस्याव्ययत्वं लोकोपचारात् ॥ ५१ ॥

प्राचीं तावद्भिरव्यग्रः कपिभिर्विनतोययौ । अप्र
ग्राहैरिवादित्योवाजिभिर्दूरपातिभिः ॥ ५२ ॥

प्राचीमित्यादि ॥ कपिभिस्तावद्भिरित्येककोटिसंघातैः सह
विनतः प्रणतः सुग्रीवइत्यर्थात् अव्यग्रः अनाकुलः प्राचीं पूर्वा
दिशं ययौ यथा आदित्योवाजिभिरप्रग्राहैः मुक्तबन्धनैः करण
भूतैः रक्षौचेति घञ् दूरयायिभिः ॥ ५२ ॥

प्राचीमित्यादि । विनतनामा वानरोऽव्यग्रोऽनाकुलः स
तावद्भिः कोटिसंख्यातैः कपिभिः सह प्राचीं पूर्वा दिशं ययौ सुग्री
वाज्ञयेत्यर्थात् यथा आदित्यः सूर्याऽप्रग्राहैर्मुक्तैरञ्जुभिर्दूर
पातिभिर्व्याजिभिरश्वैः सह प्राचीं याति तथा प्रग्राहोघञ्नोऽर
ञ्जुवाचकः अदितेरपत्यमिति गर्गादित्वात् षष्ठ्यः केचित्तु विन
तोऽनस्रः सुग्रीवः प्राचीं यथावित्याज्जलत्तु रामायणविद्वद्
॥ ५२ ॥

ययुर्व्विन्ध्यं शरन्नेधैः प्रावारैः प्रवरैरिव । प्रच्छन्नं
मारुतिप्रष्टाः सीतां द्रष्टुं श्रवज्जमाः ॥ ५३ ॥

ययुरित्यादि । मारुतिप्रष्टाः हनूमदयेभ्यः सीतां द्रष्टुं विन्ध्य
पर्वतं ययुः शरम्भेभ्यः प्रावारैरिव प्रावरणैरिव प्रह्वं वृणोते
राक्षसादनदति घञ् प्रवरैः श्रेष्ठैः अनाच्छादने गृहेत्यादिना
अप् ॥ ५३ ॥

ययुरित्यादि । स्रवज्जमावानराः सीतां द्रष्टुं विन्ध्यपर्वतं
ययुः स्रवेन गच्छतीति तृभृदृज्जीत्यादिना खः कीदृशाः मारु
तिर्हनूमान् प्रष्टोऽयसरो येषां ते तथा प्रादयगेस्यस्य पत्वमभि
धानात् मनीषादित्यादा कीदृशं शरम्भेभ्यः प्रह्वं प्रवरैः श्रेष्ठैः
प्रावारैः प्रह्वदपटैरिव अभिधानात् प्राङ्पूर्वात् वृजश्चाच्छा
दने घञ् अन्वचाल् ॥ ५३ ॥

परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगमूर्द्धसु । विन्ध्ये
तिग्मांशुमार्गस्य चेरुः परिभवोपमे ॥ ५४ ॥

परीत्यादि । मृगेन्द्राणां सिंहानां परिभावमभिभवं कुर्वन्तः
विन्ध्ये चेरुः भ्रान्ताः परौभुवोवज्ज्ञानदति घञ् कीदृशे परि
भवोपमे आदित्यमार्गस्य परिभवनं अत्युच्चत्वात् घञभावपक्षे
अप् ॥ ५४ ॥

परीत्यादि । ते नगमूर्द्धनि गिरिशिखरे मृगेन्द्राणां सिंहानां
परिभावं तिरस्कारं कुर्वन्तो विन्ध्ये चेरुः चरगतौ कीदृशे सूर्य
वर्त्मनः परिभवइव तस्यात्युच्चत्वात् परिभवशब्देनात्र तत्कर्त्ता
लक्ष्यते आदित्यमार्गस्य परिभवेणोपगता मा लक्ष्मीः शोभा
यच्छेति वा यदा तत्परिभवक्रिययैवात्र लोकभयदलेन साम्यं

विवक्षितं परिपूर्वाहुवोषजलौ सभावादवज्ञानार्थता न गच्छ
तीति नमः हनजनादिति उः ॥ ५४ ॥

भ्रेमुः शिलोच्चयांस्तुङ्गानुत्तेरतरान्नदान् । आशं
सवोलवं शत्रोः सीतायाश्च विनिश्चयं ॥ ५५ ॥

भ्रेमुरित्यादि । उत्पूर्वाच्चिनेतिः एरजित्यश्च शिलाभिरुचयो
येषां तान् शिलोच्चयान् भ्रेमुः भ्रमणक्रियायाव्याप्यत्वात्सकर्म
कता नदान् अतरान् तरितुमशक्यान् उत्तेरः उत्तीर्णवन्तः
शत्रोर्लवमुच्छेदनं सीतायाश्च विनिश्चयं विनिर्णयमाशंसवः आशं
सनशीलाः सनाशंसभिचउः तरलवौच्छेदोरविति अणप्रत्यया
नौ विनिश्चयइति यहेरित्यप् ॥ ५५ ॥

भ्रेमुरित्यादि । ते भीमान् भयदान् शिलोच्चयान् पर्वतान्
भ्रेमुः तृफलेत्यादिना अतएवं खिलोपश्च भ्रमणस्य गतिविशेष
त्वात् सकर्मकता शिलाभिरुचयोवृद्धिर्येषां उच्चीयतइति वा
उच्चयस्वरूपः शिलाभिरुचयः शिलोच्चयः अतरान् अन्यैस्तरितु
मशक्यान् नदान् उत्तेरः तृतरेऽभिभवसुत्यां च्छतोऽपुःकिळ्यां
शत्रोर्लवं केदं आशंसवइत्यवः सीतायाविशेष्य निश्चयश्च आशं
सवः सन्भिचाशंसउः चितृलूभ्याऽल् ॥ ५५ ॥

आदरेण गमश्चकुर्विषमेव्यसंघसाः । व्याभ्रुवन्तो
दिशोऽन्यादान् कुर्वन्तः सव्यधान् हरीन् ॥ ५६ ॥

आदेत्यादि । विषमेऽपि प्रदेशेषु गमं, गमनं चक्रुः आदरेणा
नवज्ञया ग्रहेरित्यप् असंघसाः त्यक्ताहाराः उपसर्गेदइति
अपि घञपोऽयेति अर्धमादेशः हरीन् सिंहान् सव्यधान् सप्र
हारान् व्यधजपोरित्यप् सप्रहारत्वादन्यादान् परित्यक्ताहा
रान् कुर्वन्तः नौणचेति निपूर्वाद्देरण्प्रत्ययः तस्मिन्नर्धेर्न घमा
देशः चकारादपि तत्र निघसः दिशोऽप्युवन्तः सर्व्वव्यापिनः
॥ ५६ ॥

आदेत्यादि । ते विषमेऽपि देशेषु गमं चक्रुः रामस्य कार्य्यमि
त्यादरेण न तु परस्य कार्य्यमित्यवज्ञया कीदृशाः असंघसाः सम्य
गाहाररहिताः निरन्तरभ्रमणात् दिशोऽप्युवन्तः हरीन्
सिंहान् सव्यधान् सप्रहारान् अतएवान्यादान् आहाररहि
तान् कुर्वन्तः गमअदव्यधिभ्योऽल् घसदः सन्व्यल्घञीति अर्ध
मादेशः निपूर्वाद्दोनाभ्रन्येति केति एप्रत्ययः घञि तु घसा
देशप्रसङ्गात् नेरदोणालाविति परः जेमनं लेपआहारानिघसो
न्यादइत्यपीत्यमरः ॥ ५६ ॥

सञ्चेरुः सहसाः केचिदस्वनाः केचिदाटिषुः । संया
मवन्तोऽयतिवन्निगदानपरेऽमुचन् ॥ ५७ ॥

सञ्चेइत्यादि । सहसाः सस्मिताः अस्वनास्त्वृणीकाः स्वनहसो
र्वेत्यप् यतिवत् संयामवन्तः नियमवन्तः यमः समुपनिविषुचेति
घञ् आटिषुः अटितवन्तः अटैर्लुङि रूपं अपरे निगदान्वचना
न्यमुचन् नौगदेत्यादिना विकल्पेनापोविधानात् घञ् ॥ ५७ ॥

सञ्चेरित्यादि । केचिदानराः सहसाः सन्तश्चेरुः तृफलेति
अतएवं खिलोपश्च केचिदस्वनामौनिनः यतिवत्संयामवन्तः
संयमिनः सन्तश्चाटिषुर्गतवन्तः अटगतौ व्यासिः अनुस्तिद्धेरिति
अनउस् अपरे निगदान् अमुचन् अन्तःस्थितस्य शब्दस्य वह्निर्निः
सारणं मोक्षः तं कृतवन्त इत्यर्थः सहस्वननिगदाश्रयन्ताः
संयामोषजन्तः ॥ ५७ ॥

अथ क्लमादनिःक्राणानराः क्षीणपणाइव । अम
दाः सेदुरेकस्मिन्नितस्वे निखिला गिरेः ॥ ५८ ॥

अथेत्यादि । अथ परिभ्रमणादनन्तरं क्लमेन परिश्रमेण अम
दाः गतहर्षाः मदोऽनुपसर्ग इत्यप् अतएव निःक्राणाः निष्प्रुब्धाः
क्लणोवीणायाञ्चेत्यपोविकल्पेन घञ् वीणादिविषयमेतत् क्लणेर्नि
पूर्वादनपसर्गाद्वीणादिविषयाच्च विकल्पेनाप्रत्ययइत्युक्तं एक
स्मिन् गिरेर्नितस्वे सेदुः निषणाः निखिलाः समस्तावानराः क्षीण-
पणाइव अर्थरहितानराइव पण्यन्तइति पणाः व्यवहाराय
कृते पणे व्यवस्थाप्यन्ते नित्यं पणः परिमाणे इत्यप् ॥ ५८ ॥

अथेत्यादि । भ्रमणानन्तरं ते निखिलाः सर्व्वे वानराः कस्य
चिद्गिरेर्नितस्वे सेदुर्निषणाः कीदृशाः क्लमेन श्रमेण निःक्राणा
निःप्रुब्धाः अमदाहर्षरहिताः क्षीणपणानष्टधनाइव निःक्राणा
घञन्तः क्लणः शब्दमात्रे घञलौ सप्रादेरपि वीणाध्वनौ तु सप्रा
देरेवेति परः स्वमते अभिधानं नियामकमित्युक्तेः सएव नियमः
क्लमपणमदाश्रयन्ताः पण्यन्ते व्यवह्रियतेऽनेनेति पणः पणोव

राट्मात्रे खान्मूखे कार्पापणे ग्रहे । क्रय्यशाकटिकाद्युतव्यवहारे
भृतौधनइति विश्वः ॥ ५८ ॥

ततः ससम्पदास्तत्र निरैक्षन्त पतत्तिणः । गुहा
द्वारेण निर्यातः समजेन पशूनिव ॥ ५९ ॥

ततइत्यादि । ततो विश्रामानन्तरं ते तत्र तस्मिन् पर्वते पत
त्तिणः पक्षिणो निरैक्षन्त ईक्षितवन्तः ईक्षेर्लङि रूपं कीदृशान्
गुहाद्वारेण निर्यातः निर्गच्छतः निष्पूर्वाद्यातेः श्रचन्तस्य शसि
रूपं ससंमदाः सहर्षाः प्रमदसंमदाविति निपातितं समजेन वृन्दे
न पशूनिव निर्यातः समुदोरजपशुष्वित्यप् ॥ ५९ ॥

ततइत्यादि । उपवेशानन्तरं ते ससम्पदाः सहर्षाः सन्तस्तत्र
पर्वते गुहाद्वारेण निर्यातो निर्गच्छतः पतत्तिणः पक्षिणो निरै
क्षन्त दृष्टवन्तः समजेन समूहेन निर्गच्छतः पशूनिव तद्वदतिस्थू
लानित्यर्थः समदसमजावलन्तौ व्यजोरे इत्यादौ अलन्तवर्ज
नाल्लज्जेर्वादेशः संप्राभ्यां मदोर्हर्षे समुद्गामजः पशुमंहप्रेरण
योरलिति परेषां विशेषसूत्रं निःपूर्वादीच्चेर्घी यातेः शतः
॥ ५९ ॥

वीनामुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहृवागुहां । प्रावि
शन्नाहवप्रज्ञाश्चाहवमुपलिखवः ॥ ६० ॥

वीनामित्यादि । वीनां पक्षिणामुपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनं दृष्ट्वा
उपसरदव उपसरनैरन्तर्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् उपसरोहि

स्त्रीगवीषु पुंगवानामभिगमनमुच्यते सच नैरन्तर्येण भवति प्र-
जनेसर्त्तेरित्यप् वानरा अन्योन्योपहवाः परस्परमाङ्गानं येषां
आगच्छतागच्छत प्रविशामदति कः संप्रसारणमित्यप् संप्रसा-
रणञ्च गुहां प्राविशन् प्रविष्टवन्त आहवप्रज्ञाः युद्धप्रज्ञाः आह-
यते युद्धाय स्युर्द्धतेऽचेत्याङि युद्धदत्यप् संप्रसारणञ्च आहाव
मुपलिप्तवः उदकाधारमुपलभुमिक्वः निपानमाहावदति घञि
संप्रसारणं निपात्यते वृद्धिरस्येव अणप्रत्यये लट्ठिः ॥ ६० ॥

वीनामित्यादि । वीनां पक्षिणामुपसरं उपर्यधोगमनं दृष्ट्वा
ते वानरागुहां प्राविशन् कीदृशाः अन्योन्यस्य उपहवआङ्गानं
येषां ते तथा आहवे युद्धे प्रज्ञाः पण्डिताः अतएव गुहाप्रवेशे
निर्भयत्वं आहावमुदकाधारमुपलभुमिक्वः उपसरोऽलन्तः
अभिधानात् उपर्यधोगमनार्थः उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुङ्गवा-
नामभिगमनमुच्यते सचोपर्यधोभावेन भवतीत्युपमानादिह
उपसरशब्देन उपर्यधोगामित्वमुच्यतइति केचित् गर्भग्रहणा-
र्थोपसरणे सर्त्तेरिति परस्मै च तन्मते उपसरोगर्भार्थं याम्य-
धर्माचरणं तच्च वह्निर्निःसरतां पक्षिणां सम्भवत्येव ऊलिहोमेऽ-
दने इत्यस्मादलघञौ उपसर्गेणान्यार्थता परेषां मते क्तेजोरूपं
अभ्युपनिविभ्याक्तेजोऽलृङ्गश्चेति तथा आडोयुद्धेक्तेजोऽलृङ्गश्चे-
ति आडोनिपाने ङश्चेति तेषां सूत्रचयं ॥ ६० ॥

कुर्वन्तो हवमाप्तानां पिपासावधकाङ्क्षिणः । द्वारं
तमोघनप्रख्यं गुहायाः प्राविशन् द्रुतं ॥ ६१ ॥

कुर्वेत्यादि । गुहां प्रविश्य तस्याः द्वारमपरं प्राविशन् आप्तानां स्निग्धानां हवमाङ्गानं कुर्वन्तः भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं च पिपासा पातुमिच्छा तस्यावधोऽपनयनं हनश्चबध इत्यप् बधादेशश्च तं काङ्क्षितुं शीलं येषामिति काचिमाचिकांक्षाया इत्यस्मात्सुष्यजातौ णिनिः इदितोनुम् साधुकारिणि वा कीदृशं द्वारं तमोघनप्रख्यं तमसेघनः मूर्त्तिः काठिन्यं तेन सदृशं मूर्तौ घनइति हन्तेरप्यत्ययो घनादेशश्च निपात्यते मूर्त्तिमत्तमइव द्वारमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

कुर्वेत्यादि । ते आप्तानां स्निग्धानां हवमाङ्गानं कुर्वन्तो गुहायाद्वारं द्रुतं प्राविशन् कीदृशाः पिपासायास्तृष्णायाबधं हननं काङ्क्षन्तीति यहादित्वात् णिन् तादृशे आभीक्ष्ण्ये वा णिन्निति परः स्वमतेऽपि तदर्थता प्राप्यते यतो णिन्विधायकसूत्रे अर्थविशेषोक्तः किन्तु ढधेकतीत्यादौ भव्यर्णार्थणिन्नित्युक्तं तेनाभिधानादर्थविशेषेऽपि णिन् स्यादिति ज्ञापितं द्वारं कीदृशं तमोघनप्रख्यं तमसां घनेन काठिन्येन प्रख्यं सदृशं मूर्त्तिः काठिन्यमुच्यते तदुपचारात् मूर्त्तिमत्तयाइवेत्यर्थः मेघप्रख्यं तमश्च प्राविशन्निति केचित् हवमिति ऊलिहोमे इत्यस्यालम्बस्य रूपं धातूनामनेकार्थत्वात् आङ्गानार्थता क्लेशोऽल् ऊश्च भावे नटपसर्गादिपरः हन्तेरलि हनबधष्टीव्यलीति बधादेशः काठिन्यादौ हन्तेरल् घनादेशश्चेति परः स्वमते निपातः ॥ ६१ ॥

तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन् प्रघाणे सौधसद्गनः । लौहो द्युनघनस्कन्धाललितापघनां स्त्रियं ॥ ६२ ॥

तस्मिन्नित्यादि । द्वारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रदेशः सोऽन्तर्घण इत्युच्यते तथा ह्यन्तर्हन्यते कोडीभवत्यस्मिन्निति अनुगतार्थत्वं अन्तर्घणोद्देश इत्यन्तःपूर्वाद्भन्तरपघनादेशः घणादेशोवा ये ए कारं पठन्ति यत्तु संज्ञीभूतोवाङ्गीकेषु देशविशेष इत्युक्तं तत्संज्ञा शब्दमाश्रित्य तस्मिन्नन्तरे यत्सौधसद्व धवलगृहं तस्य प्रघाणे एकदेशे प्रघणः प्रघाणश्चेति निपातितं स्त्रियं ललितापघनां ललिताङ्गीमपश्यन् अपघनोऽङ्गमिति निपातनं लोहोद्हनघन स्कन्धाः यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादीनि संस्क्रियन्ते सउद्हनः आधानं तद्वत् घनः स्कन्धोघेषामिति उद्हनोऽत्याधानमिति निपातनं ॥ ६२ ॥

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् गुहाभ्यन्तरे अन्तर्घणे द्वारसमीप सावकाशप्रदेशे यत् सौधसद्व धवलगृहं तस्य प्रघाणे द्वारप्रकोष्ठाभ्यां वह्निःप्रदेशे ललितापघनां मनोहरशरीरां स्त्रियं तेऽपश्यन् कीदृशाः लोहोद्हनघनस्कन्धाः यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादिकं हन्यते सउद्हनः लोहस्य यउद्हनस्तदुद्हनोनिविडः स्कन्धोघेषां ते तथा लोहवदुद्हनः काष्ठविशेष इत्यन्ये परमते अन्तर्हन्यते यन्निस्मित्यन्तर्घणोऽभ्यन्तरदेश उच्यते अन्तरोद्हनोरलि देशे घनादेशः विभाषया एतत् स्वमते मूर्द्धन्यान्तले घणोऽलि रूपं दन्थान्तले तु हन्तेर्निपातः परमते प्रकृष्टं हन्यते गम्यते ऽस्मिन्निति प्रघाणः प्राङ्गुहद्वारवाङ्मपिण्डके हन्तेर्घञलौ घनादेशश्च पूर्वपदस्यानिमित्तात् संज्ञायां एतत् स्वमते घणोघञि रूपं प्रघाणप्रघणालिन्दावहिर्द्वारप्रकोष्ठके इत्यमरः परमते ऊर्द्धं हन्यते यस्मिन् सउद्हनः उदः प्रतिकाङ्गके हन्तेरल् घणादेशश्च स्वमते

निपातः निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धन इत्यमरकोषे काष्ठ
इत्युपलक्षणं घनः पूर्ववत् परमतेऽपहन्यतेऽनेनेत्यपघनो देहः
अपाद ह्नेहन्तेरल् घनादेशश्च स्वमते निपातः वस्तुतः अन्तर्घणा
दयो रूढाः व्युत्पत्तिस्तु यथा कथञ्चिदेव ॥ ६२ ॥

सा स्तम्भपदन्यासान् विघनेन्दुसमद्युतिः । परि
घोरुभुजानाह हसन्ती स्वागतं कपीन् ॥ ६३ ॥

सास्त्वमित्यादि । सा स्त्री हसन्ती कपीन् स्वागतं वचनञ्चाह
कीदृशी विघनेन्दुसमद्युतिः विहन्यते अभिभूयते अन्य्यद्युतिर्येन
सविघनः करणेपोविदुष्वित्यप् घनादेशश्च सचेन्दुश्चेति सः तत्समा
द्युतिर्यस्याः स्तम्भोहन्यते येन पादन्यासेन सस्तम्भः तणकाष्ठादिः
स्तम्भेकसदिति करणे कः गमहनेत्युपघालोपः तादृशः पादन्यासो
येषां कपीनामिति परिहन्यते येन परौघ इत्यप् घादेशश्च परि
घो अगलः तदनुकारिणो विपुलावाहवो येषामिति ॥ ६३ ॥

सेत्यादि । सा हसन्ती स्वागतमिति कपीनाह कीदृशान् स्तम्भ
पदन्यासान् स्तम्भोहन्यते तणकाष्ठादिकमुपमर्हते येन तादृशः
पदन्यासो येषां तान् हनचरगृहगिति कर्त्तरि विहितष्टक् छड्ढोः
कभावइति अन्यत्र दृश्यते घेऽपि न क्षतिः हनगमित्युल्लोपे हनो
ज्जोभः स्तम्भश्च स्तम्भघनः स्तम्भेन निहन्यते स्तम्भो गुच्छस्तृणादि
न इत्यमरः परिघवदुरवो विपुलाभुजा येषां परिघोऽस्त्वविशेषः
परमते परिहन्यतेऽनेनेति हन्तेर्डीन्तस्य रूपं रूढशब्दोऽयं सा
कीदृशी विघनेन्दुसमद्युतिः विगतो घनो मेघो यस्मात् तादृशस्य
शरत्कालीनस्य चन्द्रस्यैव दीप्तिर्यस्याः परमते हन्तेरल् मेघे
घनादेशश्च स्वमते निपातः ॥ ६३ ॥

पिप्रायाद्रिगुहोपपन्नानुद्धान् संघसमागतान् । फलै
नानारसैश्चित्रैः स्वादुशीतैश्च वारिभिः ॥ ६४ ॥

पिप्रेत्यादि । तान्विविधैः फलैर्वारिभिश्च पिप्राय तर्पितवती
अद्रिगुहोपपन्नान् अद्रिगुहैव उपपन्नआश्रयोयेषां कपीनां उपपन्नआ
श्रयइत्यप् उपधालोपश्च निपात्यते संघसमागतान् समूहेनाग
तान् उद्धान् प्रशस्तान् संघोद्वागणप्रशंसयोरिति समुदोरूपपदयो
हन्तेरपि टिलोपश्च निपात्यते ॥ ६४ ॥

पिप्रेत्यादि ॥ सा फलैर्वारिभिश्च तान् पिप्राय तर्पितवती कीदृ
शान् अद्रिगुहा उपपन्न आश्रयोयेषां तान् उपादाश्रये हन्तेरल्
प्रत्येति परः स्वमते हनचरगष्टगित्यस्य कृद्धोः कभावइत्यन्यत्र
प्रवृत्तिः अभिधानादाश्रयार्थता स्वादुपपन्नोऽन्तिकाश्रयइत्यमरः
उद्धान् प्रशस्तान् परमते ऊर्द्धं हन्यते ज्ञायतइति उदःप्रशस्ते
हन्तेरल् घादेशश्च स्वमते हनजनादित्यस्य कृद्धोः कभावइत्य
न्यत्र प्रवृत्तेर्गमादित्वात् घणोडः संघेन समूहेनागतान् संहननं
संहन्यते वास्मिन्निति समोहन्तेरल् समूहे घादेशश्चेति परः स्व
मते उद्भवत् फलैः कीदृशैः नानारसैः नानाविधरसयुक्तैः चित्रै
रङ्गुतैः वारिभिः कीदृशैः स्वादुशीतैः मधुरशीतलैः ॥ ६४ ॥

निघानिघतरुच्छन्ने तस्मिंस्ते लब्धिमैः फलैः । तृप्ता
स्ता भ्राजयुमतीं पप्रच्छुः कस्य पूरियं ॥ ६५ ॥

निघेत्यादि । तस्मिन्प्रघणे निघानिघैर्निमित्तानिमित्तैस्तस्मिन्
रुच्छे निघानिमित्तमिति निपूर्वाद्धन्तेरपि टिलोपे निपात्यते समा

रोहपरिणाहाभ्यां निमित्तमित्युच्यते ते कपयः सन्निमैर्लाभनि
वृत्तैः द्वितः त्रिः फलैस्तृप्ताः सन्तस्तां स्त्रियं भाजयुमतौ शोभावतीं
पप्रकुः पृष्टवन्तः कस्त्रियं पूरिति द्वितोऽयुच्यतदन्तान्तुप् ॥ ६५ ॥

निधेत्यदि । तस्मिन् सौधसद्गनः प्रघाणे ते वानरास्तां पप्रक्षुः
तस्मिन् कीदृशे निधानिषैर्दैर्घ्यविस्ताराभ्यां तुल्यातुल्यैस्तस्मिन्निधै
शब्दे आहते परमते निःशेषेण हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति नेस्तुल्यारो
हपरिणाहे हन्तेर्लोपादेशश्च स्वमते घणोरूपं विष्वक्स्वमेनिघ
इत्यमरः ते कीदृशाः सन्निमैर्लाभेन निवृत्तैः फलैस्तृप्ताः लभन्तौ
उपप्राप्तौ द्वितस्तुल्यं त्रिमक् ढभात्तयोर्धः तां कीदृशीं भाजयु
मतौ शोभावतीं दुभाज्जदोप्तौ द्वितोऽयुर्भावे किं पप्रकुरित्याह
कस्त्रियं पूरिति अग्रिमः श्लोकेनाप्यन्वयः ॥ ६५ ॥

रक्षणं करोषि कस्मात्त्वं यत्नेनाख्यायतां शुभे ।
स्वप्ने निधिवदाभाति तव सन्दर्शनं हि नः ॥ ६६ ॥

रक्षणमित्यादि । हे शुभे कस्माद्वा रक्षणं रक्षां करोषि एत
द्यत्नेनादरेण नोऽस्माकमाख्यायतां उभयत्रापि यजयाचेति नङ्
यस्मात्स्वप्ने निधिवत् निधिरिव तव सन्दर्शनमाभाति नोऽस्माकम
तिदुर्लभत्वात् स्वप्नइति स्वप्नो नन् निधिरिति उपसर्गेषोः किः
॥ ६६ ॥

रक्षणमित्यादि । हे शुभे कस्माद्वा त्वं रक्षणं रक्षां करोषि अर्थात्
पूर्व्याः एतत् यत्नेनादरेणाख्यायतां कथ्यतां हि यस्मात् स्वप्ने
निधिरिव तव सन्दर्शनं अतिदुर्लभत्वाच्चोऽस्माकमाभाति अतः
पूर्वमननुभूतत्वात् एवं पृच्छामइति भावः स्वपरचयतेत्या

दिना सर्वत्र नङ् रक्षेणं तं निधिरिति किर्दोऽन्तर्गैरिति किः
वखेचीत्यालोपः ॥६६॥

ततो जलधिगम्भीरान् वानरान् प्रत्युवाच सा । इयं
दानवराजस्य पूः सृष्टिर्विश्वकर्माणः ॥ ६७ ॥

तत इत्यादि । ततस्तस्मादनन्तरं सा प्रत्युवाच जलं धीयते
अस्मिन्निति अधिकरणे चेति किः जलधिः समुद्रः तदङ्गम्भीरान्
चोभ्यतात् इयं पूः दानवराजस्य विश्वकर्माणः सृष्टिः सृज्यत इति
सृष्टिः कर्मणि स्त्रियां क्तिन् । इतः स्त्रीलिङ्गमधिकृत्योच्यते ॥ ६७ ॥

तत इत्यादि । तदनन्तरं सा वानरान् प्रत्युवाच कीदृशान्
जलधिवत् गम्भीरान् अचोभ्यान् जलानि धीयन्तेऽवेति ढाङ्
इति किः किं प्रत्युवाचेत्याह दानवराजस्य इयं पूः विश्वकर्माणः
सृष्टिः पूर्वं कस्य पूरिति स्वामिनः कर्तुंश्च प्रअदत्युभयमुक्तं सृज्य
त इति क्तिः क्तित्यघे इति कर्मणि स्त्रियां क्तिः । इतः स्त्रीकदधि
कारः ॥ ६७ ॥

निहतस्य स्थितिं भिन्दन् दानवोऽसौ बलदिषा ।
दुहिता मेरुसावर्णे रक्षं नाम्ना स्वयम्प्रभा ॥ ६८ ॥

निहेत्यादि । असौ दानवराजः स्थितिं मर्यादां भिन्दन्
स्वागापापचोभाव इति क्तिन् बलदिषा इन्द्रेण निहतः यस्य
चाहं दुहिता यपिता नाम्ना मेरुसावर्णिः अहञ्च नाम्ना स्वयंप्र
भेति ॥ ६८ ॥

निहेत्यादि । बलदिषा इन्द्रेण असा दानवराजो निहतः

यतः स्थितिर्मर्यादां भिन्दन् त्यजन् अहं मेहसावर्षिनामोदु
हिता कन्या नाम्ना च स्वयंप्रभा पितुरात्मनश्च प्रसिद्धनामोत्की
र्त्तनेन दानववधानन्तरमिन्द्रेणाहमिह नियुक्तेति किम्बदन्ती
सूचिता तिष्ठतेः क्तिः दोषोमास्यामिति ङिः मर्यादाधारणा
स्थितिरित्यमरः स्वयंप्रभेति स्वयं प्रभाति शोभतइति आतो
ऽन्तःअद्वैरिति ङः स्वयमात्मना प्रभा यस्याइति वा ॥ ६८ ॥

जूतिमिच्छथ चेत्तूर्णकीर्त्तिं वा पातुमात्मनः । करो
मि वोवहिर्यूतीन् पिधध्वं पाणिभिर्दृशः ॥ ६९ ॥

जूतिमित्यादि । यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ कीर्त्तिं वा
आत्मनः पातुं रचितुं वः युष्मान् वहिर्यूतीन् वहिर्भूतान् जूति
यूतीत्यादिना निपातितः तत्र यौतेर्जवतेश्च क्तिन् दीर्घत्वञ्च निपा
त्यते कीर्त्तिरपि कृतसंशब्दने स्वार्थिकोपि च उपधायाश्चेतीत्वं
तस्मात् क्तिन् अतः पाणिभिः दृशोदृष्टीः पिधध्वं क्वादयध्वं अपि
पूर्वाद्धाञ्जोलोटि द्विर्वचनेदधस्तयोश्चेति अभ्यासस्य भष्भावे
आभ्यस्तयोरित्याकारलोपे झलांजश्चशीति धातोर्द्वाकारे वष्टि
भागुरिरित्युपसर्गाकारलोपे च रूपं ॥ ६९ ॥

जूतिमित्यादि । यूयं चेत् यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ
प्रभुकार्थं कृत्वा आत्मनश्च कीर्त्तिं पातुं रचितुमिच्छथ तदा
पाणिभिर्दृशैर्दृशश्चक्षुषि पिधध्वं आच्छादयत ततोऽहं वोयुष्मान्
वहिर्यूतीन् वहिर्देशे यूतिर्मिश्रणं येषां तादृशान् वहिर्गतानि
त्यर्थः जुगत्यां युलमिश्रणे सातिहेतीति जूतियूती भावत्यन्ते
निपात्येते कृतसंशब्दे कित्वाचुरादिः कीर्त्त्यते चेति कर्मणि क्तिः

कीर्तकतइति कीर्त्तादेशः ज्ञेयः अपिपूर्व्यात् आजीगीध्वं भा
हीरेदिः खेर्दत्वं आङ्गोरित्यालोपः झभान्तस्येति खेर्दस्य धत्वं झप्
झभोरिति भूलधातोर्दत्वं वातोऽवाप्योरिति पञ्चे अपेरतोऽलुक्
॥ ६८ ॥

ब्रज्यावती निरुद्धाच्चान् विद्येवानुष्ठितक्रियान् ।
निरचिक्रमदिच्छातोवानरांश्चक्रमावतः ॥ ७० ॥

ब्रज्येत्यादि । सा ब्रज्यावती प्रशस्तगमनवती ब्रजयजोभावे
क्यप् प्रशंसायां मतुप् वानराच्चिरुद्धाच्चान् निरचिक्रमत् निष्का
सितवती क्रमेर्णन्तस्य लुङि सन्वस्रघुनीति सन्वद्धावात् सन्वत
इतीत्वं दीर्घोलघोरिति न दीर्घत्वं संयोगपरस्य गुरुत्वात् अनु
ष्ठितक्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् छज्जः शचेति शः सार्व
धातुकेशक् रिङादेशश्च चङ्गमावतः कुटिलगतिमतः अः प्रत्य
यादित्यकारः इकातइति वानराणामिकायाः इकेति निपा
तितं इषेः शण्प्रथः छभावश्च निपात्यते विद्यासंज्ञायामिति क्यप्
यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरस्सरणान् पुरुषानिकातोऽभी
ष्टं सम्पादयति तदस्तेति ॥ ७० ॥

ब्रज्येत्यादि । सा ब्रज्यावती प्रशस्तगतिमती वानरानिच्छातो
निरचिक्रमत् निष्कामयामास यथा विद्या तत्त्वज्ञानं इच्छातः
अनुष्ठितक्रियान् विहितध्यानधारणादीन् संसाराच्चिष्कामयति
तद्वत् वानरानपि अनुष्ठितक्रियान् आचरिततदुपदिष्टव्यापा
रान् यतोऽनिरुद्धाच्चान् आच्छादितदृशः सकथ्यः पः स्नाङ्ग
इति षः पञ्चे जितेन्द्रियान् अक्षशब्ददन्द्रियवचनः चक्रमावतः

अन्धकारे कुटिलगतियुक्तान् पक्षे तीर्थादिचक्रमणकारिणः ब्रज
गताः श्रीब्रजयजविदेत्यादिना क्यप् ततोऽस्यथे प्रशंसायां वतुः
विदज्ञाने पूर्व्वषत् क्यप् क्रियतइति क्रिया कुःशश्चेति शः अद्रिः
श्रुध्वोरितीयः क्रमेज्यन्तात् त्रिप्रिद्रुसुदत्यङ् खेःसन्वत् ख्यस्येत्
खःखेररिति गुरुत्वान्न दीर्घः इयुइच्छायां तुलेर्हेत्यादिना निपा
तः क्रमेज्यङन्तात् शंख्यादः यङोलुक् ततोवतुः ॥ ७० ॥

निष्क्रम्य शिञ्जया तस्यास्त्वपावन्तो रसातलात् । ज्ञा
त्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे ॥ ७१ ॥

निष्क्रमेत्यादि । तस्याः शिञ्जया उपदेशेन गुरोश्च हलदत्यकारः
तस्माद्रसातलान्निष्क्रम्य निर्गम्य त्रपावन्तः स्त्रिया उपदेशेन
निष्क्रान्तावयमिति त्रपेति षिङ्गिदादिभ्योऽङ् मासमतिक्रान्तं
ज्ञात्वा वह्निर्निर्गताः सन्तः व्यथां भयं भिदादित्वादङ् अवल
लम्बिरे वयं मासावधिना प्रेषिताः स च मासोविनैव कार्य्येणाति
क्रान्तइति स्वामिनोभयं ॥ ७१ ॥

निष्क्रमेत्यादि । तस्याः स्वयम्भवायाः शिञ्जया उपदेशेन रसात
लात् निष्क्रम्य स्वयं निष्क्रमाश्रया त्रपावन्तो लज्जायुक्ताः सन्तः
राज्ञा अवधिलेन निश्चितं मासं अतिक्रान्तं ज्ञात्वा ते व्यथां राज्ञः
सकाशाङ्गयं अवललम्बिरे प्रापुः शिञ्जेः सेमक्तात्सरोरिति अत्र
त्ययः त्रपूषङ् लज्जायां षित्वात् भोषित्तिन्निपूजीत्यादिना ङः
व्ययषमङ् दुःखेचालेभये घटादित्वात् पूर्व्वेण ङः यद्यपि कवि
कल्पद्रुमे घटादेः सानुबन्धत्वं दृश्यते तथापि पूर्व्वोच्चार्य्यक्रमदर्श

नात् मुग्धबोधस्य कविकल्पदुष्मात् प्राक् कृतत्वेन भीषिचिन्ती
त्यादौ आत्वर्घटादेरित्यस्य न वैयर्थ्यं रजामिति पाठे तेनैव
भिदादित्वात् ङः ॥ ७१ ॥

चिन्तावन्तः कथाच्चक्रुरुपधाभेदभीरवः । अकृत्वा
नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथं ॥ ७२ ॥

चिन्तेत्यादि । उपधानमुपधा परीक्षा आतस्त्रोपसर्गइत्यङ्
तत्परिशुद्धोहिभृत्यः कार्येषु नियुज्यते तदकरणादुपधाया
भेदोऽभावः तस्माद्भीरवः चिन्तावन्तइति कर्त्तव्यतामूढाः कथां
चक्रुः कृतवन्तः कीदृशमित्याह अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्या
महे कथमिति नैवेत्यर्थः चिन्तादयः चिन्तिपूजीत्यादिना अङ्
न्ताः ॥ ७२ ॥

चिन्तेत्यादि । नृपतेः कार्यं अकृत्वा कथं वयं पूजां लप्स्यामहे
अपि तु अवज्ञाताएव भविष्यामइति कथां ते चक्रुः कीदृशाः
उपधाभेदभीरवः राज्ञा धर्मादिभिर्भृत्यानां या परीक्षा क्रिय
ते सोपधा तस्याभेदः कार्यसामर्थ्येन भङ्गः तद्भीरवः अतएव
चिन्तावन्तः चिन्तिकथिपूजिभ्याभीषिचिन्तीत्यादिना ङः उप
पूर्वात् धाञ्आतोऽन्तः अङ्गेरिति ङः उपधाधर्माद्वैर्यत्परीक्षण
मित्यमरः ॥ ७२ ॥

प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानोवालिस्मभवः । युक्त्वा
योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्तवेदनां ॥ ७३ ॥

प्रायइत्यादि । उपासनेति श्वासश्रमोद्युच् प्रायेण उपवासे
 मोपासना अनशनेनासनमित्यर्थः तथा शान्तिं कल्याणं मन्वाना
 ऽवगच्छन् उपायान्तराभावात् वालिसम्भवोऽङ्गदः योगश्चित्त
 वृत्तिनिरोधः तं युक्ता संबध्य गैले स्थितः चित्तवेदनां चित्तपीडां
 विवृण्वन् घट्टिविदिवन्दिभ्योयुम्वक्तव्यदति युच् ॥ ७३ ॥

प्रायइत्यादि । वालिसम्भवोऽङ्गदोयोगं चित्तवृत्तिनिरोधं
 युक्ता आत्मना सह संबध्य गैले स्थितः किं कुर्वन् प्रायेण उप
 वासिन उपासनया स्थित्या तस्य सेवया वा तदाचरणरूपया
 शान्तिं कल्याणं मरणं वा मन्वानः मन्यमानः प्रायश्चानशने
 मृत्यौ तुल्यवाङ्मयोरपि । शान्तिः शमेऽपि कल्याणे दति च
 विश्वः जिलासङ्कउपवेशे उपपूर्वोऽयं सेवायामपि जोषिश्रान्त्य
 न्योत्यादिना अनः चित्तवेदनां मनःपीडां विवृण्वन् प्रकाशयन्
 विदेः पूर्वेषु अनः ॥ ७३ ॥

प्रस्कन्दिकामिव प्राप्नोध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान् ।
 धिक् शालभञ्जिकाप्रस्थान् विषयान् कल्पनारुचीन्
 ॥ ७४ ॥

प्रस्कृत्यादि । तदा का क्रिया कर्त्तव्येत्यन्यैः पृष्टः सन् जाम्ब
 वान् ध्यात्वा विचिन्त्य ब्रूते स्म प्रस्कन्दिकामिव रोगविशेषमिव
 प्राप्नोथातः उत्साहाभावात् रोगाख्यायांषुल्वज्जलं शालभञ्जि
 का क्रीडाविशेषः संज्ञायामिति षुल् नित्यं क्रीडेत्यादिना सः
 तत्प्रस्थाविषयारूपादयः अतितुहलात् अतस्तान् धिक् किन्तु
 कल्पनारुचीन् कल्पनीयान् ॥ ७४ ॥

प्रस्वेत्यादि । त्वया किं कार्यमित्यन्यैः पृष्टोज्ञानवान् चक्षुष
तिर्थात्वा व्रूते स्म उक्तवान् प्रस्कन्दिकां चयरोगं प्राप्तद्वय उक्तां
हाभावात् स्कन्दिरशेषणेत्यां नास्मन्नेतिकेति रोगार्थे एकः
स्त्रीत्वमभिधानात् काप्यनाशीरिति अतद्वत् किं व्रूते स्म इत्याह
विषयान् रूपादीन् धिक् यतः शालभञ्जिका नागरकीडाविशेष
स्तत्तुल्यान् भन्जोद्यौमोदने प्रस्कन्दिकावत् संज्ञायां एकः तुल्यत्व
माह कल्पनया विकल्पवशेन पक्षे स्वयं रचनया रुचिरभिलाषो
यत्र तान् एतेन सर्वेषां काव्यनिकलमिति वेदान्तमतं दर्शितं
छपेर्ज्यन्तात् जीविष्यन्तीति अनः छपः कुपः ॥ ७४ ॥

यां कारिं राजपुत्रोऽयमनुतिष्ठति तां क्रियां । अह
मप्यनुतिष्ठामि सोऽप्युक्तौवमुपाविशत् ॥ ७५ ॥

यामित्यादि । अयं राजपुत्रोऽङ्गदोषाङ्कारिं क्रियामनुतिष्ठ
ति तां क्रियां अहमप्यनुतिष्ठामि विभाषाख्यानपरिप्रश्रयोरिच्छे
ति करोतेरिञ् पक्षे छजःश्चेति शः सोऽप्येवमुक्ता उपाविशत्
अनश्नेनेन स्थितः ॥ ७५ ॥

यांकेत्यादि । विषयाणां काल्पनिकत्वेन जीवनं विफलमिति
यां कारिं क्रियां अयं राजपुत्रोऽङ्गदोऽनुतिष्ठति करोति अह
मपि तां क्रियां प्रायोपासनां अनुतिष्ठामि इत्युक्ता सोऽपि ज्ञान
वान् उपाविशत् अनश्नेनेन स्थितः छजः प्रश्नाख्याने निरिति निः
॥ ७५ ॥

उवाच मारुतिर्वृद्धे संन्यासिन्यत्र वानरान् । अहं
पर्यायसंप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकां ॥ ७६ ॥

उवाचेत्यादि । मारुतिर्ज्ञानरानुवाच वृद्धे जाम्बवति संन्यासिनि
अनश्नन्वति अहमप्यत्र शैले पर्यायेण परिपाठ्या सम्प्राप्तां प्रायो
पवेशिकां अनश्ननं कुर्वे पर्यायाहंत्यादिना खलु ॥ ७६ ॥

उवाचेत्यादि । मारुतिर्हनुमान् वानरान् उवाच किमुवाचे
त्याह अत्र जाम्बवति वृद्धे संन्यासिनि त्यक्ताहारं सति अहमपि
पर्यायेण क्रमेण प्राप्तां प्रायेण उपवासेन उपवेशिकां स्थितिं कुर्वे
प्रायः स्याद्भोजनत्यागः सन्नयासोऽनश्ननं स्मृतमिति हलायुधः उ
पपूर्वादिशेः पर्यायेणकदिति परः स्वमते ल्यभावेत्यादौ ल्यणक
इत्यनेन स्त्रियां भावे णकः स्यादिति ज्ञापितं ॥ ७६ ॥

अभावे भवतां योऽस्मिन् जीवेत्तस्यास्त्वजीवनिः ।
इत्युक्त्वा सर्वे एवास्थुर्व्वधा योगासनानि ते ॥ ७७ ॥

अभावइत्यादि । अभावे विनाशे भवतां योऽस्मिन् लोके जीवेत्
तस्यास्त्वजीवनिः धिग्जीवितं आक्रोशे नश्यतिः एवमुक्त्वा सर्वे एव
अस्थुः स्थिताः तिष्ठतेर्गातिस्थेति सिचेलुक् बध्वा योगासनानि
विरचय्य पद्मासनानि ॥ ७७ ॥

अभावइत्यादि । भवतामभावे विनाशेऽस्मिन् लोके योजीवेत्
तस्याजीवनिर्भरणं धिग्जीवनं वास्तु नञोन्याक्रोशेस्त्विति अनिः
इत्युक्त्वा सर्वे एव ते वानरायोगासनानि पद्मासनानि बद्धा
अस्थुः स्थिताः तिष्ठतेषां भूस्थेति सेर्लुक् अनउस् उल्लेखीत्या
लोपः ॥ ७७ ॥

अक्लेश्यमसिनाग्न्यन्तं कवन्धवधमभ्यधुः । धिङ्गः
प्रपतनं घोरं क्लेदान्तत्वमनाथवत् ॥ ७८ ॥

अक्लदत्यादि । इतः स्त्रीलिङ्गभावं निवर्त्य क्लदुदाह्रियते ।
कवन्धवधं योजनवाहोर्वधमभ्यधुः अभिहितवन्तः अभिपूर्वोधा
अभिधाने वर्तन्ते कीदृशं अक्लेश्यं प्रसासरहितं कस्मात् असिना
सुखमरणात् तस्मान्ग्न्यन्तं अन्ते तस्याग्निरभूत् अस्माकं धिक्
प्रपतनं विनाशं दुःखेन घोरत्वात् क्लेदान्तत्वं अन्ते पूतीभावन्त
द्यवास्ति अर्शआदित्वादच् अनाथवत् अनाथानामिव अक्लेश्य
प्रपतनशब्देन भावसाधनौ कृत्यत्पुटोवज्जलमिति ॥ ७८ ॥

स्त्रीलिङ्गक्लदधिकारं निवर्त्य क्लदुच्यते । अक्लेश्यमित्यादि
ते कवन्धस्य योजनवाहोर्वधं मरणं अभ्यधुः उक्तवन्तः अभिपूर्व
धाज्जशां रूपं अस्थुरितिवत् कीदृशं असिना अक्लेश्यं क्लेशजनकं
खड्गेन शीघ्रहननात् नातिदुःखदमित्यर्थः अग्न्यन्तं दाहेन अग्निर
क्तोऽवसानं यत्र अतएव परकालेऽपि न दुःखदमिति भावः अना
थवत् नाथरहितानामिव नोऽस्माकं प्रपतनं मरणं धिक् इत्यथ
भ्यधुरिति सम्बन्धः यतो घोरं उपवासदुःखवाङ्मयात् क्लेदान्तत्वं
दाहाभावात् क्लेदएवान्ते यस्य तस्य भावः क्लेदान्तत्वं तद्विद्यते
ऽस्येति अर्शआदित्वादः क्लेदस्यान्तत्वं यत्रेति वा क्लेदमन्त
भूतं लचति संवृणोतीति गमादित्वाङ्गः इति वा अस्माकं प्रप
तनं क्लेदान्तत्वञ्चेत्युभयं धिक् घोरत्वादिह परत्र चेति केचित् न
क्लिप्तातीत्यक्लेश्यः हृष्ट्यासेरिति ढभावविहितोऽप्यण् क्लेशोः क
भावइत्युक्तरत्र कर्त्तरि स्यात् यदा क्लेश्यं क्लेशः भावेऽप्यण् न वि

द्यते क्लेशं यचेति विग्रहः प्रपतनमिति भावे चञ्चलनटोऽपि इत्य
नट् ॥ ७८ ॥

ततोमन्दगतः पक्षी तेषां प्रायोपवेशनं । अशनीय
मिवाशंसुर्मृक्षानयादशोभनः ॥ ७९ ॥

ततइत्यादि । ततोऽभिहितानन्तरं महान् पक्षी सम्पातिनामा
जटायुभ्राता आयात् आगतः मन्दगतोमन्दगमनः नपुंसके भावे
क्तः आहिताग्नित्वात्परनिपातः तेषां यत्प्रायोपवेशनं तदशनीय
मिव भोजनीयमिव कृत्यल्युटोवङ्लमिति कृत्यः आशंसुः आशंस
नशीलः अशोभनः शोभारहितः दावाग्निना सुष्टुशरीरत्वात् ल्युप्ते
ति भावे ल्युट् कर्मणि च येनेत्येतत्परिहृत्योदाहृतत्वात् ॥ ७९ ॥

ततइत्यादि । तदनन्तरं महान् पक्षी सम्पातिनामा तच्चा
यात् आगतः यातेर्ष्यां रूपं कीदृशः मन्दगतः मन्दं गतं गमनं
यस्य गमेर्भावे क्तः येषां वानराणां यत्प्रायोपवेशनं तत् अशनीय
मिव स्वभक्ष्यमिव हृत्प्रिजनकत्वात् आशंसुः आशंसनशीलः भावे
ऽनट् अनोयस्य कृद्धेः कभावदत्युक्तेः करणे वानीयः तदा
अशनीयं भोजनसाधनं अशोभनः शोभारहितः सूर्य्यतेजसा
दग्धपक्षत्वात् नन्दादित्वात्कर्त्तरि अनः न विद्यते शोभनं यस्ये
ति वा भावेऽनट् ॥ ७९ ॥

देहव्रश्चनतुण्डायं तं विलोक्याशुभाकरं । पापगो
चरमात्मानमशोचन् वानरामुज्जः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि । वृक्ष्यते येन तुण्डाग्रेण करणाधिकरणयोश्चेति
करणे ल्युट् देहस्य ब्रश्चनमिति कृद्योगात्षष्ठी देहब्रश्चनं तुण्डा
यं यस्य तं विलोक्य वानराश्शुभाकरं पापस्योत्पत्तिस्थानं
आकरदवाकरः पुंसि संज्ञायां घः तच्च हि करणाधिकरणयो
रिति वर्त्तते एवं उत्तरत्रापि चात्मानं पापगोचरं पापविषयं
पापविषये पतितावयमिति मुञ्जरशोचन् शोचितवन्तः गोचर
सञ्चरेत्यधिकरणे निपातितः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि । तं पक्षिणं विलोक्य वानराः पापगोचरं पाप
विषयमात्मानं मुञ्जर्वारं वारं शोचन् पापविषयो मदात्मेति
सर्वे ऊचुरित्यर्थः कीदृशं पक्षिणं देहब्रश्चनतुण्डायं वृक्ष्यति अने
नेति ब्रश्चनं करणेऽनट् देहस्य ब्रश्चनं तुण्डायं यस्य तं यदा देहं
वृक्ष्यति किञ्चीति देहब्रश्चनं कभावेऽमी इति वचनात् कर्त्तरि
अनट् नन्दादित्वाद्वा अनः अशुभाकरं अशुभस्य पापस्य आक
रमुत्पत्तिस्थानं आकुर्वन्त्यस्मिन्निति संज्ञायामल् गावश्चरन्त्य
स्मिन्निति गोचरोऽलन्तः स्वभावात् प्रत्यासन्नवाची ॥ ८० ॥

जटायुः पुण्यकृत्यक्षी दण्डकारण्यसञ्चरः । कृत्वा
राघवकार्यं यः स्वराखण्डोऽग्निसंस्कृतः ॥ ८१ ॥

जटेत्यादि । कृत्वा राघवकार्यं अग्निसंस्कृतः अग्निना कृत
संस्कारः स्वः स्वर्गमाखण्डः जटायुः पुण्यकृत्यं संचरत्यस्मिन्निति
संचरः पूर्ववत् निपातितः दण्डकारण्यं संचरोऽवस्थानं यस्येति
॥ ८१ ॥

जटेत्यादि । जटायुः पक्षी पुण्यकृत् पुण्यं कृतवान् त्रासुसिति
 किप् स्वस्यतन् कीदृशः दण्डकारणं सञ्चरः स्थानं यस्य सतथा
 सञ्चरत्यस्मिन्नित्याधारेऽल् योराघवकार्यं सीताहरणविज्ञाप
 नादिकं कृत्वा अग्निना संस्कृतः कृतसंस्कारः सन् स्वः स्वर्गमारूढः
 गत्यर्थादित्यादिना रुहेः कर्त्तरि क्तः होढः ढभादिति धः युभि
 रिति ढः क्रीर्णीति ढलुक् दीर्घश्च ॥ ८१ ॥

नरकस्यावतारोऽयं प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः । अचे
 द्यायदिहान्यायादनेनात्स्यामहे वयं ॥ ८२ ॥

नरेत्यादि । अवतीर्यते धेन कर्मणेति अवेस्तृस्त्वोर्धञ् स एवायं
 नरकस्यावतारः प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः यद्यस्मादयमचेष्टाः
 निश्चलाः अनेन पक्षिणा अन्यायादयुक्त्वा नीयते अनेनेति निपूर्वा
 दिणः अध्यायन्यायेति निपातनात् घञ् अत्स्यामहे भक्षयिष्यामहे
 कर्मणि लट् ॥ ८२ ॥

नरेत्यादि । नरकमवतरति येनाधर्मेण स एव प्रत्यक्ष इन्द्रि
 ययाज्ञोऽयं पक्षिरूपोऽस्माकमागतः रूपकालङ्कारोवा पक्षि
 विशेषणं वा अवपूर्वात्तरतेः करणे घञ् नरकस्येति कर्मणि षष्ठी
 यद्यस्मात् इह प्रदेशे अनेन पक्षिणा अन्यायादनैचित्याद्यु
 क्त्वा वा वयमत्स्यामहे भक्षणीयाः यतोऽचेष्टास्तेष्टारहिताः
 नीयतेऽनेनेति न्यायः निपूर्वादिणः करणे घञ् अदः कर्मणि तो
 ॥ ८२ ॥

हृदयोदङ्कसंस्थानं कृतान्तानायसन्निभं । शरीरा
खनतुण्डायं प्राप्यामुं शर्मा दुर्लभं ॥ ८३ ॥

हृदेत्यादि । अमुं पक्षिणं प्राप्य कीदृशं हृदयोदङ्कसंस्थानं
उदञ्चयते आकृष्यते अनेनेति उत्पूर्वादञ्चतेरुदङ्कोदकइति
घञ् निपात्यते हृदयस्योदङ्कः संदंशः तत्संस्थानं तत्सदृशं कृता
न्तानायसन्निभं यमजालतुल्यं तत्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमत्वात्
जालमानायइति नयतेराङ्पूर्वात्करणे घञ् निपात्यते आख
न्यते येन तुण्डाग्रेण खनोघञ् शरीरस्याखनं तादृक् तुण्डायं
यस्येति प्राप्य शर्मा सुखं दुर्लभं कृत्रलभ्यं ईषदित्यादिना खल्
अत्र करणाधिकरणयोश्चेति निवृत्तं तयोरेव कृत्यकखलरथा
इति योज्यं उपसर्गात् खलघञोरिति प्राप्तस्य मुमः नमुदुर्भा
मिति प्रतिषेधः ॥ ८३ ॥

हृदेत्यादि । अमुं पक्षिणं प्राप्य अस्माकं शर्मा सुखं दुर्लभं दुः
खेन लभ्यतइति ईषद्दुःसारिति खल् अमुं कीदृशं हृदयोदङ्कसं
स्थानं हृदयमुदच्यते ऊर्द्धमाकृष्यते येन तादृशं संस्थानमाकृति
र्यस्य तं ऊर्द्धहृदयाकृतिमित्यर्थः हृदयोदेजकाकृतिमिति वा
उत्पूर्वादञ्चतेः करणे घञ् चजाः कगाविति कत्वं गत्यर्थस्याञ्चतेः
समकृत्वाभावात् अङ्गधातोरूपमित्यन्ये कृतान्तानायसन्निभं यम
जालसदृशं जाले प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमइति भावः आनीयते
ऽनेनेति आनायोजालं करणे घञ् आनायः पुंसि जालं स्यादित्य
मरः शरीराखनतुण्डायं आखन्यते समन्तादिदार्यते येन त
दाखनं करणेऽल् शरीरस्याखनं तुण्डायं यस्य तं आखरेति
पाठे खनोऽङ्गरेति ङरः ॥ ८३ ॥

ईषदाढ्यङ्करोऽप्येष न परचाशुभक्रियः । अस्मान्
क्षमितोऽभ्येति परिग्लानो वुभुक्षया ॥ ८४ ॥

ईषदित्यादि । यएष अस्मान्क्षमितः प्रदेशादभ्येति आगच्छति
सपरच परलोके ईषदाढ्यङ्करोऽपि अनाद्यैरीषदाढ्योऽपि न
कृतः अशुभेन कर्मणेत्यर्थात् कर्तृकर्मणोश्च भूतज्जरिति अर्थे
कर्मोपपदात्करोतिः खल् यतः परिग्लानो वुभुक्षया योहि
कर्मणाशुभेन ईषदाढ्यङ्करोऽपि न कृतः सकथं न वुभुक्षया
पीड्यते परिग्लायतीति कर्त्तरि वृद्धत्ववचनात् ल्युट् निष्ठान्तोवा
संयोगादेरित्यादिना निष्ठानत्वं अशुभक्रियः सत्वद्रोहाभिर
तत्वात् ॥ ८४ ॥

ईषदित्यादि । एषपक्षी वुभुक्षया परिग्लानः सन् अक्षुं भक्ष
यितुं इह प्रदेशे अभ्येति अभिमुख्येनागच्छति इतइति पाठे
स्वस्थानादित्यर्थः न एष परच परलोके ईषदाढ्यङ्करोऽपि भवि
ष्यति अनाद्योऽयमीषदाढ्योऽपि न करिष्यति केनचित्कर्मणेत्यर्थः
किम्वा यस्मात् परलोके ईषदाढ्योऽपि न कृतः शुभकर्मणार्थात्
तेनायं वुभुक्षया ग्लानः परलोके शुभकर्मणा यद्याद्यः कृतः स्यात्
तदा वुभुक्षया न पीडितः स्यादित्यर्थः ईषदुःसोरिति खल् खित्क
रणेन कर्तृकर्मणोर्व्यवधानमपि प्राप्तं तच्च ईषदाढ्यभवमित्युदाह
रणेन स्पष्टीकृतं करोतेरिहाभूतप्रादुर्भावार्थत्वात् अर्थोलभ्यते
परे तु सुदुरीषद्वयः कर्तृकर्मभ्यामभूततद्भावे भूतजःखलभावक
र्मणोरित्याहुः अशुभक्रियः अशुभकर्मा परद्रोहित्वात् परि
ग्लानइति कभावेऽमीति कर्त्तर्यमट् किम्वा गत्यर्थाढेत्यादिना

कर्त्तरि कः सुखाद्योदित्यादिना नत्वं इत्येवमशेषं वानरा
मुक्तरित्यन्वयः ॥ ८४ ॥

संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः । के
यूयं दुरूपस्थाने मनसाप्यद्रिमूर्द्धनि ॥ ८५ ॥

इति छन्दधिकारः ।

संप्रेत्यादि । वानरान् संप्राप्य पक्षी जगाद गदितवान् के यूयं
अद्रिमूर्द्धनि पर्वतशिखरिणि दुरूपस्थाने दुःखेनैवोपस्थातुं शक्ये मन
सापि किं पुनः शरीरेण आतोयुष् तत्रापि ईषदादयोऽनुवर्त्तन्ते
कर्तृकर्मणोरिति न स्मर्यते । इति छन्दधिकारः ॥ ८५ ॥

संप्राप्येत्यादि । वानरान् संप्राप्य पक्षी मधुरं वचो जगाद
किन्नादित्याह के यूयमद्रिमूर्द्धनि पर्वतशिखरे स्थिताः मनसापि
दुरूपस्थाने दुःखेनैवोपस्थातुं शक्ये किं पुनः शरीरेण आतोऽनोऽ
दरिद्र इति अन्तः । इति छन्दधिकारः ॥ ८५ ॥

आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तीरामसंकथां । समानो
दर्थ्यमस्माकं जटायुञ्च सुथादरात् ॥ ८६ ॥

इतः प्रकीर्णकसोकानाह । आत्मेत्यादि आत्मनः परिदेवध्वे
शोचथ तेवदेवदेवन इति भौवादिकः शसि नसंयोगादमन्तादि
त्यल्लोपोन भवति जटायुञ्च समानोदर्थ्यं भ्रातरमस्माकं समा
नोदरे श्रित इति यत् आदरात्प्रसूय प्रसूतिं कुरुथ जटायुः

पुष्पकदित्यादिना रामसत्कथाञ्च कुर्वन्तः अतः के यूयमिति । ८६ ॥

अथ प्रकीर्णकाः । आत्मेत्यादि । यूयं आत्मनः परिदेवध्वे विलपय देवदुः देवने रामस्य संकथां कुर्वन्तोऽस्माकं समाना दर्थ्य सहोदरं जटायुञ्च आदरेण सुथ जटायुः पुष्पकदित्यादि ना तत्सुतिं कुरुथ अतः के यूयमिति पूर्वेष्वन्वयः सम्बन्धः समा नोदरे शयितइत्यर्थे ढधेकादिति यः रूपनामेति विकल्पविधा जातु न समानस्य सादेशः ॥ ८६ ॥

शङ्काधवित्रवचनं प्रत्यूचुर्वानराः खगं । वयं शत्रु लवित्रेषोर्दूतारामस्य भूपतेः ॥ ८७ ॥

शङ्केत्यादि । धुनोत्यपनयत्यनेनेति धवित्रं अर्त्तिलूधूइत्या दिना करणे इवः किमयं करिष्यतीति शङ्कया धवित्रं वचनं यस्य तं खगं वानराः प्रत्यूचुः शत्रुलवित्रादृषवोवाणायस्य राम स्य भूपतेस्तस्य वयं दूताः पूर्ववदित्रं कृत्वा सः ॥ ८७ ॥

शङ्केत्यादि । वानराः खगं प्रत्यूचुः कीदृशं किमयं खगः करिष्यति इत्येवंरूपाद्याः शङ्कायाधवित्रं अपनयनकारकं वचनं यस्य तादृशं किमित्याह वयं रामस्य भूपतेर्दूताः कीदृशस्य शत्रूणां लवित्राश्चेदकरणानि दृषवोयस्य धूञ्गिकम्ये लूञ्गि छिदिआभ्यां लूधूखनेति करणे इवः ॥ ८७ ॥

केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियां ।
इतां माहाकुलीनस्य तस्य लिप्तामहे वयं ॥ ८८ ॥

केनेत्यादि । तस्य रामस्य प्रियां केनापि दौष्कुलेयेन हतां
दुष्कुलस्थापत्यमिति दुष्कुलादृज् कुल्यां कुले साध्वीं तत्र साधु
रिति यत् माहाकुलीं माहाकुलीनस्येति महाकुलस्थापत्यमिति
महाकुलादज्जजाविति अज्जज्जा लिप्तामहे वयं लभुमिहा
महे ॥ ८८ ॥

केनेत्यादि । तस्य रामस्य प्रियां वयं निष्तामहे लभुमि
च्छामः लभेः सनिमिमोत्यादिना इस् खिलोपस्य स्यादेरिति
सोलोपः झप्झसेरिति पत्वं प्रियां कीदृशीं केनापि दौष्कुलेयेन
दुष्कुलोत्पन्नेन हतां दुष्कुलशब्दात् अद्यादित्वात् ण्यः निष्प
तन्त्यदतिवत् मूर्द्धन्यः कुल्यां कुले साध्वीं ढघेकादिति यः माहा
कुलीं महाकुलात् जनकात् जातां वाङ्माद्यतइति शिवादित्वात्
णः तस्य कीदृशस्य महाकुलीनस्य महाकुलोत्पन्नस्य परमते
महाकुलादपत्यार्थे णीनः ततः शिवादित्वात् णः किम्वा महा
कुलादश्रयाज्जातइत्यर्थे ढघेकादिति णीनः ॥ ८८ ॥

त्रिंशत्तममर्हयातं मत्वा प्रत्यागमावधिं । अहं
तार्थाविषीदन्तः परलोकमुपास्महे ॥ ८९ ॥

त्रिंशदित्यादि । त्रिंशतः पूरणं विंशत्यादिभ्यइति तमट् त्रिंश
त्तमं यदहः तत्प्रत्यागमावधिं प्रत्यागमनस्यावधिं यातं अतीतं
मत्वा अहं तार्थाविषीदन्तः प्रत्योजनाविषीदन्तो विष्ठादं मर्हन्ति
वयं परलोकमुपास्महे प्रायोपवेशनेन ज्ञियामहे ॥ ८९ ॥

चिंशदित्यादि । राश्या अस्माकं प्रत्यागमनस्यावधिवेन निश्चितं चिंशतः पूरुषं दिनं यातं गतं मत्वा वयं अछतार्थाअनिष्यादितस्तप्रयोजनाः सन्तः विषीदन्तोविषादं कुर्वन्तः प्रायोपवेशनया परलोकं उपास्यहे गन्तुमिच्छामः चिंशच्छब्दात् चिंशत्या देव्येति तमट् ॥ ८९ ॥

त्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवत्सभा । उपलभ्यामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर ॥ ९० ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

त्रियेत्यादि । हे पततां पक्षिणां वर त्रियामहे न गच्छामः कौमारीं अछतपूर्वदारपतिं लब्धवतीं कौभारादपूर्ववचनदति साधुः कौशल्यायनिवत्सभा कौशल्यायाअपत्यं कौशल्यायनी रामः कौशल्याकार्त्तिकेयभ्यांचेति फिञ् फस्यायनादेशः तस्य वत्सभां दृष्ट्वा उपलभ्यां प्रशस्तां पोरदुपधादिति यत् उपात्प्रशंसायामिति यत्प्रत्यये नुम् अपश्यन्तोऽनुपलभमानाः । एते प्रकीर्णकाः ॥ ९० ॥

त्रियेत्यादि । हे पततां वर पक्षिणां श्रेष्ठ वयं त्रियामहे न तु गच्छामः अर्थात् प्रभुपार्श्वं यतः कौशल्यायनिवत्सभां रामप्रियां अपश्यन्तः कौशल्यायाअपत्यमिति नडादित्वात् णायनः ततः स्वार्थेण्यः कीदृशीं उपलभ्यां सुत्यां पूशकसहेति यः उपात्सुताविति नुण् कौमारीं जितकार्तिकेयभार्या अतिरूपवतीमित्यर्थः कुमारस्य कार्तिकेयस्य पत्नी कुमारी पत्न्यामपालकान्नादिति ईप् स्कन्दोमन्दमतिर्विवाहविमुखोधत्तकुमारव्रतमिति काश्य

निकं नतु प्रकृतं देवसेना नामेन्द्रकन्या कार्त्तिकेयस्य पत्नी प्रसिद्धा
तथाहि शतकतोरूपवती देवसेनेति वै सुता । सा महेन्द्रेण रत्नार्थं
भार्य्यार्थेनोपपादितेति स्कन्दपुराणीयं वचनममरदेशटीकायां
मधुमाधवेन धृतं अथोपयन्ता सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव
देवसेनामिति कालिदासः कुमारीं जयतीति ढधेकादिति णः
णिज्जेत्रिः यथोर्लोपः पित्वादीप् किम्वा कौ पृथिव्यां मारीं माया
लक्ष्मीरोगतिर्यस्यां लक्ष्मीरूपामित्यर्थः एतेनादरातिशयउक्तः
मा लक्ष्मीश्च प्रकीर्त्तिता धने रा रोगतिः ख्याता रोदने च प्रकी
र्त्तिता इति चैकाक्षरकोषः वज्रप्रेयसी इक्ष्वादाहरता द्यूतःक
इत्यस्य व्यभिचारोदर्शितः तेनात्र काभावः किम्वा कुमारएव
कौमारः स्वार्थे णः कौमारस्य भार्य्यां रामस्य प्रथमपत्नीमि
त्यर्थः एतेनाप्यादरातिशयउक्तः अन्ये तु कुमारात् प्रथमपत्न्यां
णइत्याहुः स्वमतेऽपि प्रथमपत्नीत्वमर्थाङ्गन्यते तथाहि कुमार
शब्देन अकृतदारपरियहउच्यते तदूढालेन प्रथमपत्नीत्वं । एते
प्रकीर्णकाः ॥ ८० ॥

जगाद् वानरान् पत्नी नाध्यगीद्वं ध्रुवं स्मृतीः । यूयं
सङ्कुटितुं यस्मात् कालेऽस्मिन्नध्यवस्यथ ॥ ८१ ॥

इतः क्लृप्तिशेषमधिहृत्याह जगेत्यादि । ध्रुवं अवश्यं स्मृतिं
स्मृतिशास्त्रं नाध्यगीद्वं नाधीतवन्तइति पत्नी वानरान् जगाद्
विभाषालुङ्लङोरिति विभाषागाङ्गादेशः गाङ्कुटादिभ्य

इति विचोडित्वं घुमास्येतीत्वं धिचेति विचोलोपः इष्टः पीड्य
मिति मूर्द्धन्यः यस्माद्यूयमस्मिन् काले संकुटितुं अवसात्समथ
वस्यथ अभिप्रायं कुर्यथ कुटादित्वात् ङित्वं ॥ ८१ ॥

अथ किदतिदेशाधिकारः । पाणिनिमते कुटादिस्त्रयसमूहैः
कानुबन्धत्वातिदेशात् स्वमते त्वगुणाधिकारः । जगेत्यादि ।
सपत्नी वामरान् जगाद् किमित्याह घ्रुवं निश्चितं उत्प्रेक्षे वा
यूयं स्मृतीर्धर्मसंहितानाथगीढं नाधीतवन्तः इङ्गस्याध्वं गीङ्गही
य्योर्जेति गीरादेशः घंत्वाच्च एतुः घेसलोपोवेति सेलुक् टोठो
ढोघोढोति धस्य ङः यस्मादस्मिन् काले संकुटितुं मर्त्तुं यूयं अथ
वस्यथ इच्छथ कुटशिकैटित्ये प्रभुकार्यं त्यक्त्वा मरणमेवात्र
कैटित्यं धातोरनेकार्थत्वादा कुटाणुव्रीज्जितेति नियमादगुणत्वं
अथवपूर्वस्य षोडशांशे इत्यस्य यन्योत्तमादीति ओकारलोपः
॥ ८१ ॥

नायमुद्दिजितुं कालः स्वामिकार्याङ्गवाट्शं । इत
भार्ये च्युते राज्याद्रामे पर्युत्सुके भृशं ॥ ८२ ॥

अथमेवावसितुं काल इति चेदाह नायमित्यादि । भवाट्शं यु
गदिधानां स्वामिकार्यादुद्दिजितुं नायं कालः विजदडिति ङित्वं
किमिति न भवतीति चेदाह राज्याच्च्युते भ्रष्टे रामे निर्वासित
त्वात् तत्रापि इतभार्ये भृशमत्यर्थं पर्युत्सुके क्षीतायां ॥ ८२ ॥

नायमित्यादि । भवादृशां युगदिधानां सत्पुरुषाणां स्वामि
कार्यात् उद्दिजितुं चलितुं नायं कालः समयः कुत इत्याहै राज्या
चुते भष्टे रामे तत्रापि हृतभार्य्ये भृशमत्यर्थं पर्य्यस्तुके च सति तु
भार्य्या युगदचनेन ज्ञातुमित्यर्थात् विजिर्णुर्निमोत्यगुणत्वं ॥ ८२ ॥

यत्नं प्रोर्णुवितुं तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणां । प्रोर्णु
वित्रीं दिवस्तत्र पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीं ॥ ८३ ॥

यत्नमित्यादि । दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुं आह्लादयितुं तुमुन्
तूर्णं शीघ्रं यत्नं कुरुत तस्यान्दिशि पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीं प्राणि
रजतादिभ्योऽञ् प्रोर्णुवित्रीं अभिव्यापिनीं त्वचि रूपं दिवआका
शस्य कर्मणि षष्ठी विभाषोर्णोरिति डित्त्वपच्चे उवङ् अडित्त्वपच्चे
च गुणः कुरुतेति सार्वधातुकमपिदिति डित्त्वे विकरणस्य गुणान्
भवति तस्य चार्द्धधातुकत्वात् अडित्त्वे धातोर्गुणः अतउत् सार्व
धातुकमपिदिति डित्त्वे विकरणस्य गुणान् भवति ॥ ८३ ॥

यत्नमित्यादि । दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुं आह्लादयितुं तूर्णं
शीघ्रमेव यूयं कुरुत तत्र दिशि काञ्चनीं स्वर्णनिर्मितां पुरीं द्रक्ष्य
थ कीदृशीं दिवआकाशस्य प्रोर्णुवित्रीं अभिव्यापिकां कर्मणि
षष्ठी डिदिभ्योर्णोरिति डित्त्वादगुणत्वे शुभोरित्युव पच्चे गुणः
काञ्चनस्य विकारइत्यर्थे विकारसंज्ञेति णः वर्द्धोऽकिञ्चदिति
दृष्टेच्छकारस्य रः ॥ ८३ ॥

लङ्कां नाम्ना गिरेर्मूर्ध्नि राक्षसेन्द्रेण पालितां । नि
र्जित्य शक्रमानीताददृशुर्यी सुरस्त्रियः ॥ ८४ ॥

लङ्कामित्यादि । याम्युरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियोददृशुः
दृष्टवत्यः असंयोगास्त्रिदिति कित्त्वं तां यातेति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः गिरेः सुवेलस्य मूर्ध्नि स्थितां राक्षसेन्द्रेण पालितामिति
दुर्गमत्वमाख्यातं शक्रं निर्जित्य सुरस्त्रियमानीतादिति च राव
णस्य माहात्म्यं ॥ ८४ ॥

लङ्कामित्यादि । यां पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियोददृशुः तां
दृक्ष्ययेति पूर्व्वेण सम्बन्धः कित्ठीढीपमिति कित्त्वादगुणत्वं गिरेः
सुवेलस्य मूर्ध्नि स्थितां आश्लेषाधारसम्बन्धात् स्थितामिति लभ्यते
राक्षसेन्द्रेण रावणेन पालितां रचितां सुरस्त्रियः कीदृशः शक्र
मिन्द्रं निर्जित्यानीताः राक्षसेन्द्रेण इत्यनुषञ्जनीयं एतेन तस्य
वीर्य्यमपि ज्ञापितं ॥ ८४ ॥

वभूव याधिश्चैलेन्द्रं मृदित्वेवेन्द्रगोचरं । कुपित्वा
जगतां सारं सैका शङ्के कृता भुवि ॥ ८५ ॥

वभूवेत्यादि । अधिश्चैलेन्द्रं चैलेन्द्रस्य सुमेरोरुपरि सप्तम्यर्थे
ऽव्ययीभावः इन्द्रगोचरमिन्द्रनिलयममरावत्याख्यं मृदित्वेव
तिरस्कृत्येव वभूव इन्धिभवतिभ्यां चेति कित्त्वं जगतां सारं शङ्क
पित्वा निष्कृष्य सैका भुवि कृता निर्मितेत्यहं शङ्के तां यात मृदि
त्वाकुपित्वेति नक्कासेडिति कित्त्वप्रतिषेधे प्राप्ते मृडमृदेत्यादि
ना कित्त्वं ॥ ८५ ॥

वभूवेत्यादि । या पुरी शैलेन्द्रस्य सुमेरोरपरि इन्द्रस्य
गोचरं विषयं अमरावत्याख्यं मृदित्वा अभिभूय वभूव अधिशै
लेन्द्रं सुरालयं वा सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः अहमेवं शङ्के तर्कयामि
जगतां सारमुत्कृष्टभागं कुषित्वा आकृष्य सैवैका भुवि कृता
निर्मिता विश्वकर्माणेत्यर्थात् सेमचुधकुपेत्यादौ लुधादिवर्जनात्
किञ्च ॥ ८५ ॥

अमृडित्वा सहस्राक्षं क्षिणित्वा कौशले निजे । उदि
त्वालच्चिरं यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता ॥ ८६ ॥

अमृडित्यादि । सहस्राक्षमिन्द्रममृडित्वा असुखिनं कृत्वा निजेः
आत्मीयैः कौशलेः चिरं क्षिणित्वा प्रयत्नं कृत्वा उदित्वा अभिधा
यालम्पर्याप्तमेवं करिष्यामीति यत्नात् महता प्रयासेन सैका
धात्रा विनिर्मिता पूर्ववत्किञ्च ॥ ८६ ॥

अमृडित्यादि । सहस्राक्षं इन्द्रं अमृडित्वा असुखिनं कृत्वा
निजे आत्मीये कौशले नैपुण्ये चिरं क्षिणित्वा क्लेशमनुभूय अलं
पर्याप्तमेवमेवं करिष्यामीत्युदित्वा कथयित्वा चिरकालेन यत्नात्
सैका धात्रा निर्मिता इत्यपि अहं शङ्क इत्यनेनान्वयः मृडगश्च
सौदे वभोरस्तेतीम् क्षिण्यञ्चोपतापे पूक्षिण्युदितइति वेम् क्षिण्य
मश्रोविरोधे इत्यस्य तु वेमुदित्यादिना वदैवापि सर्वत्र सेम
चुधेत्यादिवर्जनात् किञ्च वदेर्यजादित्वाग्निः कुशलस्य भावः
कर्म्म वेति विकारसंघेति णः ॥ ८६ ॥

मुषत्वा धनदं पापोयां गृहीत्वावसाद्विषम् । तां
रुदित्वेव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षितां ॥ ६७ ॥

मुषित्वेत्यादि । मुषित्वा धनदस्त्वैश्रवणं तस्मात्पुरं पुष्पकञ्च
विमानमपहृतं पापः पापाचरणात् यां गृहीत्वा अवसत् उषितः
द्विषन् शत्रुः शक्रेण रुदित्वेवोपेक्षितामवधीरितां रुदविदेति
किञ्च तत्र चकारेणत्वेत्यनुवर्तते ॥ ६७ ॥

मुषीत्यादि । धनदं कुवेरं मुषित्वा बञ्चित्वा ततएव यां लङ्कां
गृहीत्वा पापः कुम्भिताचारोद्विषन् शत्रूरावणोऽवसत् तां यूयं
यात गच्छत कीदृशीं शक्रेण इन्द्रेण रुदित्वा क्रन्दित्वेव उपेक्षितां
त्यक्तां न तु पारयित्वेति भावः मुषगलुटने लघिररुदरोदे व्यु
ज्जोवोहसादेरित्यादिना कित्वादगुणत्वं ग्रहेः सेमचुधेत्यादिना
कित्वात् ग्रहस्वपाद्योरिति जिः ग्रहेरिमार्घइति दीर्घत्वं ॥ ६७ ॥

विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ।
उक्तं पिपृच्छिषूणां वोमासभूत सुषुप्तवः ॥ ६८ ॥

विदीत्यादि । आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा पूर्ववत्किञ्च
रावणं विजिघृक्षवः विगृहीतुमिच्छवः सुषुप्तवः शयितुमिच्छवो
मासभूत न प्रमत्ताभवतेत्यर्थः रावणस्य बल्लिवस्त्रादिदुर्गुणं
मया वोयुष्माकमपिपृच्छिषूणां प्रयुमिक्नुनां अत्र रुदविदेति सनः
कित्त्वे सप्रसारणं प्रहेः किरञ्च पञ्चभ्यदतीडागमः ॥ ६८ ॥

विदितेत्यादि । आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा ज्ञात्वा रावणं
विजिघृक्षो विरोधयितुमिच्छवः सन्तोयूयं सुपुण्यवः शयितुमि
च्छो मासभूत सालस्या असावधानाश्च न भवतित्यर्थः । रावणस्य
मायावित्तादलवत्त्वाच्च एतत्सर्वं पिष्टक्षिपूणां प्रष्टुमिच्छतां वायु
आकं हते मया उक्तं एतेनाष्टभाषणेऽनौचित्यं परिहृतं सम्बन्ध
विवक्षया षष्ठी विदज्ञाने व्युत्थोऽवदति किञ्च यद्व्युत्पादाने सगु
नेमुगुह्यदति अनिम्यं यद्व्युत्पन्नप्रच्छांजिरिति निः पुनानि
मोत्यगुणत्वं होढः झभान्त्येति घत्वं षष्ठोः कदति कः किलादि
ति षः सन्भिचेति उः प्रच्छेः सनि स्मिद्धपङ्क्तिरित्यादिना इम्
॥ ८८ ॥

नाविविदिषुमभ्येति सम्यद्रुरदिषु नरं । किं मुमुषि
षुवद्यात द्विषोनापचिकीर्षया ॥ ८९ ॥

नावीत्यादि । वेदितुं ज्ञातुमिच्छुर्न भवति तं नरमविविदिषुं
रुरदिषुं रोदितुमेषणस्वभावं सम्यद्विभूतिर्नाभ्येति नागच्छतीति
वोमयोक्तमिति योज्यं किन्न यात न गच्छत मुमुषिषुवत् चौरवदि
त्यर्थः पूर्ववत्किञ्च द्विषः शत्रोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया
इकोऽस्तीति किञ्चे गुणो न भवतीति अजगन्नगमांसनीति दीर्घः
अतर्द्धातोः ॥ ८९ ॥

नावीत्यादि । सम्यत् सम्यन्तिरविविदिषुं वेदितुं ज्ञातुमिच्छुं
रुरदिषुं अनध्यवसायात् रोदनेच्छुं नरं पुरुषं न अभ्येति न

अभिगच्छति तेन ज्ञापनार्थं प्रब्रवीमि वदति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः
 द्विषः शत्रोरपचिकीर्षया अपकारेच्छया मुमुषिषुवत् चौरवत्
 यूयं किं न यात तदैव सीतादर्शनसम्भवात् व्युडोऽवदत्यादिना
 विदग्धमुपः सनः कित्वादगुणत्वं कृजः सनि घौऽज्जनिङ्गमा
 मिति दीर्घः पुनर्नानिमोत्यगुणत्वे च्छदिरणाविति इर् व्यनच्त्
 सीति दीर्घः संख्यादइति अः ॥ ८८ ॥

बुभुक्षवोद्रुतं सीतां भुक्षीद्वं प्रब्रवीमि वः । मा च
 भुङ्क्ष्वं मृषोक्तं नः कृषीद्वं स्वामिने हितं ॥ १०० ॥

बुभुक्षेत्यादि । बुभुक्षवो ज्ञातुमिच्छवः यदि सीतां बुधेस्सनन्ता
 द्रुलन्ताच्चेति कित्त्वं एकाचइति भ्रमभावः तदा द्रुतं तां भुक्षीध्वं
 जानीतेति वायुश्चान् ब्रवीमि लिङ्सिचाविति कित्त्वं मृषोक्तं मिथ्या
 क्तं नोऽस्माकं मा च भुङ्क्ष्वं न जानीत अपितु सत्यं झलोझलीति
 सिचोलोपः झलांजश्झसि कित्त्वं पूर्ववत् अतोयूयं स्वामिने
 रामाय हितं कृषीद्वं कुरुत उञ्जेति कित्त्वं इणः बोधमिति मूर्द्धन्यः
 ॥ १०० ॥

बुभुक्षेत्यादि । सीतां बुभुक्षवो बोद्धुमिच्छवो यूयं द्रुतं भीष्म
 मेव भुक्षीध्वं जानीत इति वायुश्चान् अहं प्रकृष्टं ब्रवीमि अस्माक
 मुक्तं वचनं मृषा मिथ्या मास्म भुङ्क्ष्वं न जानीत अपितु सत्यमेव
 अस्मादएकत्वे वा वहुत्वमभिधानात् स्वामिनो रामस्य हितं कृषीद्वं
 कुरुत समर्थेनेत्यादिना षष्ठी स्वामिने इति पाठे शक्तार्थवष
 ङिति चतुर्थी बुधौडवेदने सनि पुनर्नानिमोत्यगुणत्वं झभान्त

स्येति भत्वं अन्यत्र ह्याः सीध्वं इगुडुर्मंडीति कित्वादगुणत्वं अपर
च मायोगेऽमोऽभावः स्रस्त्रादिति सेर्लोपः ह्रज्जोद्ध्याःसीध्वं पूर्व
वत् कित्त्वं टोठीढीघोढिति धस्य ढत्वं ॥ १०० ॥

समगध्वं पुरःशचीर्मेदयध्वं रघूत्तमं । नोपायध्वं
भयं सीतां नोपायंस्त दशाननः ॥ १०१ ॥

समेत्यादि । इदमहमाशंसे यदुत शचीः रावणस्य पुरः अगतः
समगध्वं सङ्गताभवत् आशंसायां भूतवच्चेति लुङ् समोगष्ट
कीति तङ् वागमदिति सिचः कित्त्वे अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः
ह्रस्वादङ्गादिति सिचोलोपः मोदयध्वं रघूत्तमं हर्षयत् तत्कार्य
करणत् मा च भयमुपायध्वं सूचयत् भयं माकार्हेत्यर्थः
आङोयमहनइति तङ् यमोगन्धनइति सिचः कित्त्वे अनुनासिक
लोपः गन्धनं सूचनं अन्यथा युष्मासु गन्धितभयेषु नियतममौ
दशाननः सीतामुपायंस्त स्वीकृतवान् स्यात् तस्य दुर्दृष्टत्वात्
आशंसायां भूतवच्चेति अनिष्टाशंसायां लुङ् उपाश्रमःस्वीकरण
इति तङ् स्वीकरणञ्चात्र विवाहनमुक्तं विभाषोपयमदिति
अकित्त्वपक्षे रूपं ॥ १०१ ॥

समेत्यादि । इदमहमाशंसे यत् शचीरावणस्य पुरोऽगतो
यूयं समगध्वं सङ्गताभवत् अभिधानादाशंसायां टो आशंसायां
भूतसामान्यविहिताश्चेति परः समोगष्टकेति मं इगुडुर्मंडीत्या
दिना सेःकित्वात् वनतनाद्यनिमामिति मलोपः स्रस्त्रादिति
सिलोपः रघूत्तमं रामं यूयं मोदयध्वं हर्षयत् तत्कार्यकरणात्

भयं न उपायध्वं न सूचयत न कुरुतेत्यर्थः यमःसूचनइति सेः
 कित्वात् मलोपः आत्मनेपदाधिकारमध्ये यमःसूचनइत्यस्य
 करणादेव सूचनार्थं यमआत्मनेपदं किम्वा उपयमोविवाह
 इत्यनेन मं तत्र विवाहः स्वीकारः उपायमः स्वीकरणइति पर
 सूत्रं यमःसूचनेवाहदाहे इत्यत्रापि उदाहः स्वीकारः स्वीकरणे
 वेति परसूत्रं स्वीकारार्थेन परिणयोऽपि गम्यते तदा भयं न
 उपायध्वं न स्वीकुरुत दशाननः सीतां न उपायंस्व विवाहेन न
 स्वीकृतवान् न स्वीकरोतु वा अत्राप्याशंसायां टी वाहदाहइति
 कित्वाभावपक्षे मलोपाभावः इत्येवं जगाद वानरान् पक्षीत्य
 न्वयः ॥ १०१ ॥

ततः प्रास्थिषताद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानराद्रुतं । सर्व्वे
 किलकिलायन्तो धैर्य्यञ्चाधिषताधिकं ॥ १०२ ॥

ततइत्यादि । ततः सम्पातिवचनानन्तरं सर्व्वे वानरामहेन्द्रं
 पर्व्वतं प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः धैर्य्यञ्चाधिकमाधिषत आहितवन्त
 आत्मनि तिष्ठतेर्द्धातेश्च स्याच्चोरिच्छेति कित्त्वमित्त्वञ्च तिष्ठतेः
 सम्भवप्रविभ्यःस्यइति तङ् किलकिलायन्तः किलकिलाध्वनिं
 कुर्वाणाः अव्यक्तानुकरणेत्यादिना डाच् तदन्तात् लोहितादि
 डाज्भ्यःक्यप् वाक्यषइति परस्मैपदं ॥ १०२ ॥

ततइत्यादि । सम्पातिवचनानन्तरं सर्व्वे वानरा महेन्द्रं पर्व्वतं
 प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः द्रुतं शीघ्रं मुञ्जरिति पाठे किलकिलायन्त
 इत्यनेन सम्बन्धः प्रपूर्व्वान्तिष्ठतेः प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना मं स्था

दीर्घिरिति ङिरगुणत्वञ्च मान्तोऽदनतइत्यत् अधिकं धैर्यञ्च
आत्मनि आधिषत आहितवन्तः धाम्नाजिन्व्यन्तेत्यादिना मं
अन्यत् पूर्ववत् कीदृशाः किलकिलायन्तः किलकिलाशब्दं कुर्व
न्तः नैकाचोव्यक्तानुकरणादिति डाच् द्वित्वञ्च डाञ्जोहितादेरिति
ञ्जः पञ्च ॥ १०२ ॥

निकुञ्जे तस्य वर्त्तित्वा रम्ये प्रखेदिताः परं । मणि
रत्नाधिशयितं प्रत्युदैचन्त तोयधि ॥ १०३ ॥

निकुञ्जइत्यादि । तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने
वर्त्तित्वा स्थित्वा नक्काभेडिति कित्त्वप्रतिषेधः परं प्रखेदिताः
उच्चैरव्यक्तशब्दकुर्व्वाणाः निष्ठाशीडिति कित्त्वप्रतिषेधः तोयधि
अत्युदैचन्त दृष्टवन्तः लङि रूपं कीदृशं मणिरत्नाधिशयितं
क्तोऽधिकरणेचेति क्तः पूर्ववत्कित्त्वप्रतिषेधः कीदृशं मणिरत्नाधि
शयितं मणिर्यद्रत्नमिति स्त्रीरत्नादावपि रत्नशब्दस्य दृष्टत्वात्
एकपदव्यभिचारे विशेषणविशेष्यभावः तस्याधिशयितमवस्थान
मित्यर्थः ॥ १०३ ॥

निकुञ्जइत्यादि । तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने
रम्यत्वात् वर्त्तित्वा स्थित्वा परमतिशयेन प्रखेदिता अव्यक्तशब्दं
कर्त्तुमारम्भानरास्तोयधि समुद्रं प्रत्युदैचन्त दृष्टवन्तः की
दृशं मणिरत्नाधिशयितं मणिरत्नैर्मणिश्रेष्ठैरधिशयितं अधिष्ठितं
कर्मक्रियेत्यादिना अधिपूर्वशीङाधारस्य कर्मत्वात् कर्मणि
क्तः आधारेक्तइति केचित् आजिच्छिदकूजने भेषादिङेक्तइति

कर्त्तरि कः भावादिदेवेति पक्षे इम् उभयत्र पूशोधृषेत्यादिना
गुणः वर्त्तितेत्यत्र सेमचुधेत्यादिना कित्वनिषेधात् गुणः ॥ १०३ ॥

अमर्षितमिव घ्नन्तं तटाद्रिं सलिलोर्मिभिः । श्रिया
समग्रं द्युतितं मदेनेव प्रलोठितं ॥ १०४ ॥

अमेत्यादि । सलिलोर्मिभिः कल्लोलैः तटाद्रीन् तटस्थान्
पर्वतान् घ्नन्तं प्रत्युदैचन्त अमर्षितमिव मृषेक्षितिच्छायामिति
कित्वप्रतिषेधः पश्चात् नञ्सः श्रिया हेतुभूतया समग्रं संपूर्णं
द्युतितमिति कर्त्तरि निष्ठा यदि वा श्रिया कर्त्तृभूतया द्युतितं
जाभितं अत्रेत्यध्याहृत्य तमेचन्तेति योज्यं एवञ्च कृत्वा उदुप
धादित्यादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन कित्वप्रतिषेधात् कित्वमु
दाहृतं मदेनेव मत्ततयेव श्रिया हेतुभूतया प्रलोठितं घूर्णितु
मारब्धं आदिकर्माणि निष्ठायामकित्वमुदाहृतं ॥ १०४ ॥

अमेत्यादि । तोयधिं प्रत्युदैचन्तेत्यत्रान्वयः सलिलोर्मिभि
जलवेगैस्तटाद्रीन् तटसम्बन्धिनः पर्वतान् घ्नन्तं अमर्षितमिव
क्रुद्धमिव पूशोधृषेत्यादिना समार्थमृषोगुणः पश्चान्नञ्समासः
उर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोरिति मेदिनी वीचिवा
चित्तेऽत्र सलिलपदं स्वरूपकथनार्थं श्रिया हेतुभूतया समग्रं
सम्पूर्णं यथा स्यात्तथा द्युतितं जाभमानं गत्यर्थादेति कर्त्तरि कः
दीपितुमारब्धं वा तदा भावादिदेवादुडोऽव्यतइति पक्षे गुणा
भावः रुदेन मत्ततयेव प्रलोठितं घूर्णितुमारब्धं सदाचञ्चल
त्वात् आदिदेक्तः पूर्वेण पक्षे गुणः ॥ १०४ ॥

पूतं शीतैर्नभस्त्रिर्गन्धित्वेव स्थितं रुचः । गुम्फित्वेव
निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतोमुज्जः ॥ १०५ ॥

पूतमित्यादि । नभस्त्रिर्गन्धित्वेव शीतैः पूतं पवित्रीकृतं पूज
स्येति विकल्पेनेट् अतएव पचे पूजः क्लानिष्ठयोः कित्त्वप्रतिषेधाऽत्र
न भवति तत्र सेडित्यनुवर्तते रूचोदीप्तीर्यन्धित्वेव संदर्भ्येव स्थितं
नोपधात्पदान्तादिति कित्त्वप्रतिषेधपचे रूपं सर्वतसारङ्गान्
गुम्फित्वेव निरस्यन्तं क्षिप्यन्तं नोपधादिति विकल्पेन कित्त्वप्रति
षेधः यत्रेत्यध्याहृत्य तमैवन्तेति योज्यं ॥ १०५ ॥

पूतमित्यादि । शीतैः शीतलैर्नभस्त्रिर्गन्धित्वेव पूतं पवित्री
कृतं तोयधिं प्रत्युदैचन्तेत्यनेन सम्बन्धः पूजिश्रवमेति इमोऽभाव
पचे पूशीधृषेत्यादौ समग्रहणान्न गुणः नभःशब्दान्मोड्मञ्जपादतु
रिति वतुः नदंतसाविति पदत्वनिषेधात् स्त्रीर्विःफदत्यस्य पदान्त
विषयत्वात् विसर्गाभावः रूचोदीप्तीर्यन्धित्वेव स्थितं सर्व्वच दीप्ति
मत्वात् उत्प्रेक्ष्यं ग्रन्थक्लिगसन्दर्भे यफामुङ्ङइति विकल्पेनाकि
त्त्वात् नलोपाभावः सर्व्वच तरङ्गान् गुम्फित्वेव मुज्जः पुनःपुनर्निर
स्यन्तं क्षिपन्तं गुम्फश्रयन्ते पूर्व्वेण पचे कित्त्वात् ह्रस्वङ्गलोपइति
नलोपः ॥ १०५ ॥

वच्चित्वाप्यम्बरं दूरं स्वस्तिंस्तिष्ठन्तमात्मनि । तृषि
त्वेषानिशं स्वादु पिवन्तं सरितां पयः ॥ १०६ ॥

वञ्चीत्यादि । स्थित्यनतिक्रमादम्बरं दूरम्बञ्चित्वातिक्रम्य
वञ्चिलुञ्चीति कित्त्वप्रतिषेधः तस्मिन्नात्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तं अत्र
नञ्श्च व्यग्रशानिति नकारस्य सत्त्वं पूर्वस्य त्वनुनासिकादेशः तद्वि
त्वेव तद्वितदव भूत्वा तद्विमृषीत्यादिना प्रतिषेधः तत्सलिलस्या
स्वादुत्वात्सरिताम्पद्यः स्वादु पिवन्तं अनिशं मज्जन्तं ॥ १०६ ॥

वञ्चित्वेत्यादि । पुनः कीदृशं तोयधिं अम्बरमाकाशं वञ्चि
त्वापि अतिक्रम्यापि स्वस्मिन् स्वकीये आत्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तं
मर्यादानतिक्रमात् पृथ्व्याउचोऽपि भूत्वा तां नातिक्रामतीति
भावः वन्नुगत्यां तद्विमृषीत्यादिना विकल्पेनाकित्वात् नलो
पाभावः तद्वित्वेव अनिशं सततं स्वादु मधुरं सरितां पयोनदीनां
जलं पिवन्तं स्वजलस्य चारत्वात् जितृषापिपासायां पूर्वेण
कित्वादगुणत्वं ॥ १०६ ॥

द्युतित्वा शशिना नक्तं रश्मिभिः परिवर्द्धितं । मेरो
र्ज्जेतुमिवाभोगमुच्चैर्द्दियोतिषुं मुहुः ॥ १०७ ॥

द्युतीत्यादि । शशिना नक्तं रात्रौ द्युतित्वा दीप्तिमता भूत्वा
रश्मिभिः परिवर्द्धितं वर्द्धिं नीतं सन्तं तोयधिं मेरोराभोगमहत्त्वं
जेतुमिव मुहुर्च्चैर्द्दियोतिषुं वर्द्धितुमिहुमित्यर्थः अनेकार्थत्वाद्वा
ह्मनां द्युतित्वा दियोतिषुमिति रलोव्युपधादिति कित्वाकित्त्वे
तत्र ह्युकारोपधादिकारोपधाच्च रलन्ताद्गुलादेर्धातोः परौ
क्लासनौ वा न कितौ भवतइति सूत्रार्थः ॥ १०७ ॥

द्युतिवैत्यादि । पुनः कीदृशं तोयधिं शशिना नक्तं रात्रौ
द्युतिवा दीप्तिमता सता रश्मिभिः परिवर्द्धितं वृद्धिं नीतं द्युतल्लङ्घ-
दीप्तौ व्युङ्गाऽवोहसादेरिति वा कित्वाहुणाभावः मेरोराभोगं
परिपूर्णतां जेतुमिव तत उच्चैरधिकं मुहुः पुनःपुनः दिद्योतिषु
द्योतनमिच्छन्तं उच्चैर्भूत्वा द्युतिमिच्छन्तं वा धातोरनेकार्थतया
उच्चैरुर्द्धं वर्द्धितुमिच्छन्तमिति केचित् द्युतेः सनि द्युतस्त्राप्त्यो-
रिति खेर्जिः पूर्वेषु पक्षे कित्वाभावात् गुणः ॥ १०७ ॥

विलोक्य सलिलोच्चयानधिसमुद्रमभ्रंलिहान् भ्रम-
न्मकरभीषणं समधिगम्य चाधः पयः । गमागमसहं
द्रुतं कपिवृषाः परिप्रेषयन् गजेन्द्रगुरुविक्रमं तरुमृ-
गात्तमं मारुतिं ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे द्वितीयः काव्यस्य
सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

विलोक्येत्यादि । कपिवृषाः कपिमुख्यामारुतिं हनूमन्तं द्रुतं
परिप्रेषयन् व्यसर्जयन् परिप्रपूर्वादिषु गतावित्यस्मात् हेतुमण्य-
न्तात् लङि रूपं किं कृतेत्याह विलोक्य सलिलोच्चयान् सलिलो-
म्नीन् ऊर्द्धञ्चोयतदत्येरच् अधिसमुद्रं समुद्रस्योपरि अभ्रंलि-
हान् दूरमुद्धितान् अधश्च पयः समधिगम्य ज्ञात्वा कीदृशं भ्रम-
द्भिर्भ्रकरैर्भीषणं भयानकं भीषयतीति नन्द्यादित्वाल्हल्युः गमागम-
सहं गमनागमनयोग्यं मारुतिं गजेन्द्रस्यैव गुरुर्विक्रमोचस्य

तरुमृगेषु वानरेषूत्तममिति सप्तमोति योगविभागात्सः । इति
कित्तातिदेशाधिकारः ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे द्विती-
यः परिच्छेदः काव्यस्य सीताम्बेषुः सप्तमः सर्गः ॥

विलोक्येत्यादि अधिसमुद्रं समुद्रस्योपरि सलिलोच्चयान्
तरङ्गान् अभ्रंलिहान् अत्युच्छ्रितान् विलोक्य अधश्च पयोजलं
भ्रमद्भिरितस्ततो गच्छद्भिर्भ्रमैर्जलजन्तुविशेषैर्भीषणं भयानकं
समधिगम्य ज्ञात्वा भयात् स्वयं गन्तुमशक्ताः कपिवृषाः कपि
श्रेष्ठामारुतिं हनूमन्तं द्रुतं परिप्रैषयन् व्यसर्जयन् परिप्रपूर्वा
दिषगतावित्यस्मात् प्रेरणे ज्यन्तात् घो मारुतिं कीदृशं गमने
चागमने च समर्थं गजेन्द्रस्येव ऐरावतस्येव गुरुर्विक्रमो यस्य तं
अतएव तरुमृगेषु वानरेषु उत्तमं श्रेष्ठं जर्ज्वं चीयत इत्यल-
ल उच्यते अधिसमुद्रमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः अभ्रंलिहानिति
तृभृष्टहज्जीत्यादिना अभिधानादसंज्ञायामपि खः गुणाभावोऽ-
प्यभिधानात् भीषणमिति नन्द्यादित्वादनः कभावेऽमी इत्यनेन
वा अनट् । इति किदतिदेशाधिकारः ॥ १०८ ॥

इति सदैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभर-
तसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यटीकायां अधिकारकाण्डे
सप्तमः सर्गः ॥

अगाधत ततोऽव्योम हनूमानुरुविक्रमः । अत्यशे-
रत तदेगं न सुपर्णार्कमारुताः ॥ १ ॥

आत्मनेपदमधिकृत्याह । अगाधतति ततोविमर्जनानन्तरं
हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्योमाकाशमगाधत प्रस्थितवान् गाधृ
प्रतिष्ठालिप्सयोरित्यस्मात्तद्ध् अनुदात्तङितइति अनुदान्तेत्वादा
त्मनेपदं उरुविग्रहः कामरूपित्वात् तदानीमुत्पादितविपुलकायः
तस्य चोत्पततोवेगं गरुडादित्यपवनाः नात्यशेरत नातिशयित
वन्तः ङित्वात्तद्ध् शीङोर्दृ शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ १ ॥

आत्मनेपदाधिकारः स च स्वमते माधिकारः । अग्रेत्यादि
ततः प्रेषणानन्तरं हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्योम आकाशमगा
धत प्रस्थितवान् गाधृञ्चाप्रतिष्ठालिप्सयोः ङित्वान्नवशःपमे
इति मं अगाहतेति पाठे ङागाहविलोडे इत्यस्मात् घी उरुवि
ग्रहः कामरूपित्वात्तदानीमुत्पादितमहाशरीरः सुपर्णाकमा
रुतागरुडसूर्यवायवोऽपि तस्य हनूमतोवेगं न अत्यशेरत नाति
चक्रमुः शीङ्लज्जिस्वप्ने लानुबन्धत्वादादादिकः ङानुबन्धान्मं
शीङोरेणुरिति गुणः मान्त्तोरमिति रम् मान्त्तोऽदनतइति अत्
शोभनानि पर्णानि पचायस्य हिरण्यत्वात् ससुपर्णः ॥ १ ॥

अभायत यथार्केण सुप्रातेन शरन्मुखे । गम्यमानं
न तेनासीद्गतं कामता पुरः ॥ २ ॥

अभेत्यादि । यथा अर्केण सुप्रातेन सुप्रभातेन नीहाराद्य
भावात् शोभनं प्रातरनेनेति सुप्रातः सुश्वेति समाधाननिपातनं

शरन्मुखे शरदारम्भे अभायत दीप्यते स्म भावकर्षणोरिति भावे
तद्ध तदत्तेनाभायत पुरोऽयतो यदर्केण गम्यमानमवष्टभ्यमानं
वर्त्मत्यर्थात् कर्षणः तन्नेपदं तेन हनूमता कामता गच्छता श्रिति
कमइति दीर्घत्वं नागतमासीत् अपितु सर्वमेव गतमिति ॥ २ ॥

अभेत्यादि । शरन्मुखे शरदारम्भे सुप्रातेन सुप्रभातेनार्केण
यथा अभायत दीप्यते स्म तथा तेन हनूमता अभायतेति सम्बन्धः
भातेर्भावे घ्यामं शोभनं प्रातरस्येति सोऽयःप्रातर्भ्याडइति परः
स्वमते प्रातरेव प्रातं स्वार्थेणः व्यटेर्लोपइति टिलोपः तेन समासः
पुरोऽयतोऽर्केण गम्यमानं वर्त्मत्यर्थात् कामता गच्छता तेन हनू
मता अगतं नासीत् किन्तु गतमेव तेजसा वेगेन च हनूमतः सूत्र्य
साम्यमुक्तं गमेः कर्षणि शानः ॥ २ ॥

वियति व्यत्यतन्वातां मूर्त्तिं हरिपयोनिधी । व्यत्यै
ताञ्चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिषेवितं ॥ ३ ॥

वियेत्यादि । हरिपयोनिधी हनूमत्समुद्रौ मूर्त्तिं खरेहौ
वियत्याकाशे व्यत्यतन्वातां व्यतिविस्तारितवनौ तनोतेर्लङ् कर्त्त
रि कर्म्मयतीहारइत्यात्मनेपदं उत्तमञ्च मार्गं अर्केन्द्रेन्दुनिषेवि
तं व्यत्यैतां व्यतिगतवनौ इणः परस्य लङ् कर्म्मयतीहारइत्या
त्मनेपदं प्राप्तं नगतिहिंसार्थेभ्यइति गत्यर्थत्वात् प्रतिषिद्धं
तेन तस्यस्तामादेशः तत्र हरेर्गच्छतः पुरतोयस्मिन्वियत्प्रदेशे स्व
मूर्त्तिं विस्तारितुमवसरोभविता तत्र पयोनिधिर्हर्षिभिः स्वमूर्तिं
वितस्तार पयोनिधेश्च वेत्तातटङ्गकृतोयत्र स्वमूर्त्तिं वितस्तार

तथा पयोनिधेर्यन्मार्गं गन्तुमवसरोभविता हरिरत्यत्य तं मा
र्गं गन्तुमैकत् यच्च हरेर्मार्गं गन्तुमवसरोभविता तं मार्गं पयो
निधिरभ्रलिहैर्दिग्भिरेकत् यत्र यत्क्रियावसरे क्रियां करोति
सतत्र तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यच्च
दत्तः कुर्वन् तत्कारीत्युच्यते ततश्चेतरेणैतरसम्बन्धिन्याः क्रि
यायाः करणात् अन्यतरसम्बन्धिन्याश्चेतरकरणात्सम्भवति
कर्मव्यतीहारः ॥ २ ॥

व्यतीत्यादि । हरिपयोनिधी हनूमत्समुद्रौ त्रियत्याकाशे
मूर्त्तिं स्वदेहौ व्यत्यतन्वातां अन्योन्यं विस्तारितवन्तौ तन
दुर्ज्विसृता व्यतीहारे गतिहिंसेत्यादिना मं सूर्येन्द्रचन्द्रनिषेवितं
अतएव उत्तमं मार्गं आकाशं तौ व्यत्येतां परस्परं जग्मतुः व्य
तीहारे गतिहिंसाशब्दार्थहसान्येति गत्यर्थादिवर्जनात् न व्यती
हारे मं द्रष्टव्यां रूपं ॥ ३ ॥

व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्य्यन्तस्य गच्छतः । अग
च्छास्य न गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः ॥ ४ ॥

व्यतीत्यादि । तस्य हरेर्गच्छतः स्वदेहस्याल्पतां कर्तुं योऽवसरो
भावी तत्र समुद्रानातिशयधैर्य्यं कृतवान् तेन तस्य धैर्य्यं न जितं
तदानीं तस्याद्धतकक्षोललात् अपिशब्दाच्च हनूमानपि समुद्रस्य
शान्तत्वं कर्तुं योऽवसरोभावी तत्र नातिशयधैर्य्यं कृतवान् तेन
तस्य धैर्य्यं वा न जितं तदानीं तस्य विपुलकायत्वात् तदेवं हनू
मतः समुद्रो हनूमानपि समुद्रस्य धैर्य्यं न व्यतिजिग्ये नाभिवभूव

एकवचनस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धात् कर्मव्यतीहारे पूर्ववदात्मनेपदं
संक्षिप्तोर्जेरिति कुलं तस्य हनूमतो गतं गमनं प्रचण्डोऽपि महान्
प्रभञ्जनो वायुर्न व्यत्यगच्छत् न प्राप्तवान् ॥ ४ ॥

व्यतीत्यादि । गच्छतस्तस्य हनूमतो धैर्यं समुद्रोऽपि न व्यति
जिग्ये नाभिभूतवान् निर्भयत्वात् अपिशब्दात् सोऽपि समुद्रस्य
धैर्यं न व्यतिजिग्ये उद्देगात् क्षोभेऽपि मर्यादालङ्घनात् एकवच
नेऽपि उभयोर्भयापेक्षित्वाद् व्यतीहारः जर्गिः सन्धोरिति ग्यादे
शः प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनो वायुरस्य हनूमतो गतं गमनं न अग
च्छत् न प्राप्तवान् तस्यातिवेगत्वात् अस्येति ल्यभावकृतेति भावकृतेन
योगे कर्त्तरि षष्ठी ॥ ४ ॥

व्यतिघ्नतीं पथिघ्नन्तं राक्षसीं पवनात्मजः । जघा
नाविश्य वदनं निर्यान् भित्वा दरं द्रुतं ॥ ५ ॥

तस्यातिजवेन मच्छतः पथि राक्षसी संप्राप्ता तामसौ व्यापादि
तवानित्याह व्यतीत्यादि हनिष्याम्येनमिति राक्षस्यायोबधकर
णावसरः तत्र घ्नन् यः कश्चित्प्राप्तः तस्यैनां हनिष्यामीति योबधक
रणावसरः तत्र घ्नतीन्तदेवमितरेतरक्रियाकरणेन व्यतिघ्नतीं
राक्षसीं नगतीत्यादिना हिंसार्थत्वादात्मनेपदप्रतिषेधः तां पव
नात्मजो हनूमान् जघान कथं वदनमाविश्य उदरं भित्त्वा द्रुतं
निर्यान् निर्गच्छन् यातेः घ्नतरि रूपं ॥ ५ ॥

व्यतीत्यादि । पवनान्मज्जानुमान् गच्छन्नेव पथि संप्राप्तां रा-
क्षसीं ज्ञानं किं कुर्वन् द्रुतं वदनं प्रविश्य उदरं भिक्षा विदार्थं
निर्यान् निर्गच्छन् यातिः शटः कीदृशीं ज्ञानं ज्ञानं व्यतिप्रतीं अन्यो-
न्यं ज्ञानं हिंसार्थवर्जनात् व्यतीहारेऽपि न मं ॥ ५ ॥

अन्योन्यं स व्यतियुतः शब्दान् शब्दैस्तु भीषणान् ।
उदन्तानि निलोडूतो म्रियमाणा च राक्षसी ॥ ६ ॥

अन्योन्यमित्यादि । अन्योन्यमित्यन्योन्यस्तेत्यर्थः कर्मव्यती-
हारे सर्वनाम्नोद्दे भवतोऽसमाधवच्च वज्रं यदा नासमाभवत्
तदा पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च प्रथमैकवचने स्त्रीनपुंसकयोरास-
माधवइति वक्तव्यं अन्योन्यस्य सम्बन्धिभिः शब्दैः उदन्तद्राक्षसौ श-
ब्दान् भीषणानात्मोद्यान् व्यतियुतः स मिश्रितवन्तौ पुमिश्रद-
त्तस्य सट् सइति भूते सट् इतररेतरेत्यादिना कर्मव्यतीहार-
आत्मनेपदप्रतिषेधः तत्रोदन्तः शब्दकरणाद्योभीषणशब्दमि-
श्रणावसरोभावी तत्र राक्षसी म्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्त-
शब्दैर्युयाव राक्षसाः शब्दकरणाद्योभीषणशब्दमिश्रणावसरो-
भावी तत्रोदन्तानिलोडूतः शब्दान् भीषणान् राक्षसीशब्दैर्यु-
याव ॥ ६ ॥

अन्योन्यमित्यादि । तदानीं हनूमदेगेनानिलोडूतउदन्तान्
समुद्रः म्रियमाणा राक्षसी उभावेतौ शब्दैर्भीषणान् शब्दान् अ-
न्योन्यं व्यतियुतः स मिश्रितवन्तौ युलमिश्रणे कीक्षेनातीतइति
की अन्योन्यार्थे इत्युक्ते व्यतीहारेऽपि न अन्योन्यार्थइति ज्ञाप-

कात् व्यतीहारेऽन्वोऽन्वदयोमनीषादित्वाविधातिताः उदकस्य
पत्नी लोकोपचारादुदनादेशः उदन्ग्रन्थोऽयसि उतं हि पदा
दयः पृथक्ग्रन्थादत्येके इति ॥ ६ ॥

न्यविद्यत महाग्राहसकुलं मकरालयं । सैका व
शनां कुर्वीषा नञ्जाणाभाशितम्भवं ॥ ७ ॥

न्यवीत्यादि । महद्भिर्घातैः सकुलं मकरालयं समुद्रं न्यविद्यत
प्रविष्टवती नेर्विश्रुत्यात्मनेपदं ब्रह्मरूपधामनिष्ठः कथः बह्वनां
नञ्जाणामेकापि वती स्थाशितम्भवं सुष्ठु दक्षिं कुर्वीषा आशितेभुव
इति भावे ख्ये ॥ ७ ॥

न्यवीत्यादि । राक्षसी एकापि वती बह्वनां नञ्जाणां कुर्वी
राणां आशितम्भवं सुष्ठु दक्षतां महाशरीरत्वात् कुर्वीषा मक
रालयं समुद्रं न्यविद्यत प्रविष्टवती विपराधीत्यादिना निपूर्ववि
प्रतेर्नैः प्रथमोऽभिभिगुहति सक् कोहमं महद्भिर्घादैर्जलजन्तु
भिः संकुलं व्याप्तं आलूप्सोऽप्रातिलुप्त्यर्थः भावधेत्वाशितानुव
इति खः ॥ ७ ॥

कृतेनोपकृतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितं । पित्रा
संरक्षितं शक्रात्ममैनाकाद्रिमैक्षत ॥ ८ ॥

कृतेत्यादि । बहून्मान् समुद्रादुत्थितं मैनाकाद्रिमैक्षत वायो
रप्रकृतमुपकारकृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिकृत्यं विधि

अनां परित्यक्तेभ्यः क्षियदत्यकर्षमिप्रायविषयं चात्मानेपदं पिपा
वायुना रक्षितं प्रकात् तेन हि पञ्चदेहकासी मरुता वीमेन वसुधं
जीत्वा रक्षित इति श्रूयते ॥ ८ ॥

छतेदत्यादि । बहुभूमान् समुद्रादुत्थितं मैनाकमाशानमद्रिं
ऐक्षत दृष्टवान् ईक्षद्दर्शने कानुबन्धामं कीदृशं प्रकात् पञ्चदे
होद्यमान् पिपा वायुना संरक्षितं अतएव वासीरपकृतं उपकारं
कृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीडानं परिवर्त्तयन् विपराजीति परि
पूर्वक्रीडामं ज्ञानः ॥ ८ ॥

खं पराजयमानोऽसावुन्नत्या पवनात्मजं । जगा
दाद्रिर्विजेषीष्ठामयि विश्रम्य वैरिणं ॥ ९ ॥

खमित्यादि । अथावद्रिः उन्नत्या उन्नततया खमराजय
मानोऽभिभवन् पवनात्मजं जगादमयि विश्रम्य स्थित्वा वैरिणं
शत्रुं विजेषीष्टाः त्वमभिभूयाः आश्रिषि क्षिड् उभयथापि विप
राभ्यांजेरिति तड् ॥ ९ ॥

खमित्यादि । असौ अद्रिः पवनात्मजं जगाद कीदृशः सन्
उन्नत्या उन्नततया खमाकाशं पराजयमानः अभिभवन् विपरा
जीति मं किं जगादेत्याह मयि विश्रम्य विश्रामं कृत्वा वैरिणं विजे
षीष्टाः अभिभूयाः आश्रिषि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

फलाभ्यादत्तं चित्राणि परिक्रीडस्व सानुषु । साधु
संक्रीडमानानि पश्य बृन्दानि पक्षिणां ॥ १० ॥

फलानीत्यादि । चिचाणि नानाविधानि फलानि आदत्स्व
गृहाण आडेदेनास्यविहरणदत्त्यात्मनेपदं सानुषु भनैकदेवेषु
परिक्रीडस्व विहर पक्षिणाञ्च वृन्दानि साधु शोभनं अनुक्रीड
मानानि विहरन्ति सन्ति पश्य खभयच क्रीडानुसम्परिभ्यस्येति
तङ् । १० ॥

फलेत्यादि । चिचाणि अद्भुतानि फलानि त्वमादत्स्व गृहाण
आदानोऽस्त्वप्रसारेदति मं अमन्तण गी आह्वोरियालोपः
मम सानुषु एकदेवेषु परिक्रीडस्व विहर पर्यन्तवाङ् क्रीडदति
मं पक्षिणां वृन्दानि पश्य कीदृशानि साधु शोभनं अनुक्रीडमाना
नि विहरन्ति पूर्ववन्तं ॥ १० ॥

क्षणं भद्रावतिष्ठस्व ततः प्रस्थास्यसे पुनः । न
तत्संस्थास्यते कार्यं दक्षिणोरीकृतं त्वया ॥ ११ ॥

क्षणमित्यादि । हे भद्र कल्याण क्षणमवतिष्ठस्व ततः पश्चात्
स्थास्यसे यास्यसि यच्च कार्यं करणीयं दक्षिणानलसेन त्वया
ऊरीकृतमङ्गीकृतं न च संस्थास्यते अपितु निष्पत्स्यतएवेत्यर्थः
सर्व्वत्र समवप्रविभ्यस्यःदति तङ् ॥ ११ ॥

क्षणमित्यादि । हे भद्र कल्याणयुक्त त्वं क्षणं अवतिष्ठस्व ततः
पुनः प्रस्थास्यसे यास्यसि दक्षिण अनलसेन त्वया ऊरीकृतं अङ्गी
कृतं कार्य्यं न च संस्थास्यते न नाशं गमिष्यति सम्पत्स्यतएवेति
भावः प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना अवसंपूर्व्वतिष्ठतेर्ष ॥ ११ ॥

त्वयि नस्तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयं । उत्तिष्ठ
मानं मित्रार्थे कस्मां न वज्र मन्यते ॥ १२ ॥

त्वयित्यादि । त्वयि विषये अस्माकं प्रीतिरस्ति तेन संशये
अस्माभिरन्योनिर्णैता नान्वेषणीयः किन्तु नोऽस्माकं प्रीतिरेव
निर्णयं पश्यन्ती त्वयि तिष्ठते प्रकाशनस्येयाख्ययोश्चेत्यात्मनेपदं
विवादपदनिर्णैता ख्येयउच्यते तुभ्यन्तिष्ठामहे वयमिति त्वयि
विषये अस्माकं चेतोवर्त्ततइति स्वाभिप्रायं तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभि
प्रायं निवेदयामइत्यर्थः अत्र प्रकाशनस्य स्वाभिप्रायकथनं स्वा
घञ्जुङ्स्थाशपाञ्जीस्यमानइति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी कस्मा
देवं मां स्वाघसइति चेदाह उत्तिष्ठमानं यतमानं उदोऽनूर्द्ध
कर्म्मणीत्यात्मनेपदं कस्मां न वज्रमन्यते न स्वाघते ॥ १२ ॥

त्वयित्यादि । त्वयि नोऽस्माकं प्रीतिस्तिष्ठते निश्चयेनास्ति तदि
षयेऽस्माकं प्रीतिरस्ति न वेति सन्देहे अस्माभिरन्योनिर्णैता नान्वे
षणीयः किन्त्वस्माकं प्रीतिरेव तां निर्णैतारं करोतीति निर्णया
र्थोऽत्र स्वाधातुः त्वमस्मादाप्तेन वेत्यत्र त्वद्विषये प्रीतिर्निर्णयं करो
तीत्यन्ये वयं तुभ्यं तिष्ठामहे खित्वा स्वाभिप्रायं प्रकाशयामः प्रका
शार्थोऽत्र स्वाधातुः यस्मैदित्येत्यादिना सम्प्रदानत्वं प्रतिज्ञानिर्णये
त्यादिना मन्त्रश्च प्रकाशः स्वाभिप्रायकथनं कथं मङ्गं स्वाघषे
इत्याह मित्रार्थे रामार्थे उत्तिष्ठमानं यतमानं तां कोन वज्र
मन्यते न स्वाघते अपि तु सर्व्वएव उदोऽनूर्द्धहेइति मं ॥ १२ ॥

ये सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते सन्धैः सन्ध्यात्रयं दिजाः । रक्षो
भिस्त्रापितास्तेऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति तेऽधुना ॥ १३ ॥

यद्व्यादि । ये दिजामन्त्रैः करणभूतैः सूर्यमुपतिष्ठन्ते
प्रत्युपासते उपान्मन्त्रकरणद्व्यात्मनेपदं सन्ध्यात्रयं त्रिसन्ध्यं
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया तेऽपि रजोभिस्त्रापिताः उपद्रुताः अधुना
ते सिद्धिं ध्यायन्ति किंपुनरहं यत्ते पितुः सुहृत् तदेव दर्शयन्नाह
॥ १३ ॥

यद्व्यादि । ये दिजाब्राह्मणमन्त्रैः करणभूतैः सन्ध्यात्रयं
व्याप्य सूर्यमुपतिष्ठन्ते उपसर्गं मन्त्रेणोपादिति मं तेऽपि दिजार
जोभिस्त्रापिता उपद्रुताः सन्तः अधुना ददानीं तव सिद्धिं ध्यायन्ति
विनायन्ति अहम् तव पितुः सुहृत् सुतरां तथेति भावः यदा
दिजानुकूलत्वादपि त्वं स्यात्तद्वति भावः सन्ध्यात्रयमिति सदा
ध्यादीति द्वितीया ॥ १३ ॥

अव्ययमुपतिष्ठस्व वीर वायोरहं सुहृत् । रवि
वितपतेऽत्यर्थमाश्वस्य मयि गम्यतां ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । हे वीर अव्ययमनाकुलं मय्युपतिष्ठस्व सन्निहि
तोऽव अकर्मकाच्चेत्यात्मनेपदं यतोवायोस्तव पितुरहं सुहृत्
रविरत्यर्थं वितपते दीप्यते उदिभ्यामित्यात्मनेपदं तत्राकर्ष
कादिति वर्त्तते तस्मादाश्वस्य विश्रम्य गम्यतां ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । हे वीर अव्ययमनाकुलं यथा स्थातया त्वमुप
तिष्ठस्व सन्निहितोऽभव अठादिति मं यतोऽहं वायोस्तव पितुः
सुहृन्मित्रं विश्रामौचित्यं दर्शयति रविरत्यर्थं वितपते दीप्यते
व्युत्तपदति मं अठलात् अतएव मयि आश्वस्य प्राणनिर्वृतिं प्राप्य
सया गम्यतां ॥ १४ ॥

तीव्रमुत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः । आग्नान
इव सन्दीप्तैरलातैः सर्वतोमुज्जः ॥ १५ ॥

तीव्रेत्यादि । तीव्रं सुष्ठु उत्तपमानोदीक्ष्यमानआतपः सोढु
मशक्यः पूर्ववदात्मनेपदं अलातैः उत्सुकैः सन्दीप्तैः सर्वत
आग्नानइव ताडयन्निव आह्वयमहनइत्यविवक्षितकर्मकत्वा
दात्मनेपदं गमहनेत्युपधालोपः होहन्तेरिति कुत्सं ॥ १५ ॥

तीव्रेत्यादि । पुनर्विआमौचित्यमाह तीव्रमुत्तपमानोदीक्ष्य
मानोऽयमातपः सोढुं न शक्यः पूर्ववत् सन्दीप्तैरलातैरङ्गारै
र्मुज्ज्व्भारं वारं सर्वतआग्नानइव ताडयन्निव आत्मङ्गिठादठा
आहनयमइति मं अविवक्षितकर्मत्वात् अङ्गारोऽलातमुत्सुकमि
त्यमरः अलातैरिति पाठे स्वार्थे णः विद्यादलातमालातमिति
द्विरूपकोषः ॥ १५ ॥

संशृणुष्व कपे मत्कैः सङ्गच्छस्व वनैः शूभैः । समा
रन्त ममाभीष्टाः सङ्कल्पास्त्वय्युपागते ॥ १६ ॥

संशृणुष्वत्यादि । हे कपे संशृणुष्व आकर्णय समोगच्छीत्यादि
विवक्षितकर्मकत्वादात्मनेपदं शूभैः शोभमानैः इगुपधक्षयणः
कः वनैर्मात्कैः मत्स्वामिकैः अहं स्वामी येषामिति येषां यामयी
रिति कः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः सङ्गच्छस्व सङ्गतो
भव पूर्ववदात्मनेपदं समारन्त ममाभीष्टाइति ममाभिप्रेताद्ये

सङ्ख्याभिप्रायाः कदा नु मे सुहृत्तया वा कश्चिदेत्यति यस्या
हमुपयोगी स्वामिति ते समारम्भ आगताः त्वयुपागते सति अर्त्त
लुङि पूर्ववदात्मनेपदं सति शास्त्र्यतिभ्यदत्यङि षट्शोडशि गुणः
आङगादीनाम् भावाविषयस्य प्रयोगः ॥ १६ ॥

समित्यादि । हे कपे संश्लेष्य आकर्णय मत्कैर्भक्त्यामिकैः
शुभैः शोभमानैर्निर्भयत्वेन कल्याणयुक्तैर्भावैः सह सङ्गच्छस्व सङ्ग
तो भव अहं स्वामी येषामिति विकारसंघेत्यादिना क्रः समे मानो
त्यर्थे वा त्वयि उपागते सति ममाभीष्टावाञ्छिताः सङ्ख्याभि
प्रायाः सुहृद्भ्रूनादिरूपाः समारम्भ सङ्गतवन्तः अगताः सर्वत्र
समो गच्छन्त्यादिना मं श्रोः श्रुर्चेदति श्रुः जिह्व वत्पश्येत्यादिना
अर्त्तलुङिः षट्शोडशिरिति गुणः ॥ १६ ॥

के न संविद्रते वायोर्मैनाकाद्रियथा सखा । यत्ना
दुपाङ्गये प्रीतः संक्षयस्व विवक्षितं ॥ १७ ॥

न चैवमित्या वायुर्मै सुहृदित्याह केनेत्यादि । वायोर्मैनाकाद्रियं
या सखेति के न संविद्रते न जानन्ति वेत्तेः पूर्ववदात्मनेपदं वेत्तेर्वि
भाषेति षट् तस्मात्प्रीतः सन् अहं यत्नादुपाङ्गये भवन्तमाङ्गयामि
ततः संक्षयस्व कथय विवक्षितमभिप्रेतं निबभुवविभ्रमेकैकैत्यकचं
भिप्राये षट्शोडश्यात्मनेपदं ततोऽकर्ककादिति निवृत्तं सामा
न्येन विधानं ॥ १७ ॥

केनेत्यादि । मत्पितुः सखा लमसीति किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह
मैनाकाद्रियं योर्यथा सखा तथा के जनान् संविद्रते न जानन्ति

अपि तु सर्व्वेव समीगष्ट्येति मं अविचिन्तकनीत्वात् ज्ञानी
रमिति रन् अन् एवार्हं प्रीतः सन् यन्मादुपाङ्गये त्वामाङ्गयामि
त्वमपि विवर्त्तितं वक्तुमिष्टं संकल्प संकथय इति जगदादिरिति
सम्बन्धः निःसंशुपङ्क इति मं ॥ १७ ॥

यामिवाङ्गयमानन्तमवोचद्भूधरं कपिः । उपकुर्व्व
न्तमत्यर्थं प्रकुर्व्वीणोऽनुजीविवत् ॥ १८ ॥

यामित्यादि । यामिवाकाशमिवाङ्गयमानं महत्तया स्पृष्टं
मानं स्पृष्ट्वायामाङ्गइत्यात्मनेपदं अत्यर्थमुपकुर्व्वन्तं आतिथ्येन
तमीदृशं भूधरमवोचत् कपिः प्रकुर्व्वीणः सेवमानोऽनुजीविवत्
भृत्यवत् गन्धनेत्यादिना सेवने तङ् ॥ १८ ॥

यामित्यादि । कपिर्हनुमान् तं भूधरं मेनाकं पर्व्वतं अवाचत्
उक्तवान् कीदृशं यामाकाशमाङ्गयमानमिव महत्त्वेन स्पृष्ट्वा
नमिव स्पृष्ट्वायामाङ्गइति मं अत्यर्थमुपकुर्व्वीणमुपकारीत्यतः
कीदृशः कपिः अनुजीविवत् भृत्यवत् प्रकुर्व्वीणः सेवमानः सूच
नावक्षेपणेत्यादिना सेवायां मं ॥ १८ ॥

कुलभार्या प्रकुर्व्वीणमहं द्रष्टुं दशाननं । यामि
त्तरावान् शैलेन्द्र मा कस्यचिदुपसृज्याः ॥ १९ ॥

कुचेत्यादि । अहं दशाननं द्रष्टुं यामि कुलभार्या प्रकुर्व्वीणं
कुलनारीमभिगच्छन्तं तस्यां सहसा प्रवर्त्तमानमित्यर्थः साह

सिद्धो तङ् तरावान् तरायुक्तः अतः त्रैलोक्ये मा कस्यचिदशनपा
नादिकस्य उपप्लवाः अतिशयवन्तमाकार्षीरित्यर्थः माङ्गिलुङ्
प्रतियत्ने तङ् तनादिभ्यस्तथाशेरिति सिचेलुक् उपात्तप्रतियत्न
इति सुट् कस्यचिदिति कञः प्रतियत्न इति कर्मणि षष्ठी ॥ १८ ॥

कुलित्यादि । किमवाचदित्याह हे त्रैलोक्ये अहं तरायुक्तः
सन् दशाननं द्रष्टुं यामि कीदृशं कुलभार्या कुलपालिकां प्रकु
र्वाणं साहसेनाभिगच्छन्तं तस्यां साहसात्प्रवर्तमानमित्यर्थः
सूचनावच्छेपेत्यादिना साहसे मं कुलस्त्री कुलपालिकेत्यमरः
अतएव कस्यचित् मा उपप्लवाः कस्यापि दृश्यस्य भोज्यस्य
पेयस्य वा मदर्थे प्रतियत्नं न कुरु पूर्व्वेण प्रतियत्ने मं सतो गुणा
न्तराधानं प्रतियत्नः उत्कर्षसमीहा प्रतियत्नमिति केचित् सम्यक्
समुपादिति सुम् झस्यस्वात्क्रसीति सेलीपः कस्यचिदिति समर्थे
नेत्यादिना कर्मणि षष्ठी एधोदकस्योपस्कुरतइत्युदाहरता
प्रतियत्ने कञः कर्मणि न द्वितीया इति सूचितं गुणोत्कर्षे कञः
कर्मणि षष्ठीति परः ॥ १८ ॥

योऽपचक्रे वनात्सीतामधिचक्रे न यं हरिः । विकु
र्वाणः स्वरानद्य बलं तस्य निहन्माहं ॥ २० ॥

योऽपेत्यादि । यः सीतामपचक्रे अभिवभूव अवच्छेपणे तङ् वना
दिति वनमुपगम्य लज्जोपे कर्मणि पञ्चमी यं हरिरिन्द्रोनाधि
चक्रे न प्रसेहे अधोःप्रसहनइति तङ् तस्य बलं दशाननस्य सामर्थ्यं

कीदृशं स्वरान् विकुर्वाणं विविधान् स्वरान् कुर्वाणं वैःशब्दकर्म
एदति तङ् तस्य दशाननस्य बलं निहन्मि ॥ २० ॥

यद्वत्यादि । योवनात् सीतामपचक्रे प्रतिभूतवान् सूचनं
वचेपणेत्यादिना अवचेपणे मं सूचनेममिति केचित् तदापकारं
प्रयुज्य हिंसां सूचयतीत्यर्थः वनादिति हेतौ पञ्चमी वनं प्रा
येति यवर्थे वा हरिरिन्द्रोऽयं नाधिचक्रे नाभिभूतवान् अधः
शक्ताविति मं शक्तिरभिभवः तस्य दशाननस्य बलं शक्तिमहमद्य
निहन्मि कीदृशः स्वरान् विविधान् कुर्वाणः द्वितीयान्नपाठे
यमित्यस्य विशेषणं शब्दढाढादेरिति मं ॥ २० ॥

विकुर्वे नगरे तस्य पापस्याद्य रघुदिषः । विनेष्ये वा
प्रियान् प्राणानुदानेऽथवा यशः ॥ २१ ॥

विकुर्वे इत्यादि । तस्य रघुदिषोरामशत्रोः पापस्य नगरे
पुथ्यां अहमद्य विकुर्वे विविधं चेष्टे अकर्मकाचेति तङ् तत्र विकु
र्वाणोऽयदि वा प्रियानपि प्राणान् स्वात्मर्थे विनेष्ये अपनेष्यामि
संमाननेत्यादिना व्यये तङ् यतो धर्मादिषु विनियोगोऽययः यशो
वा उदानेऽथै ऊर्द्धं नेष्यामि तस्यापकारकरणात् अत्रोत्सञ्जने तङ्
उत्सञ्जनमुत्क्षेपणं ॥ २१ ॥

विकुर्वे इत्यादि । तस्य पापाचारस्य रघूणां रामादीनां
रघोरावणस्य नगरे लङ्कायां अहमद्य विकुर्वे विविधं चेष्टे
शब्दढाढादेरिति अकर्मकत्वान्नं तत्र च विकुर्वाणोऽहं प्रिया

नहि प्राप्तान् वा विनेत्ये स्वात्मर्षे त्वच्छामि ज्ञानार्थोत्प्रेषदत्ता
दिना व्ययार्थं मं व्ययोधर्मादिषु विनियोगः अथवा यत्र उदानेये
अर्हं नेष्यामि पूर्वेषु चेपद्ये मं ॥ २१ ॥

विनेत्ये क्रोधमयवा क्रममाणोऽरिसंसदि । इत्यु
क्त्वा खे पराक्रांस्त तूर्णं स्रुनुर्नभस्ततः ॥ २२ ॥

विनदत्त्यादि । यदि वा क्रोधमात्मनो विनेत्ये अपनेष्यामि कर्त
व्ये चेति तद् कर्तव्यस्य क्रोधकर्मणोऽप्ररीरत्वात् अत्र व्ययोन सञ्च
वतीति अरिसंसदि शत्रुसभायां क्रममाणः अप्रतिबन्धेन प्रवर्त्त
मानः क्षणिसर्गेत्यादिना वृत्तौ तद् वृत्तिरप्रतिबन्धः इत्येव
मुक्त्वा स्रुनुर्नभस्ततः वायोस्तनयः खे तूर्णं पराक्रांस्त शीघ्रमुत्सेहे
उपपराभ्यामित्यनेन सर्गे तद् सर्गउत्साहः ॥ २२ ॥

विनेत्ये इत्यादि । अथवा क्रोधं विनेत्ये अपनेष्यामि शत्रुहन
नात् घञ्छामूर्त्तडादिति मं अमूर्त्तमशरीरं कर्तव्यादुक्तकर्मका
दिपूर्वजोऽज्जात्मनेपदमिति विद्यासागरः स्वमतेऽपि शब्दढाढा
हेरित्यतोमण्डूकश्रुत्या वेरित्यनुवर्त्तते इति वाच्यं क्रोधं विन
यत इत्युदाहरणदर्शनात् अन्ये तु विपूर्वत्वं न वदन्ति तस्मै साधु
विगण्य मयन्ति पौरुषं विहितक्रोधजयाजिगीषवदत्त्यादिदर्श
नात् किं कुर्वन् अरिसंसदि शत्रुसभायां क्रममाणः अप्रतिबन्धेन
चेष्टमानः वृत्त्युत्साहेत्यादिना मं वृत्तिरप्रतिबन्धः इत्येवमुक्त्वा
नभस्ततोवायोः स्रुनुः पुनोहन्मान् खे आकाशे तूर्णं शीघ्रं परा

क्रंस्त उक्ताहं चकार पूर्वेष्वेवमेव न आस्ताल्लक्षणेऽप्येताः
लुप्तमोऽमे इति नेम् ॥ २२ ॥

परीक्षितमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमं । दिवमा
क्रममाणेव केतुताराभयप्रदा ॥ २३ ॥

परीत्यादि । तस्य हनूमतोविक्रमं शैथ्यं परीक्षितुं राक्षसी
उपाक्रंस्त उक्तेहे पूर्ववत्तद् दिवमाक्रममाणेव यथा केतुः स्वर्मानुः
तारा नभस्सुद्वहति भयङ्करा आङ्गुलमनइति तद् तच्च हि
ज्योतिरुद्वमनइत्युक्तं केतुतारायाश्च ज्योतिःस्वभावत्वात् ॥ २३ ॥

परीत्यादि । तस्य हनूमतोविक्रमं शैथ्यं परीक्षितुं राक्षसी
उपाक्रंस्त उक्तेहते स्म पूर्ववन्तं दिवमाकाशमाक्रममाणा उद्वम
पूर्वकं प्राप्नुवती केतुस्वभावा तारेव भयप्रदा भयं प्रददातीति
हनजनादिति उः आङ्गुलमनइति मं आक्रामति धूमः खमि
त्यत्र उद्वमोन विवक्ष्यते किन्तु व्याप्तिमात्रं ॥ २३ ॥

जले विक्रममाणाया हनूमान् शतयोजनं । अस्त्रं
प्रविश्य निरगादणूभूयाप्रचेतितः ॥ २४ ॥

जलइत्यादि । विक्रममाण्याः पद्भ्यां विचरन्त्याः वेपादवि
हरणइति तद् जलयद्वयात् गतिविशेषन्दर्शयति अस्त्रं शतयोज
नं शतं योजनानि यस्य प्रमाणतः तदणूभूय सूक्ष्मीभूय प्रविश्य

निरगात् निर्गत उदरं विदार्येत्यर्थात् अप्रचेतितः अविज्ञातः
॥ २४ ॥

जलदत्त्यादि । जले विक्रममाणायाः पद्भ्यां विहरन्त्याराच
स्थाः शतयोजनमास्थं प्रविश्य हनुमान् अणूभूय सूक्ष्मीभूय अप्र
चेतितस्तया अपरिज्ञातः सन् निरगात् निर्गतः कर्णपथेनेत्य
र्थात् उदरं भित्तेत्यन्ये तत्तु रामायणविरुद्धं शतं योजनानि
प्रमाणतोयस्येति विग्रहः वेःपद्भिरिति मं पद्भिरिति वज्रत्वनिर्देशेन
पादमात्रस्य करणत्वे वेःक्रमोममिति बोध्यं न तु साधु विक्रमते
वाजीत्युदाहरणदर्शनात् वज्रपादकरणत्वं वाच्यं वेःपद्भ्यामिति
कातन्त्रसूत्रे द्वित्वमुपलक्षणं तेन तस्मै साधु विक्रमते वाजीत्या
दिसिद्धं ॥ २४ ॥

द्रष्टुं प्रक्रममाणोऽसौ सीतामम्भोनिधेस्तटं । उपा
क्रंस्तोकुलं घोरैः क्रममाणैर्निशाचरैः ॥ २५ ॥

द्रष्टुमित्यादि । असौ हनुमान् सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभ
माणः आदिकर्म यथा भोक्तुं प्रक्रमतेदति उदधेस्तटमुपाक्रंस्त
गन्तुं प्रारब्धवानित्यर्थः ततश्च प्रोपयोरादिकर्मणि समानार्थत्वात्
प्रोपाभ्यांसमार्थाभ्यामिति तद् घोरैः रौद्रैः निशाचरैराकुलं
व्याप्तं तटं क्रममाणैः दत्तस्ततो गच्छद्भिः अनुपसर्गादेति तद् ॥ २५ ॥

द्रष्टुमित्यादि । असौ हनुमान् निर्गतः सन् सीतां द्रष्टुं प्रक्रम
माण आरभमाण उदधेस्तटमुपाक्रंस्त गन्तुमारभते स्म यद्यपि

भोक्तुमुपक्रमते इत्यादावारम्भमात्रमुपक्रमेरर्थस्तथापीह गमना
रम्भोवाच्यः साक्षिकत्वात् द्रष्टुमित्यस्यानुषङ्गेन अभ्योनिधेस्त
टमुपाक्रंस्तेति वा प्रोपादारम्भेदति मं धोरैर्भयानकैर्निश्चाचरै
राकुलं व्याप्तं क्रममाणैरितस्ततो गच्छद्भिः वागेरिति मं ॥ २५ ॥

आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनयद्दिनं । ज्ञा
स्ये रात्राविति प्राज्ञः प्रत्यक्षास्त क्रियापटुः ॥ २६ ॥

आत्मेत्यादि । मा कश्चिद्वाचोदिति तथाविधमात्मानं शरी
रमवजानानः अपञ्चवानः अपञ्चवेज्जदति तद् सोहि शशमात्रो
भूत्वा स्थितः तेन कथमात्मा लोके नापलपितः स्यात् अनयद्दि
नं अगमयद्दिवसं ज्ञास्ये रात्राविति प्रत्यक्षास्त प्रतिज्ञातवानि
त्यर्थः सम्प्रतिभ्यामनाध्यानइत्यात्मनेपदं लुङोभवति आत्मान
ञ्चोत्कण्ठनं ज्ञास्येइत्यकर्मकाच्चेत्यकर्मकक्रियावचनत्वादात्मने
पदं प्राज्ञः क्रियापटुरिति बुद्धिकौशलं कर्मकौशलञ्च दर्शयति
॥ २६ ॥

आत्मानमित्यादि । असौ शशमात्रः शशपरिमाणोभूत्वा
दिनमनयत् गमयामास दप्नमात्रदयवट्मानेदति मात्रट् कथं
तथाविधस्याल्पकायत्वमित्याह आत्मानमपजानानः अपञ्चवानः
निञ्चवेज्जदति मं रात्रावहं ज्ञास्येदति प्रत्यक्षास्त प्रतिज्ञातवान्
संप्रतेरस्मृताविति मं ज्ञास्येदति अढादिति मं अविवक्षितकर्म
त्वात् त्रिञ्ज्यन्तेत्यादिना वा प्राज्ञः क्रियापटुरिति पदद्वयेन
बुद्धिकौशलं क्रियाकौशलञ्च दर्शितं ॥ २६ ॥

संजानानान् परिहरन् रावणानुचरान् वद्धन् ।
लङ्कां समाविशद्रात्रौ वदमानोऽरिदुर्गमां ॥ २७ ॥

सञ्ज्ञेत्यादि । रावणस्यार्थेषु कार्येषु ये चरन्तीति चरेष्टः तान्
वद्धन् सञ्जानानान् चेतयतः परिहरन् अनाधानि तङ् रात्रौ
लङ्कां समाविशत् प्रविष्टवान् अरिदुर्गमां राक्षसदुर्गमां वदमा
नोभासमानः भासनेयमस्मापेत्यादिना आत्मनेपदं ॥ २७ ॥

समित्यादि । असौ हनुमान् रात्रौ लङ्कायां समाविशत्
प्रविष्टवान् कीदृशः वदमानः शोभमानोवदन् शोभोपलक्षितं
शोभाहेतुकं वा यथा स्यात्तथा कथयन् वा ज्ञानयत्नप्रलोभेवद
इति मं ज्ञानपदेन ज्ञानपूर्वकत्वात् शोभाप्युच्यतइति कातन्न
टीकायां व्याख्यातत्वात् प्रकाशनादौ वदइति क्रमदीश्वरसूत्र
दर्शनाच्च शोभा च वदत्यर्थस्य लक्षणभावेन हेतुभावेन वा विशेषे
षण् न तु तन्मात्रं वाच्यमिति न्यासः वद्धन् रावणस्यानुचरान्
सेवकान् परिहरन् कीदृशान् संजानानान् चेतयमानान् संप्रतेर
सूताविति मं कीदृशीं लङ्कां अरिदुर्गमां शत्रुभिर्दुष्प्रापां ॥ २७ ॥

कच्चिन्नेपावदिष्टासौ केनचिद्भवदिष्ट न । शृण्वन्
संप्रवदमानाद्रावणस्य गुणान् जनात् ॥ २८ ॥

कच्चिदित्यादि । असौ प्रविष्टः सन् न कच्चिदुपावदिष्ट उपस्था
पितवान् उपसभाषायां तङ् केनचिद्भवदिष्ट न न भाषितवान्
विमतैः तङ् विमतिर्नानामतिः संश्लेषन् आकर्षयन् जनात् प्रवद

मानात् रावणस्य सम्बन्धिनोगुणान् सम्भूय भाषमाणान् व्यक्त
वाचामित्यात्मनेपदं जनानां व्यक्तवाक्यं ॥ २८ ॥

किञ्चिदित्यादि । अगौ हनूमान् प्रविष्टः सन् न किञ्चिदुपा
वदिष्टं न किञ्चित्प्रलोभनवाक्यं भाषते सः ज्ञानयन्त्रेत्यादिना
प्रलोभे मं केनचित् सह न व्यवदिष्टं नानामतिपूर्वकं विचित्रं न
भाषते सः विमतिपूर्वकं विचित्रकथनमत्र वदत्यर्थः विमतिव्यक्त
सहोक्त्योरिति विमतौ मं संप्रवदमानात् सम्भूय व्यक्तं भाषमाणात्
जनात् रावणस्य गुणान् शृण्वन् पूर्व्वेण व्यक्तसहोक्तौ मं ॥ २८ ॥

जल्पितोक्तुष्टसङ्गीतप्रनृत्तस्मितवल्गितैः । घोष
स्थान्ववदिष्टेव लङ्का पूतक्रतोः पुरः ॥ २९ ॥

जल्पित्यादि । पूतक्रतोरिन्द्रस्य या पूः तस्याश्मरावत्याः
सम्बन्धिनो घोषस्थान्ववदिष्टेव लङ्का अनुशब्दः सदृशे सदृशं
वादं कृतवती तैर्जल्पितादिभिः उभयत्रापि जल्पितादिघोषस्य
तुल्यत्वात् लङ्केति तत्स्थोजनउच्यते तेन व्यक्तवामिषयत्वात्
अनोरकर्म्मकादिति तद्ध तत्र व्यक्तवाचामिति अनुवर्त्तते न समुच्चा
रणइति ॥ २९ ॥

जल्पितइत्यादि । लङ्का जल्पितादिभिः पूतक्रतोरिन्द्रस्य पुरो
ऽश्मरावत्याघोषस्य शब्दस्य अन्ववदिष्टेव सदृशभाषणं कृतवतीव
उभयत्रापि जल्पितादिघोषणानां तुल्यत्वात् अनुशब्दः सदृशभा
षणस्योक्तकः तद्गतजनानां भाषणेन तद्भाषणमुत्प्रेक्ष्यते अनोरठा
दिति मं अनुपूर्वादकर्म्मकाद्देहकौ व्यक्तवाचामात्मनेपदमिति

केचित् तस्मिन्नेकलक्षणाद्वेन लक्षणाया लक्षणास्त्रितजनोच्यते व्यक्त
वाचामिति तु वोपदेवेन नाङ्गीकृतं अनोरकर्ककइति कातव्यस्य
चेऽपि व्यक्तवाचामित्यस्य समन्धोनाङ्गीकृतः जल्पितं व्यक्तभाषणं
उत्कुष्टमाह्वानं सङ्गीतं सत्यक् गानं प्रनृत्तं नर्तनशब्दः स्मितं हा
स्यशब्दः वस्त्रितं मन्त्रवचनं ॥ २८ ॥

ऐदिप्रवदमानैस्तां संयुक्तां ब्रह्मराक्षसैः । तथाव
गिरमाणैश्च पिशाचैर्मसशोणितं ॥ ३० ॥

ऐदित्यादि । तां ब्रह्मराक्षसैः संयुक्तां हनूमानैत् जगाम इषो
लङ्घि रूपं विप्रवदमानैः परस्परविरुद्धार्थाभिधायिभिः विप्र
लापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे विभाषाविप्रलापदति तद्
तथा पिशाचैर्मसशोणितमवगिरमाणैः भक्षयद्भिः संयुक्तां गिर
तेरभ्यवहारार्थत्वादवाङ्मूढ इति तद् मांसशोणितमिति जातिर
प्राणिनामित्येकवद्भावः ॥ ३० ॥

ऐदित्यादि । हनूमान् तां लङ्कां ऐत् गतवान् इषोच्यां रूपं
कीदृशीं ब्रह्मलक्षरूपैस्तन्मन्त्रिभिर्वा राक्षसैः संयुक्तां कीदृशैः
विप्रवदमानैः सम्भूय विरुद्धप्रलापिभिः एकोयादृक् वदति अप
रस्तादृक् न वदति वितण्डां कुर्वद्भिरित्यर्थः तद्योगेवेति मं तद्यो
गइति तयोः पूर्वोक्तयोः विमतिव्यक्तसहोक्त्योर्योगे युगपत्प्रवृत्तौ
विमतिरिह विरुद्धप्रलापमानं तथा पिशाचैः संयुक्तां कीदृशैर्म
सशोणितश्चावगिरमाणैर्भक्षयद्भिः अवाङ्गिरतेरिति मं मांस

त्रोक्षितमिति समाहारद्वयः चित्रितमन्नातीति पिशाचानक्षीया
दिस्मात्तव्यवान् ॥ ३० ॥

यथाखं सङ्गिरन्ते स्म गोष्ठीषु स्वामिनोगुणान् ।
पानशौण्डाः पथः क्षीवावृन्दैरुदचरन्त च ॥ ३१ ॥

यथेत्यादि । ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च यथास्वमात्मीयस्य स्वा
मिनोगुणान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये सङ्गिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः समः
प्रतिष्ठानदति तद् पानशौण्डाः पानाशक्ताः क्षीवामन्ताः सन्तः
पथोमार्गानुदचरन्त उत्क्रम्य गच्छन्ति स्म उदचरः सकर्मका
दिति तद् वृन्दैरिति सम्भूयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यथेत्यादि । ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च यथाखं क्षीयस्य स्वामि
नोगुणान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये सङ्गिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः समः
प्रतिष्ठापयामिति मं पाने शौण्डाशक्ताः अतएव क्षीवाः मन्ताः
सन्तः वृन्दैः सम्भूय पथोमार्गान् उदचरन्त उत्क्रम्य जग्मुः उच
रः सदादिति मं ॥ ३१ ॥

यानैः समचरन्तान्ये कुञ्जराश्चरथादिभिः । संप्रा
यच्छन्त वन्दीभिरन्ये पुष्पफलं शुभं ॥ ३२ ॥

यानैरित्यादि ॥ अन्ये यानैः कुञ्जरादिभिः समचरन्त वृक्ष
रन्ते स्म समस्तृतीयायुक्तादिति तद् अन्ये वन्दीभिरानीताभिः
सम्पदाने तृतीया अभिष्टव्यवहारतृतीयाचतुर्थ्यर्थे भवतीति वच

नादन्दीभ्य इत्यर्थः पुष्पफलं शोभनं संप्रायच्छन्त इदं स्म दान
स्य सा चेच्चतुर्थ्यर्थ इति तद् पुष्पफलमिति जातेरेकवङ्गावः ॥ ३२ ॥

यानैरित्यादि । अन्यं कुञ्जरादिभिर्यानैः समचरन्त सञ्चर
न्ते स्म समस्येति मं अन्ये शुभं शोभनं पुष्पं फलञ्च वन्दीभिः हठ
हृतस्त्रीभिः संप्रायच्छन्त संप्रददुः सन्धानेभ्योऽधर्मेनित्यमिति संप्र
दाने तृतीया वन्दीभिः सह विहरणेच्छया ताभ्योददुरित्यधर्मः
दानः सा चेच्चतुर्थ्यर्थ इति मं सेत्यनेन समस्येत्यस्मात् त्री आकृत्यते
॥ ३२ ॥

कोपात्काश्चित्प्रियैः प्रत्तमुपायंसत नासवं । प्रेम
जिज्ञासमानाभ्यस्ताभ्योऽश्रयत कामिनः ॥ ३३ ॥

कोपादित्यादि । काश्चित् स्त्रियः कोपात् अन्यस्त्रीगमनजनि
तात् आसवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्वीकृतवत्यः विभाषोपयम
इत्येकित्वपचै रूपं उपायमः स्वीकरण इति तद् पाणिग्रहणपूर्व
स्य स्वीकरणस्य तत्र स्थितत्वादौपचारिकमत्र स्वीकरणं द्रष्टव्यं
समुदाङ्भ्योऽयमोऽयम्य इति वा तद् उदाङ्पूर्वस्य यमआदाना
र्थत्वात् अवसरप्राप्तन्तु सूत्रद्वयमुदाहृतं स्यात् प्रियैः प्रत्तन्दत्तं
अत्र उपसर्गात्तः प्रेम जिज्ञासमानाभ्यः किमस्मासु प्रेमास्ति वा न
वेति कृतकोपप्रकाशेन ज्ञातुमिच्छन्तीभ्यः शास्त्रसमृद्धशासन इति
तद् ताभ्योऽपिज्ञः कामिनः अश्रयत न मे तदन्या प्रियास्तीति
तदीयशरीरस्य शनेन शपथश्चक्रुः शपाउपलभने इत्यात्मने

पदं वाचा उपलम्भनं शरीरस्पर्शनं स्नाघडित्यादिना सम्प्रदानं
संज्ञायां चतुर्थी तासां ज्ञापयितुमिच्छमाणत्वात् ॥ ३३ ॥

कोपादित्यादि । काश्चित् स्त्रियः कोपात् सपत्नीसङ्गजनितात्
प्रियैः प्रत्तं प्रदत्तमासुवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्वीकृतवत्यः
उपयमोविवाहइति मं विवाहः स्वीकारः उपायमः स्वीकरणे
इति कमदीयस्त्वचदर्शनात् यमः स्त्वचवेवाहदाहइति मेः कित्वा
भावपत्ते मलोपाभावः अत्राप्युदाहः स्वीकारः स्वीकरणेचेति
परस्त्वचदर्शनात् उपयमोविवाहइत्यत्र विवाहः पाणिग्रहणमे
वेति चेत् जिन्व्यन्तपिवेत्यादौ अयम्योत्समाद्यमइति फलवत्क
र्त्तरि उपाङ्पूर्वार्थं प्रत्तमिति ग्यचस्वेति दाञ्जः के तादेशः अ
न्यासु प्रियस्य स्नेहोऽस्ति न वेति सन्दिह्य कृतकोपेन प्रेम ज्ञातुमि
च्छन्तोभ्यताभ्यः स्त्रीभ्यः कामिनोऽशप्त न मेऽन्या प्रियास्तीति
ज्ञापनार्थं शपथं चक्रुः शपथाशीर्गत्यनुकारेणपेति मं मिथ्यानिरा
सार्थं ज्ञापनमिह शपथः वाचा शरीरस्पर्शनमिति पाणिनीयाः
यस्मैदिस्तेत्यादिना संप्रदानत्वं स्मृदशननुज्ञेति ज्ञोमं ॥ ३३ ॥

प्रादिदृक्षत नोनृत्यं नाशुश्रूषत गायनान् । रामं
सुसूर्षमाणोऽसौ कपिर्विरहदुःखितं ॥ ३४ ॥

प्रादीत्यादि । असौ कपिर्लङ्कायां नोनृत्यं प्रादिदृक्षत गाय
नान् गायकान् गच्छकन् युच्च नाशुश्रूषत न श्रोतुमिष्टवान् किमि
ति रामं विरहदुःखितं सुसूर्षमाणः स्मर्तुमिच्छन् सनत्तोभ्यः पूर्व
वदात्मनेपदं अजम्भनगमांसनीति दीर्घत्वं उदोक्षपूर्वस्येत्युत्वं
॥ ३४ ॥

प्रादीत्यादि । असौ कपिलंकायां नृत्यं नटनं न प्रादिहसत न
 द्रष्टुमिच्छति सा गायनान् नाशुश्रूषत न श्रोतुमिच्छति सा तद्गी
 तश्रवणेन गायनश्रवणमुपचर्यते यतोऽसौ विरहेण दुःखित
 रामं सुसूक्ष्माणः सन्तुमिच्छन् सर्व्वच स्मृद्भग्ननुज्ञेत्यादिना
 समिभं शुर्नानिमीत्यगुणत्वं दृष्टः प्रज्ञाजिति षड् षडोः कः
 मुष्मृधात्वोर्घोऽच्छन्निष्प्रमामिति दीर्घः स्मरतेर्धदिरणावुरि
 त्युर् गायतेर्गोणनट्यकाविति चनट् ॥ ३४ ॥

अनुजिज्ञासते वाच्य लङ्कादर्शनमिन्दुना । तमो
 पचविमुक्तांशुपूर्व्वस्यां दिश्युदैयत ॥ ३५ ॥

अन्वित्यादि । अथैतस्मिन्प्रसावे इन्दुना चन्द्रेण उदैयत उदि
 तं इणोभावे लङ्कित रूपं पूर्व्वस्यां दिशि पूर्णेनेति दर्शयति दृश्यते
 यत् दर्शनं रूपं लङ्कायारूपमनुजिज्ञासतेव पूर्व्वेण प्राप्तस्यात्मने
 पदस्य नानोर्ध्व इति प्रतिषेधः तमोपहास्तमोविध्वंसमानाः विमु
 क्ताः प्रेरिता अश्रवोयस्मिन् उदयइति ॥ ३५ ॥

अन्वित्यादि । अथानन्तरमिन्दुना पूर्व्वस्यां दिशि उदैयत
 उदितं इणोभावे धी पूर्व्वस्यां दिशीत्युपादानेन इन्दोः पूर्णत्वं
 सूचितं छणपञ्चः सूचितोवा किङ्कर्षता लङ्कायाश्च दर्शनं हनूम
 तेत्यर्थात् तदनुज्ञातुमनुमन्तुमिच्छतेव चन्द्रोदये सत्येव हनू
 मता लङ्का द्रष्टव्येति तच्च तदनुमतिरूपेण दृश्यते अन्ये तु दृश्यतइति
 दर्शनं रूपं लङ्कायारूपं ज्ञातुमिच्छतेवेत्याह स्मृद्भग्ननुज्ञेत्यत्र

अनुवर्जनाच्च मं तमोपह्वान्धकारविध्वंसकाविमुक्ताः प्रेरिता
अंशवोचचेत्युदघक्रियाविशेषं अद्यपि परमते कान्तस्य पूर्वनिपा
तेः दृश्यते तथापि विमुक्तबन्धस्याच न पूर्वनिपातो गमकत्वात् अत
एव दैव्यं सोऽन्येषतीत्युक्तं केचित्तु हन्तेर्भावेक्षिषु तमोपहन
नाय विमुक्ता अंशवोचचेत्याहुः ॥ २५ ॥

आशुश्रूषन् समैथिल्यावार्त्ता हर्म्येषु रक्षसां । शीय
मानान्धकारेषु समचारीदशङ्कितः ॥ २६ ॥

आश्रित्यादि । सकपिर्मैथिल्याः सीतायावार्त्तामाशुश्रूषन् श्रोतु
मिह न प्रत्याङ्भ्यां श्रुवदत्यन्तनेपदप्रतिषेधः रक्षसां हर्म्येषु
गृहेषु समचारीत् सङ्क्रान्तवान् अतो लान्तस्येति वृद्धिः शीयमा
नान्धकारेषु अपगच्छन्तमस्तु ब्रह्मशातने शदेः शितइति तङ् पात्रे
ति शीयादेशः अशङ्कितः शङ्कारहितः ॥ २६ ॥

आश्रित्यादि । हनूमान् मैथिल्यावार्त्तामाश्रितुमिच्छन्
रक्षसां हर्म्येषु सौधगृहेषु समचारीत् संचरति स हतीयाशोमा
भावात् सभस्येति न मं प्रजवदेति त्रिः सृष्टवननुश्रेत्यादावाङ्
वर्जनाच्च मं कीदृशेषु शीयमाना अपगच्छन्तोऽन्धकाराद्येभ्यः
शदोऽपि ममिति मं अशङ्कितः निर्भयः कर्त्तरि क्तः अकर्मकत्वात्
भावेक्तोवा शङ्का जाताऽस्येति इतोऽस्य जातइति इतोवा ॥ २६ ॥

शतसाहस्रमारुहं मध्यगं रक्षसां कपिः । ददर्श
यं हतान्तोऽपि म्रियेतासाद्य भीषणं ॥ २७ ॥

शतेत्यादि । मध्यमं मध्यप्रकोष्ठगतं आरचं गोपकं शतसाहसं रक्षसां लक्षमात्रं ददर्श विलोकितवान् शतसहस्रं परिमाणमस्येति प्राप्नोतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तर्ग्रहणमलुकीति वचनात् शतमानविंशतिकेत्यादिना अणि संख्यायाः संवत्सरेत्युत्तरपदे वृद्धिः भीषणं भयानकं आसाद्य प्राप्य कृतान्तोऽपि यमोऽपि क्षियेत प्राणान् सन्त्यजेत् क्षियतेर्लुङ्लिङोश्चेति तङ् तच्च हि शितइत्यनुवर्तते ॥ ३७ ॥

शतेत्यादि । कर्पिर्मध्यगं मध्यकोष्ठगतं रक्षसामारचं ददर्श शतसाहसं शतसहस्रं परिमाणमस्येति विकारसंघेत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे णः सुपञ्चालादित्वादुत्तरपदे वृद्धिः यं भीषणं भयङ्करं आसाद्य प्राप्य कृतान्तोऽपि क्षियेत प्राणान् त्यजति किमु तान्यः विधिनिमग्न्येत्यादिना सम्भावनायां स्त्री ष्टुष्टीक्येभमिति मं ॥ ३८ ॥

अध्यासिसिषमाणेऽथ वियन्मध्यं निशाकरे । कासाञ्चक्रे पुरी सौधैरतीवोद्भासिभिः सितैः ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि । अथ निशाकरे चन्द्रमसि वियन्मध्ये अध्यासितुमारोदुमिच्छति सति पूर्ववत्सनइत्यात्मनेपदं आसीरनुदात्तेत्त्वमात्मनेपदनिमित्तं तेनैव सनन्तादपि भवति अत्र सनि इटि कृते अजादेर्द्वितीयस्येति दिव्यचनं पुरी लङ्का कासाञ्चक्रे शोभते सौधैः सौधानां ज्योत्स्नयाचोद्भास्यमानत्वात् आम्नत्ययवदिति तङ् ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि । अथानन्तरं निशाकरे चन्द्रे आकाशस्य मध्य
मध्याधितुमारोढुमिच्छति सति पुरो लङ्का सौधैर्गृहविशेषैः
काशाच्चक्रे शुशुभे काशङ्कुशब्दइत्यस्थानेकार्थत्वात् दोषार्थता
काशङ्दीप्तौ दन्त्यान्तोऽस्तीति विद्यासागरः केचित्तु काशाच्च
कदति तालव्यशकारवान् पाठः काशङ्कुशुतावित्यस्य रूपं वदन्ति
॥ ३८ ॥

इन्दुश्चषकसंक्रान्तमुपायुक्तं यथामृतं । प्रयु-
ञ्जानः प्रियावाचः समाजानुरतो जनः ॥ ३९ ॥

इन्दुमित्यादि । एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः
पानगोष्ठीरतो जनः चषकसंक्रान्तं मद्यभाजने प्रतिविम्बेन संक्रा-
न्तमिन्दुमुपायुक्तं उपभुक्तवान् प्रतिविम्बावह्निन्नस्य मद्यस्योप-
लब्धमाणत्वादेवमुक्तं यथाऽमृतं अमृतमिव प्रियाअनुकूला-
वाचः प्रयुञ्जानः अभिदधानः प्रोपाभ्यामिति तङ् ॥ ३९ ॥

इन्दुमित्यादि । एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः
पानगोष्ठीरतो जनश्चषकसंक्रान्तं मद्यपात्रे प्रतिविम्बेन सङ्गतं
चन्द्रमुपायुक्तं दर्शनादिक्रियाव्याप्यं चकार चन्द्रस्योपयोगोद-
र्शनादिरूपएव जयमङ्गलायान्तु चन्द्रमुपायुक्तं वुभुजे चन्द्र-
शब्देन तत्प्रतिविम्बावह्निन्नमद्यभागस्य ललितत्वात् यथामृतमि-
वेत्युक्तं किं कुर्वन् यथामृतं तद्वत् प्रियावाचः प्रयुञ्जानः पोषता
मित्याद्यनुकूलवाचोऽभिदधानः युजिरउद्गच्छति मं महाका-
व्योचितं मधुपानवर्णनमिदं ॥ ३९ ॥

संक्षुण्वानइवोत्कण्ठामुपाभुङ्क्त सुरामलं । ज्यो
त्स्नायां विगलन्मानस्तरुणोरक्षसां गणः ॥ ४० ॥

संक्षुण्वानइत्यादि । रक्षसां तरुणोगणः उत्कण्ठां प्रियासु संस्म
रणं संक्षुण्वानइव समुत्तेजयन्निव समः क्षुब्ध इति तङ् ज्योत्स्ना
यां सुरां अलम्प्यार्थमुपाभुङ्क्त अभ्याहतवान् भुजानवनइति तङ्
विगलन्मानः ॥ ४० ॥

संक्षुण्वानइत्यादि । तरुणोयुवा रक्षसां गणउत्कण्ठां प्रियाभि
स्त्वापं संक्षुण्वानइव समुत्तेजयन्निव ज्योत्स्नायां सुरां मदिरां
अलम्प्यार्थं उपाभुङ्क्त भलितवान् सुरापानादेव विगलन्मानः
अपगतमानः संक्षुण्वोः मुजोऽश्नेइति मं उत्कण्ठोक्ताऽनवाप्तौ
योऽभिलाषस्तदवाप्तयेइति ॥ ४० ॥

मध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयितान्तिके । आत्मानं
सुरताभोगविश्रम्भोत्पादनं मुञ्जः ॥ ४१ ॥

मध्वेत्यादि । कीदृशं मधु स्वच्छत्वात् सोत्पलतया सुरभिलात्
शोभनं जातं यतः स्वयमात्मानं मुञ्जरपाययत पायितवत् णेरणा
विति तङ् दयितान्तिके दयितस्य समीपे सुरताभोगः सुरतवि
मर्दः तत्र विश्रम्भः तस्योत्पादनं जनकं उत्पादयतीति कृत्यल्युटो
वज्जलमिति कर्त्तरि ल्युट् ॥ ४१ ॥

मध्वेत्यादि । रक्षसां गणोदयितान्तिके रमणीसमीपे आ
त्मानं मधु मुञ्जर्मारं वारं अपाययत जिन्ज्यन्तपिवेति मं यद्वा

मध्येव कर्तृभूतमात्मानं अपाययत् निसृहमपि रक्षोगणं सुरा
पानमकारयत् मधुगुणादेव पानात् जेहेऽजौघेदति मं अजौ म
धुनः कर्मत्वात् मधु कीदृशं स्वहं निर्मलं सोत्पलं प्रियाकर्णोत्पल
प्रतिविम्बात् सौरभाय प्रक्षिप्तोत्पलं वा सुरताभोगे सुरतविमर्दे
विश्रम्भस्य विश्वासस्य उत्पादनं जनकं कभावेऽमोति कर्त्तरि अनद
भावेऽनटि रूपकालङ्कारोवा नन्दादित्वादाऽनः उत्पादनचम
मिति पाठस्तु सुगम एव ॥ ४१ ॥

अभीषयन्त ये शक्रं राक्षसारणपण्डिताः । अवि
स्मापयमानस्तान् कपिराटीहृद्वाङ्मूढं ॥ ४२ ॥

अभीषादि । एवं रक्षस्य यथायथं चेष्टमानेषु ये राक्षसा
रणपण्डिताः संशामविज्ञाः शक्रमभीषयन्ते भीषितवन्तः भीरुभ्यो
हेतुभयदति तड् भियोहेतुभये युक् भययद्वणमुपलक्षणं तेन
स्मयतेरपि भवति तानसौ कपिरविस्मापयमानः विस्मयमकार
यन् नित्यं स्मयतेरित्यालं गृहाहृदमाटीत् गतवान् लुङ्गि रूपं
॥ ४२ ॥

अभीषयन्तेत्यादि । रणे पण्डिताः कुशलाये राक्षसाः श
क्रान् अभीषयन्त चासितवन्तः तान् अविस्मापयमानः विस्मिता
श्च कारयन् मधुपानाद्यासक्ततया तैरविज्ञानदति भावः असौ
कपिरृष्टात् एकस्मात् गृहमपरमाटीत् जगाम भीर्भीष्वेति
जौ मं भीषादेश्च अत्र घाड्यर्थदत्यनुवर्तते अत्र ध्वयोभयं

तत्तु राक्षसकर्मतएव स्त्रिडः स्त्रिभ्योर्घाद्धर्षेणमच्चेति औ इकार
ख्यात्वं मञ्च अट्टेष्ठां सिः ॥ ४२ ॥

सीतां दिदृक्षुः प्रच्छन्नः सोऽगर्हयत् राक्षसान् । अ
वच्छयत् मायाञ्च स्वमायाभिर्नरदिषां ॥ ४३ ॥

सीतामित्यादि । सकपिः सीतां दिदृक्षुः सीताञ्च युमिक्कुः प्रच्छन्नः
राक्षसान् अगर्हयत् व्यामोहयत् स्वमायाभिश्च नरदिषां मायाञ्च
अवच्छयत् अतिसंहतवान् युधिवच्चेयाः प्रलम्भनइति तड् ॥ ४२ ॥

सीतामित्यादि । सीतां दिदृक्षुर्द्रुमिक्कुः प्रच्छन्नो गुप्तः सकपिः
राक्षसान् अगर्हयत् व्यामोहयत् स्वमायाभिर्नरदिषां राक्ष
सानां मायाञ्च अवच्छयत् वृथा चकार प्रतारैवश्चिगर्ह्यैरिति मं
प्रतारो विसम्बादनं मिथ्याख्यानमिति केचित् ॥ ४३ ॥

अपलापयमानस्य शत्रून् स्तस्याभवन्मतिः । मिथ्या
कारयते चारैर्घोषणां राक्षसाधिपः ॥ ४४ ॥

अपेत्यादि । तस्य कपेः शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य
न्यकुर्वतः विभाषालीयतेरित्यात्वे लिचः संमानेत्यादिना शालिनी
करणेन्यग्भावेन आत्मनेपदं मतिरभवत् कीदृशीत्याह मिथ्या
कारयतइति अर्थं राक्षसाधिपतिश्चारैर्दण्डवाहकैः यां घोषणां
पुनः पुनः कारयति जायते जायतेति तां मिथ्या कारयते चेना

हमविज्ञातएव प्रविष्टः मिथ्यापपदात्कृञोऽभ्यासइति तङ् अ
भ्यासश्च पुनःपुनःकरणं ॥ ४४ ॥

अपेत्यादि । शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य वञ्चयमानस्य
तस्य कपेरित्यं मतिरभवत् मिथ्योरिति लियोडा पूजाभिभवे च
लापेरिति चकारात् प्रतारे मं कीदृशी मतिरित्याह राक्षसाधि
पोरावणश्चारैर्दोषणां मिथ्या कारयते जायते जायतेत्युच्चैर्घुष्टं
मिथ्यैव चारैः कारयति तां कर्तुं चरान् पुनःपुनः प्रयुङ्क्ते निष्कल
मेव येनाहमविज्ञातएव भ्रमामि मिथ्याकारैरभ्यासइति मं
अभ्यासः पौनःपुन्यं चरएव चारः स्वार्थे णः ॥ ४४ ॥

गूहमानः स्वमाहात्म्यमटित्वा मन्त्रिसंसदः । नृभ्यो
ऽपवादमानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥

गूहेत्यादि । स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः आवृण्वन्
ऊदुपधायागोहइत्युत्वं स्वरितजितइति तङ् अटित्वा मन्त्रि
संसदः शुक्रसारणादिगृहाणि गत्वा रावणस्य गृहं ययौ कीदृ
शस्य नृभ्योऽपवादमानस्य कुप्यतः असूयतीवा अपाददइति तङ्
नृभ्यइति क्रुधद्रुहेति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ ४५ ॥

गूहेत्यादि । असौ स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः संवृ
ण्वन् मन्त्रिणां संसदोगृहाणि अटित्वा गत्वा रावणस्य गृहं ययौ
कीदृशस्य नृभ्योऽपवादमानस्य असूयतः त्रिन्ज्यन्तपिवेत्यादिना
अपवादेर्मं यस्मैदित्येत्यादिना असूयार्थे न संप्रदानत्वं गुह्यञ्च

संवृतौ उभयपदौ णुर्धूकृदति गुणः गुहाणोरुत्थोकारश्च
जलं ॥ ४५ ॥

दिशोद्योतयमानाभिर्दिव्यनारीभिराकुलं । श्रिय
मायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमां ॥ ४६ ॥

कीदृशं गृहमित्याह । दिश इत्यादि द्योतयमानाभिः भासय
मानाभिः णिचक्षेति तद्ध् दिव्यनारीभिः उत्तमाभिः प्रधाननायि
कानिराकुलं व्याप्तं श्रियमनुत्तमामतिशयवतीं आयच्छमानाभिः
स्त्रीकुर्वणाभिः समुदाङ्भ्य इति तद्ध् ॥ ४६ ॥

दिश इत्यादि । कीदृशं गृहं यथैव दिव्यनारीभिर्दिवि भवाभिः
स्त्रीभिराकुलं व्याप्तं कीदृशीभिः दिशोद्योतयमानाभिः भासयमा
नाभिः ज्योत्स्नादुभयपदं उत्तमाभिः श्रेष्ठाभिः अनुत्तमां श्रित्य
त्कृष्टां श्रियं आयच्छमानाभिः स्त्रीकुर्वणाभिः जिन्यन्तेत्यादिना
आङ्पूर्व्यमेतन्मं न विद्यते उत्तमं यस्यादति विग्रहः उत्तमेऽनु
त्तमं विद्यादिति द्विरूपकोषः ॥ ४६ ॥

नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मरसम्भोगकर्मसु । जाना
नाभिरलं लीलाकिलकिञ्चितविभ्रमान् ॥ ४७ ॥

नित्येत्यादि । स्मरसम्भोगकर्मसु कामोपभोगक्रियासु नित्य
मुद्यच्छमानाभिः पूर्ववत्तद्ध् लीलाः स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषाः

तथाचोक्तं लीलाः सलीलाः किलकिञ्चितानि विव्येकमायायित
विभ्रमाणि । विचित्रमाकुटमितेक्षितानि योज्यानि तज्ज्ञैः सुकुमार
नृत्यदति लक्षणैषां नृत्यशास्त्रे ॥ ४७ ॥

नित्यमित्यादि । कीदृशीभिः सुरतसंभोगकर्मासु कामोप
भोगक्रियासु नित्यमुद्यद्मानाभिः उद्यमं कुर्वन्तीभिः जिन्ज्यते
त्यादिना उत्पूर्व्ययमोमं लीलाकिलकिञ्चितविभ्रमान् प्रदृष्टार
वेष्टाविशेषान् अलमत्यर्थं जानानाभिः पूर्व्ववत् अगिञ्जोमं प्रिया
मुकरणे लीलावेशभाषाविचेष्टितैः क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः सङ्करः
किलकिञ्चितं विभ्रमस्वरया काले भूषास्थानविपर्य्ययः ईदृशी
भिर्दिव्यनारीभिराकुलं गृहं यथाविति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

स्वं कर्म कारयन्नास्ते निश्चिन्तोयाज्ञपध्वजः । स्वार्थं
कारयमाणाभिर्यूनोमदविमोहितान् ॥ ४८ ॥

स्वङ्केत्यादि । स्वमात्मीयं मोहनादिकर्म दिव्यनारीः कार
यन् अनुष्ठापयन् एषज्ञपध्वजः कामदेवः निश्चिन्तनास्ते ताभिरा
कुलमिति योज्यं हृक्कारन्यतरस्यामिति द्विकर्मकता यूनः स्वार्थं
स्वप्रयोजनं मैथुनाखङ्कारयमाणाभिः आकुलं तान् हनूमानिति
वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कीदृशान् मदविमोहितान् मधुपानमद
परवशान् ताभिः ॥ ४८ ॥

स्वमित्यादि । या दिव्यनारीः स्वं कर्म मोहनादि कारयन्
ज्ञपध्वजः कामोनिश्चिन्तोनिराकुलः सन्नास्ते यासां कामएवास्ति

न चित्ता तदिरोधिनी ताभिराकुलं गृहं यथै घोऽजौर्जेरित्या
दिना प्रयोज्यस्य कर्णत्वं मदेन विमोहितान् यूनस्तरुणान् स्वार्थं
स्वप्रयोजनं कारयमाणाभिः व्यन्तस्त्रोभयपदित्वात् शब्दशानौ
दर्शितौ ॥ ४८ ॥

कान्तिं स्वां वहमानाभिर्यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ।
नेत्रैरिव पिवन्तीभिः पश्यतां चित्तसंहतीः ॥ ४९ ॥

कीदृशाभिरित्याह कान्तिमित्यादि । स्वाङ्गान्तिं शोभां वहमा
नाभिः यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ददतीभिः कामिभ्यः तत्र स्वङ्गर्मे
ति णिचञ्चेत्यस्य विषयः कान्तिं स्वां स्वविग्रहानिति स्वरितेतदस्य
स्य विषयः विभाषापपदेनप्रतीयमानइति विभाषाआत्मनेपदं
इत्यात्मनेपदाधिकारः शेषभूतत्वात्परस्मैपदविधानमाह नेत्रै
रिति पश्यतां चित्तसंहतीः चित्तसन्दोहान् पिवन्तीभिरिव गृहं
न्तीभिरिव शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं ॥ ४९ ॥

कान्तिमित्यादि । स्वां कान्तिं वहमानाभिः धारयन्तीभिः
वहोऽप्यापणे जिन्व्यन्तपिबेति फलवत्कर्त्तरि मं मन्मथेनार्पिता
ह्याया सैवकान्तिरिति स्मृता । स्वविग्रहान् स्वदेहान् यजन्तीभिः
कामिभ्योददतीभिः यजैजौदेवार्चादानसङ्गतिष्ठतौ जिन्व्यन्ते
त्यादौ जिद्धातोः फलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदस्यानित्यत्वं नित्यत्वे हि
नवशःपमेइत्यनेन जिद्धातीरुभयपदकथनमनर्थकं स्यात् फल
वत्कर्त्तृनियमितात्मनेपदादन्यत्र परस्मैपदस्य गम्यमानत्वान्

टीक्ष्णमिति नियमादन्यत्र किं परस्मैपदं न गम्यते तेनात्र यजेः
फलवत्कर्त्तर्यपि परस्मैपदं फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदमेव अन्य
त्रोभयपदमिति नवशःपमेजितइत्यस्य साफल्यमिति चेत् कचिद
पवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशतइति न्यायात् नवशःपमेजितइ
त्यनेनोभयपदित्वं विद्यासागरस्तु फलवत्त्वाविवक्षायां पदं संस्क्र
त्य पश्चात्स्वशब्दादिसम्बन्धात् वाक्ये क्रियाफलस्य कर्त्तृत्वयोगस्य
तइत्याह अपरे तु कर्त्तृभिप्रायेऽपि क्रियाफले विभाषापपदेन
प्रतीयमानइति सूत्रेण पक्षे आत्मनेपदाभावमाहुः । इत्यात्मने
पदाधिकारः अथ परस्मैपदमुच्यते । पश्यतां जनानां चित्तसमू
हान् नेत्रैरिव पिवन्तोभिः स्त्रोभिराकुलं गृहं यथावित्यन्वयः
पापाने नवशःपमे इति पं शब्दः ॥ ४८ ॥

तादृह नूमान् पराकुर्वन् जगत् पुष्पकं प्रति विमानं
मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वन् दिवश्चिपं ॥ ५० ॥

तादृत्यादि । तादिव्यनारीः पराकुर्वन् विचिपन् अगमत्यु
प्यकम्रति पुष्पकविमानं प्रति येन पुष्पकविमानेन जगाम कीदृ
शं मन्दरस्याद्रेः श्रियमनुकुर्वन् दिव अनुपराभ्यां कृजः कर्त्तृभिप्राये
चात्मनेपदस्य प्राप्तत्वात् ॥ ५० ॥

तादृत्यादि । हनूमान् तादिव्यनारीः पराकुर्वन् विचिपन् पु
ष्पकनामानं विमानं प्रति लक्ष्मीकृत्य अगमत् कीदृशं मन्दरना
मोऽद्रेः श्रियमनुकुर्वन् दिव स्वश्रिया सदृशीकुर्वन् दिव कृजो जित्वा दु
भयपदप्राप्ते चेपपरेति पं तादृत्य च तान् इति पठित्वा धाम् बूनः

स्वार्थं कारयमाणाभिराकुलं दृष्टं ययौ तान् पराकुर्वन्निति
दृतीयस्रोकेनाश्वयोजयमङ्गलायामुक्तः द्यामयानं विमानोऽस्त्री
त्यमरः ॥ ५० ॥

तस्मिन् कैलाससङ्काशं शिरःशृङ्गं भुजद्रुमं । अभि
क्षिपन्तमैक्षिष्ट रावणं पर्वतश्रियं ॥ ५१ ॥

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् विमाने रावणमैक्षिष्ट कैलाससङ्काशं
कैलासतुल्यं शिरःशृङ्गं शिरांसि शृङ्गाणीव यस्य भुजद्रुमं भुजा
द्रुमादव यस्य तं पर्वतस्य श्रियोऽभिक्षिपन्तं अभिभवन्तं अभिप्र
त्यतिभ्यःक्षिपदति परस्मैपदं तस्य स्वरितेत्वात् कर्त्रभिप्रायआत्म
नेपदं प्राप्तं ॥ ५१ ॥

तस्मिन्नित्यादि । हनुमान् तस्मिन् विमाने रावणमैक्षिष्ट दृष्ट
वान् कीदृशं कैलाससङ्काशं कैलासतुल्यं तुल्यतां दर्शयति शिरां
सि शृङ्गाणीव यस्य भुजाश्च द्रुमादव यस्य तादृशं अन्येषां पर्व
तानां श्रियं अभिक्षिपन्तं अभिभवन्तं घेपमित्यादौ प्रत्यभ्यतिक्षि
पेति मं कैलासेति कैलिःप्रयोजयमस्येति विकारध्वेत्यादिना णो
कैलः आस्यतेऽस्मिन्नित्यासः पश्चात् कर्षधारयः कैलीनां समूहः
कैलं पूर्ववदणः तस्यासदिति वा ॥ ५१ ॥

प्रवहन्तं सदामोदं सुप्तं परिजनान्वितं । मघोने
परिमृष्यन्तमारमन्तं परंस्मरे ॥ ५२ ॥

प्रवत्यादि । सदाभोदं कसूरिकादिपरिमलप्रवहन्तं प्राद
हति परस्मैपदं स्वरितेत्वात् सुप्तं शयने संविष्टं परिजनावितं
पारिपार्श्विकाधिष्ठितं मघोने इन्द्राय परिमृष्यन्तं असूयन्तं
परेर्द्धपदति परस्मैपदं मृषेः स्वरितेत्वात् क्रुधद्रुहेति सम्प्रदान
संज्ञायां चतुर्थी स्मरे कामे परमत्यर्थं आरमन्तं सक्तिं कुर्व्वाणं
व्याङ्परिभ्योरमदति परस्मैपदं रमेरनुदात्तेत्वात् ॥ ५२ ॥

प्रवहन्मित्यादि । कीदृशं रावणं सन्मुत्कृष्टं आमोदं कसू
रिकादिपरिमलं सदा सर्वदा वा आमोदं प्रवहन्तं घेपमित्यादौ
प्रवहेति पं सुप्तं शयानं परिजनैः पारिपार्श्विकैरन्वितं मघोने
इन्द्राय परिमृष्यन्तं असूयन्तं घेपमित्यादौ परिमृषेति पं यस्मै
दित्सेत्यादिना संप्रदानत्वं स्मरे कामे परमत्यर्थं आरमन्तं क्रीड
न्तं घेपमित्यादौ व्यापरिरमदति पं ॥ ५२ ॥

व्यरमत् प्रधानाद्यस्मात्परिचस्तः सहस्रदृक् । क्षणं
पर्य्यरमत्तस्य दर्शनात्यवनात्मजः ॥ ५३ ॥

व्यरेत्यादि । यस्माद्रावणात्सहस्रदृगिन्द्रः परिचस्तः भीचा
र्यानामित्यपादाने पञ्चमी प्रधानात् युद्धात् व्यरमत् उपरतव्या
पारोऽभूत् व्याङ्परिभ्योरमदति परस्मैपदं जुगुप्साविरामप्रमा
दार्थानामपादाने पञ्चमी तस्य दर्शनात्माहतात्मजः हनूमान्
क्षणं पर्य्यरमत् तुष्टिमानभवदित्यर्थः साधु रावणेति पूर्ववत्तुः
परस्मैपदं ॥ ५३ ॥

व्यरमदित्यादि । सहस्रदृगिन्द्रोद्यस्मात् रावणात् परिच
स्त्रोभीतः सन् प्रधानात् युद्धात् व्यरमत् उपरतोऽभूत् यतोऽपा
येत्यादिना भीविरामयोरपादानं पूर्ववत्पं सहस्रदृगिति पदोप
न्यासोयुक्तः परिचस्तस्य सर्वत्र प्रेरितनेत्रत्वात् तस्य दर्शनात् मा
रुतात्मजोहनुमान् चणं पर्य्यरमत् तुष्टोऽभवत् पूर्ववत्पं ॥ ५३ ॥

उपारंसीच्च संपश्यन् वानरस्तं चिकीर्षितात् । रम्यं
मेरुमिवाधूतकाननं श्वसनोर्भिभिः ॥ ५४ ॥

उपेत्यादि । तं रावणं पश्यन् वानरः चिकीर्षितात्कर्तुमि
ष्टात् सीतान्वेषणादुपारंसीत् निवृत्तः उपाचैत्यधिकृत्य विभाषा
कर्मकादिति लुङ् परस्मैपदं तस्य मेरोरिव रम्यत्वात् यदाह मे
रुमिव श्वसनोर्भिभिः वातसमूहैः आधूतकाननं प्रचलितवनं मेरुं
तथा श्वसितकल्लोलैः आधूतानि शिरांस्थाननानि च यस्येति ॥ ५४ ॥

उपेत्यादि । वानरस्तं रावणं संपश्यन् चिकीर्षितात् कर्तुमि
ष्टात् सीतान्वेषणादपि उपारंसीत् निवृत्तः घेपमित्यादौ वाट्प
रमदति पचे पं यमरमेति इमस्यनौ मेरुवत् रम्यं श्वसनोर्भिभि
र्निश्वासवेगैराधूतानि ईषत्कम्पितानि काननानि गृहाणि येन
कानि शिरांसि आननानि च यस्येति वा मेरुपचे श्वसनोर्भिभि
र्न्यायुवेगैराधूतानि काननानि वनानि यत्र उर्ध्वस्तरङ्गे पीडायां
वेगे सङ्गप्रकाशयोः । काननं विपिने मेहे परमेष्ठिमुखेऽपिचेति
विश्वःकं शिरोऽम्बुनोरित्यमरः ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा दयितया साकरहीभूतं दशाननं । नात्र
सीतेत्युपारंस्त दुर्म्मनावायुसम्भवः ॥ ५५ ॥

दृष्टेत्यादि । रहीभूतम्विजनस्थं दशाननं अरुर्मनश्चुरि
त्यादिना चैव सलोपः दयितया साकं दृष्ट्वा नात्र सीतेति कृत्वा
उपारंस्त विमनानिवर्त्तते स्म विभाषाकर्म्मकादिति तद्ध वायु
सम्भवो हनूमान् ॥ ५५ ॥

दृष्टेत्यादि । दयितया साकं सह रहीभूतं विजनदेशस्थं
दशाननं दृष्ट्वा अत्र सीता नास्तीति ज्ञात्वा दुर्म्मनादुःखितचित्तो
वायुसम्भवो हनूमान् उपारंस्त निवर्त्तते स्म तस्माद्देशादित्यर्थात्
पूर्ववत् पक्षे मं अरुहसि ररुहसि भवन्तमिति मनश्चुरित्यादिना
सलोपः ॥ ५५ ॥

ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविवोधयन् । ना
योधयत्समर्थोऽपि सीतादर्शनलालसः ॥ ५६ ॥

तत इत्यादि । तत उत्तरकालं प्राकारमारोहत् आरूढ
वान् क्षपाटान् राक्षसान् अविवोधयन् अचेतयन् णिचक्षेत्या
त्मनेपदे प्राप्ते बुधयुधेत्यादिना वा लटः परस्मैपदं बुधेरणौ
सकर्मकस्य चित्तवत्कर्तृकत्वात् हनूमतश्चित्तवत्त्वात् तत्र ह्यकर्म
काये तेषामन्वितवत्कर्तृत्वार्थमुपादानमित्युक्तं तान्नायोधयत्
समर्थोऽपि न संग्रामितवान् यतः सीतादर्शनलालसः अणावकर्म

कादित्यनेन उभयत्रापि लङः परस्मैपदं युधेरेकस्याचित्तव
त्कर्तृकत्वात् ॥ ५६ ॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं हनूमान् प्राकारमारोहत् आरूढ
वान् किङ्कुर्वन् चपाटान् राक्षसान् अविवोधयन् अचेतयन् सम
र्थोऽप्यथैतान् न योधयत् यतः सीतायादर्शने लालसोमहाभिला
षोऽस्य व्यन्तादुभयपदे प्राप्ते कण्ठान्नाद्यैर्द्वित्यादिना पं ॥ ५६ ॥

अध्यासीद्राघवस्याहं नाशयेयं कथं श्रुचः । वैदेह्या
जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमं ॥ ५७ ॥

अथेत्यादि । राघवस्याहं कथं केन प्रकारेण श्रुचं शोकं नाश
येयं कथं वा वैदेह्याः सीतायाश्चानन्दं जनयेयमिति हनूमान्
अध्यासीत् चिन्तितवान् धैचिन्तायामित्यस्य लुङि रूपं नशिजन्या
रकर्म्मकत्वात् अणावित्यनेन लिङः परस्मैपदं नबुधेत्यादिना
जनिजृषित्यादिना जनेर्मित्संज्ञायां ह्रस्वलं ॥ ५७ ॥

अथेत्यादि । अहं राघवस्य श्रुचः शोकान् केन प्रकारेण
नाशयेयं कथं वा वैदेह्याः सीताया उत्तममानन्दं जनयेयं इति
हनूमान् अध्यासीत् चिन्तितवान् धैचिन्तायां एचोऽश्रित्या यम
रमेति इमस्यैव व्यन्तनञ्जनाभ्यां कण्ठान्नाद्यैर्द्वित्यादिना पं जने
र्घटादिजनीति ह्रस्वः ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा राघवकान्तान्तां द्रावयिष्यामि राक्षसान् ।
तस्याहि दर्शनात्पूर्वं विक्रमः कार्य्यनाशकृत् ॥ ५८ ॥

दृष्टेत्यादि । इयमसाविति राघवस्य कान्तां दृष्ट्वा द्रावयिष्यामि
राक्षसान् पलाययिष्यामि अत्र अणावित्यनेन नबुधेत्यादिना
तस्याकर्मकस्य चित्तवत्कर्तृकत्वात् हि यस्मात् तस्याः सीतायादर्श
नात्पूर्वं विक्रमः कार्यस्य सीतादर्शनरूपस्य नाशस्तत् ॥ ५८ ॥

दृष्टेत्यादि । तां राघवस्य कान्तां सीतां दृष्ट्वा अहं राक्ष
सान् द्रावयिष्यामि पलायनपरान् करिष्यामीति पूर्ववत्पुं हि य
स्मात् तस्य राघवस्य कान्तायादर्शनात् पूर्वकालं विक्रमः कार्यस्य
सीतादर्शनस्य नाशमभावं करिष्यति इत्थं चिन्तयन्निति वक्ष्यमा
णश्लोकेनान्वयः ॥ ५८ ॥

चिन्तयन्नित्यमुत्तुङ्गैः प्रावयन्तीं दिवं वनैः । अशो
कवनिकामारादपश्यत् स्तवकाचितां ॥ ५९ ॥

चिन्तेत्यादि । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्नारात्समीपे
अशोकवनिकामपश्यत् उत्तुङ्गैश्चैर्वनैर्दिवमाकाशं प्रावयन्तीं
व्याप्नुवानां बुधयुधेत्यादिना तिप् प्रवतेरकर्मकस्यान्वितवत्त्वात्
स्तवकाचितां अशोकपुष्पस्तवकैः कृत्वा ॥ ५९ ॥

चिन्तेत्यादि । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन् आरात् समीपे
अशोकवनिकां अपश्यत् कीदृशीं उत्तुङ्गैश्चैर्वनैर्दिवमाकाशं प्राव
यन्तीं व्याप्नुवतीं पूर्ववत् पुं नगैरिति पाठे नगैर्दृष्टैरित्यर्थः स्तवकैः
पुष्पमुच्छकैराचितां व्याप्तां ॥ ५९ ॥

तां प्राविशत्कपिव्याघ्रस्तरूनचलयन् शनैः । अत्रा
सयन् वनेशयान् सुप्तान् शाखासु पक्षिणः ॥ ६० ॥

ताम्रेत्यादि । तामशोकवनिकां कपिव्याघ्रः कपिव्याघ्रद्वयं शनै
र्मन्दं प्राविशत् तरूनचलयन् अकम्पयन् चलेरकर्मकत्वाच्चित्तव
त्कर्तृकादणावित्यनेन च, लटः परस्मैपदं ननिगरेत्यादिना तद्धि
तत्र सकर्मकार्थं अचित्तवत्कर्तृकार्थं स्त्रीत्युक्तं वनेशयान् पक्षिणः
शाखासु सुप्तान् अत्रासयन् अणावित्यनेन परस्मैपदं वने शेरत
इति अधिकरणे श्रेतेरित्यच् शयवासवासिखित्यादिना सप्तम्या
विभाषाञ्जलुक् ॥ ६० ॥

तामित्यादि । कपिव्याघ्रः कपिश्रेष्ठोद्दृष्टमान् तामशोकवनिकां
शनैर्मन्दं प्राविशत् किङ्कर्त्तुं तरूनं अचलयन् अकम्पयन् पूर्ववत्
पं घटादित्वात् ह्रस्वः वनेशयान् वनचरान् शाखासु सुप्तान्
पक्षिणोऽत्रासयन् कम्पाच्चार्थेऽतित्यादिना अजिप्राणिघाटादिति
पं वनेशेते इति पचादित्वादन् अभिधानात् सप्तम्याञ्जलुक् असमा
सेऽपि न क्षतिः अकालवाचिनः शयवासवासिषु इति सप्तम्याञ्जलु
गिति परः एओमुद्धाअवणमिनिआविलह्णइति वचनात् नेद्वय
स्य लघुत्वं गुरुत्वे जिह्वाकण्ठं वनेशयानिति केचित् पठन्ति अकाल
वाचिनइत्यादि परस्मै चस्थानित्यत्वेन विभक्तिलोपात् ॥ ६० ॥

अवादायुः शनैर्यस्यां लतां नर्त्तयमानवत् । नाया
सयन्त संवस्ताच्छतवोऽन्योन्यसम्पदः ॥ ६१ ॥

अवादित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां वायुर्वातः शनैर्मान्द
मवात् वाति स्म तामाटेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः लतां नर्त्तयमान
वत् नृत्तमिव कारयन् नृत्तिस्त्रलने वर्त्तते ततश्च निगरणेत्यादिना
परस्मैपदं प्राप्तं नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धं चतवोऽन्योन्यं सम्प
दं परस्परस्य विभूतिं नायासयन्त नोपपीडयन्ति स्म सन्नस्ता
रावणात् आङ्पूर्व्याद्यसेः चित्तवत्कर्तृकत्वात् अणवित्यादिना
परस्मैपदं प्राप्तं नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धं ॥ ६१ ॥

अवादित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां वायुः शाखाभङ्गम
यात् शनैर्मान्दं अवात् वाति स्म तां प्राविशदिति पूर्व्वेण तामाटेति
वक्ष्यमाणेन वा सम्बन्धः लतां नर्त्तयमान इव जिह्वयन्त्यनेन
फलवत्कर्त्तरि मं फलवत्कर्तृत्वाभावे तु नृतेः कर्मार्थत्वात् परस्मै
पदं स्यादिति पुरुषोत्तमः यत्र रावणात् संचस्ताभीताश्चतवो
वधन्तादयः परस्परसमृद्धीर्न आयासयन्त न पीडयन्ति स्म
अजि प्राणिघाटाच्चेति पे प्राप्ते पूर्व्ववन्मं ॥ ६१ ॥

ज्योत्स्नामृतं शशी यस्याम्बापीर्व्विकसितोत्पलाः ।
अपाययत सम्पूर्णः सदा दशमुखाश्रया ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि । यस्यां रावणाश्रया शशी सदा सम्पूर्णः सन्
ज्योत्स्नामृतं वापीरपाययत पायितवान् निगरणार्थत्वात्तिपि
प्राप्ते नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धे णिचक्षेति तद्ध् ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि । यस्यां रावणाश्रया सदा सम्पूर्णः शशी

ज्योत्स्नारूपममृतं वापीर्दृष्टदीर्घिकाश्रयाययत पायितवान् अन्ना
 र्थत्वात् पे प्राप्ते पूर्व्ववर्गं शास्त्रावाक्येत्यादिना यन् अतएव विक
 सितामि उत्पत्तानि यासु तास्तथा ज्योतिरस्याश्रसीति ज्योत्स्ना
 निपातनात् ॥ ६२ ॥

प्रादमयन्त पुष्पेषु यस्यां वन्द्यः समाहृताः । परि
 मोहयमाणाभीराक्षसीभिः समावृताः ॥ ६३ ॥

प्रादेत्यादि । यस्यां वन्द्यः समानताः समानीताः पुष्पेषु काम
 व्यादमयन्त शमितवत्यः तन्मतस्याचरणात् कीदृश्यः परिमोह
 यमाणाभिः व्यामोहयन्तीभिः राक्षसीभिः परिवृताः दमिपरिमु
 ह्योः अणावित्यादिना प्राप्तस्य परस्मैपदस्य नपादमीत्यादिना
 प्रतिषेधे णिचक्षेत्यात्मनेपदं ॥ ६३ ॥

प्रादेत्यादि । यस्यामशोकवनिकायां समाहृताश्रानीताएकच
 हृतावा वन्द्याहृताः स्त्रियः पुष्पेषु कामं प्रादमयन्त प्रशमि
 तवत्यः अतिदुःखात् यतः परिमोहयमाणाभिर्यामोहयन्तीभी
 राक्षसीभिः समावृताः परिवृताः दमुपरिमुहोरजि प्राणिधाढा
 चेति पे प्राप्ते पूर्व्ववर्गं ॥ ६३ ॥

यस्यां वासयते सीतां केवलं स रिपुः स्ररात् । न
 त्वरोचयतात्मानं चतुरोवृद्धिमानपि ॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि । रिपुर्द्वाननः स्मारात्कामाद्देशोः केवलं नि
ष्कलं यस्यां सीतां वासयते स्म वासितवान् न त्वरोचयत् आत्मा
न नैवात्मानमुपरोचितवान् चतुरोऽपि योषिदाराधनकुशलो
ऽपि बुद्धिमानपि यम्योऽपि रोचिवास्तोरणावित्यादिना प्राप्त
स्यापि च परस्मैपदस्य नपादमीतिप्रतिषेधे णिचच्चेति तद् ॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां रिपुर्द्वाननः स्मारात्
कामात् केवलं सीतां वासयते स्म वसतिं कारयति स्म नतु आत्मा
न तस्यै अरोचयत रोचितवान् चतुरोऽपि योषिदाराधनकुशलो
ऽपि बुद्धिमानपि स्मरशास्त्रज्ञानवानपि वसन्चोरजि प्राणिषा
ढाच्चेति पे प्राप्ते पूर्व्ववन्मं ॥ ६४ ॥

मन्दायमानगमनोद्धरितायत्तहं कपिः । क्रुमैः
शकशकायङ्गिर्माहतेनाट सर्व्वतः ॥ ६५ ॥

मन्देत्यादि । कपिः सर्व्वतः सर्व्वत्र तामाट विजहार यत्तदो
र्नित्यसम्बन्धात्तामिति गम्यते मन्दायमानगमनः मन्दीभवद्गम
नः कीदृशीं हरितायत्तहं शादलीभवद्दृष्टां अप्राणिजातेष्वेत्यूङ्
क्रुमैरुपलक्षितां कीदृशैः शकशकायङ्गिः शकस्यभावेः शकीभवङ्गिः
केन माहतेन अत्रामन्दं मन्दं भवति अहरिताहरिताभवन्तीति
लोहितादित्वात्कथं अशकाः शकाभवन्तीति वाक्ये अव्यक्ता
नुकरणादिति डाच् तस्मिन्विषयभूते ङाचिद्भङ्गलं हे भवतः

नित्यमावेडिते जायतेति परस्मैपदं जायन्तात् शकशकाशब्दा
तक्यप् वाक्यप्रति परस्मैपदं आत्मनेपदञ्च ॥ ६५ ॥

मन्देत्यादि । कपिः सर्वतः सर्वत्र तामशोकवनिकामाट
वभ्राम कीदृशः मन्दायमानगमनः अमन्दं मन्दं भवति मन्दा
यमानं तादृशं गमनमस्येति वियहः भृशादेश्च्यर्थे इति श्चः
डित्त्वान्मं तां कीदृशीं हरितायत्तहं हरिदर्णीभवदुचां अहरि
ताहरिताभवन्नि हरितायन्तस्मादृशास्तरवोयत्र डाञ्जोहितादे
रिति च्यर्थे श्चः पचे पञ्च माहतेन वायुना शकशकायङ्गिः शक
तश्चकदिति शब्दं कुर्वङ्गिः दुमैरुपलक्षितां दुमैः करणभूतैराटेति
वा शकदित्यनुकरणशब्दात् नैकाचोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच्
दित्वञ्च तलोपोऽतदिति प्रकृतेर्देश्च तलोपः अशकशकाः शकशका
भवन्तीति डाञ्जोहितादेरिति च्यर्थे श्चः पचे पञ्च शकदित्यस्य
शब्दवाचकस्यापि लक्षणया तदिति वृत्ते वृत्तिः ॥ ६५ ॥

अस्यन्दन्निन्दुमणयोव्यरुचन् कुमुदाकराः । अलो
ठिषत वातेन प्रकीर्णास्तवकोच्चयाः ॥ ६६ ॥

अस्येत्यादि । चन्द्रोदयादिन्दुमणयः अस्यन्दन् स्यन्दन्ते स्म
तामाटेति थोज्झं व्यरुचन् कुमुदाकराः विराजितवन्तः स्तवको
च्चयाः गुच्छराग्रयः वातेन प्रकीर्णाः दतस्ततोविचित्राः सन्तः
अलोठिषत लुठन्तेस्म सर्वत्र बुझोलुङ्गोति विभाषा परस्मैपदं
लुतादयश्च कृपुपर्यन्ताः ॥ ६६ ॥

असित्यादि । इन्द्रमणयश्चन्द्रकान्ताश्चन्द्रन् सवन्ति स्म चन्द्र
रश्मिभिरित्यर्थात् यस्यां तामाटेति सम्बन्धो बोध्यः यस्यां कुमु
दानामाकरा उत्पत्तिस्थानानि व्यरुचन् विरेजुः यस्यां सवको
चयाः पुष्पगुच्छसमूहावातेन प्रकीर्णादतस्ततो विच्छिन्नाः सन्तः
अलोठिषत लुलुठुः स्रन्दुङ्गुसुतौ रूषुङ्ग्रीति प्रकाशयोः ललु
ठङ्गादिवत् एषां छित्तादात्मनेपदे सिद्धे शासुलिद्युत्पुषादे
रिति द्युतादित्वात् टी पेडविधानं तेनैव पं अतएव द्युतादेश्यामु
भयपदित्वं गम्यते परे तु लुङि द्युतादेरिति सूत्रेण विकल्पेनात्म
नेपदमाहुः डे स्रन्देर्नलोपाभावो वाज्ज्यात् देवीदासचक्रवर्ती
तु शासुलिद्युदित्यादौ म्लुसुनैवेष्टमिद्धौ म्लुसुपादानेन डे क
चित् नलोपाभावो ज्ञापित इत्याह केचित्तु कश्चिदात्मनेपदिनो
ऽपि परस्मैपदित्वं स्यादिति ज्ञापनाय यथा रूपं दर्शितमित्याहुः
अलोठिषतेति मान्नोऽदनत इत्यतादेशः ॥ ६६ ॥

सीतान्तिके विवृत्सन्तं वर्त्यसिद्धिं स्रवङ्गमं । पत
त्रिणः शुभामन्त्रमानुवानास्त्वजिह्वदन् ॥ ६७ ॥

सीतेत्यादि । सीतासमीपे विवृत्सन्तं वर्त्तितुमिहन्तं स्रवङ्गमं
वर्त्यसिद्धिं वर्त्यन्ती भविष्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनलक्षणा यस्य
दृष्टः स्रसनेरिति विभाषातिप् तं पत्रिणः शुभाः प्रशस्ताञ्जि
ह्वदन् मुखयन्ति स्म णिचि लुङि चङि रूपं कीदृशाः मन्त्रं गन्धौरं

मधुरमानुषाणाः शाश्वतानाः आङ्गिनुष्टुब्धोरपसंख्यानमिति तङ्
शुस्ततावित्याहादिकस्य परस्मैपदित्वात् ॥ ६७ ॥

सीतेत्यादि । शूभाशनुकृषाः पतन्निषः पक्षिणः स्ववङ्गमं
हनुमन्तं अजिह्वदन् आनन्दयामासुः ह्यादीकमोदने ज्ञेयां
रूपं किं कुर्वन्तः मन्त्रं गभीरं आनुवानाः उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं
कुर्वन्तः आङ्गपूर्वमौत्तिरुत्कण्ठायां शब्दे वर्तते विपराजी
त्यादिना मं कीदृशं सीतासमीपे विवृत्तन्तं वर्त्तितुमिच्छन्तं
वर्त्त्यन्ती भविष्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनरूपा यस्य तं शूभशब्देन
भावितो सिद्धिमनुमाय कपेरानन्द इति ध्वनिः वृद्धोनेमपेक्ष्य
नोर्जातमे इति दम्निषेधः अतएव पं तेन वृतादेः स्वसनो
भयपदित्वं गम्यते ॥ ६७ ॥

वर्त्तिष्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिवात्मिके । उद
पश्यत्तदा तथ्यैर्निमित्तैरिष्टदर्शनैः ॥ ६८ ॥

वर्त्तीत्यादि । सीतापि वदा तस्मिन् काले पत्यूरामस्यात्मिके
आत्मानं वर्त्तिष्यमाणमिव उदपश्यत् उत्प्रेक्षते स वृद्धः स्वसनो
रिति विभाषावचनात्तङ् निमित्तश्चक्षुःस्यन्दनादिभिः तथ्यैरवि
सम्बादिभिः इष्टदर्शनैः दृष्टार्थप्रकाशकैः दर्शनमिति कृत्यल्युटो
वङ्गलमिति कर्त्तरि ल्युट् ॥ ६८ ॥

वर्त्तीत्यादि । तदा तस्मिन् काले सीतापि पत्यूरामस्या
त्मिके वर्त्तिष्यमाणमिवात्मानं निमित्तैश्चक्षुःस्यन्दनादिभिरुद

पश्यत उत्प्रेक्षितवती तथैरविसम्भादिभिः इष्टः प्रियोदृश्यते जैः
कारणेऽनट् इष्टं दर्शयन्तीति कर्त्तरि वा इष्टस्य दर्शनं येभ्य इति
वा वृतादेः ये स्त्रसन्नोरिन्निषेधः मे तु इम् भवत्येव इवार्थोऽत्र
सादृश्यं सम्भावना वा ॥ ६८ ॥

निरवर्त्यन्न चेद्वार्त्ता सीतायावितथैव नः । अक
ल्प्यदुद्यतिः सर्वा हनूमानित्यचिन्तयत् ॥ ६९ ॥

आत्मनेपदाधिकारः ॥

निरेत्यादि । चेदिति यद्यर्थे यदि सीतायावार्त्ता न निरव
र्त्यन् निर्वृत्तिं नायास्यत् तदा वृथैव निष्कलैव नोऽस्माकमुद्यतिः
सर्वा अयमुद्यमः समुद्रलङ्घनादिकः अकल्प्यत् अभविष्यत् इत्ये
वं हनूमानचिन्तयत् क्रियातिपत्तौ खड्गः तत्र निरवर्त्यदिति
वृद्धः स्त्रसन्नोरिति विभाषापरस्मैपदं अकल्प्यदिति लुटि चकु
पदति चकारात् स्त्रसन्नोरपि भवति विभाषापरस्मैपदं उद्यति
रिति यमेः स्त्रियां क्तिन् अनुदात्तेत्यादिना अनुनासिकलोपद
त्यात्मनेपदपरस्मैपदाधिकारः ॥ ६९ ॥

निरेत्यादि । चेद्यदि सीतायावार्त्ता न निरवर्त्यन् न निष्प
त्यते तदास्माकं सर्वा समुद्रलङ्घनादिरूपा उद्यतिरुद्यमो वित
थैव निष्कलैव अकल्प्यत् अभविष्यत इति हनूमान् अचिन्तयत्
वृतादेः पूर्ववदुभयपदं अनिम् च य्या रूपं निष्पूर्वावृत्तिर्निष्पत्य

र्थः कृपूपकृपकल्पने कृपकृपोऽकृपादाविति कृपादेशः यमेः कृ
वनतनाद्यनिमामिति मलोपः । इति परस्मैपराधिकारः ॥ ६८ ॥

वृक्षाद्दृक्षं परिक्रामन्नावणादिभ्यतीं भृशं । शत्रो
स्त्वाणमपश्यन्तीमदृश्यो जनकात्मजां ॥ ७० ॥

इतः प्रभृतिकारकमधिकृत्याह । वृक्षादित्यादि । तां जनका
त्मजां सीतां सकपिकुञ्जरोऽपश्यदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः वृक्षात्
वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् भुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञायां
पञ्चमी रावणादिभ्यतीं भृशं चक्षन्तीं अत्यर्थं शत्रोरावणाद्रक्षाम
पश्यन्तीं यतोभयन्ततः कुतो रक्षेति भीकार्थानामित्यपादान
संज्ञा अदृश्यः प्रकृन्नाभूत्वा च्छदुपधेत्यादिना क्यप् ॥ ७० ॥

अथ कारकाधिकारः । वृक्षादित्यादि तां जनकात्मजां कपि
कुञ्जरोऽपश्यदिति द्वितीयश्लोकेनाश्वयः किं कुर्वन् अदृश्योभूत्वा
वृक्षादेकस्मादपरं वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् तां कीदृशीं रावणा
दिभ्यतीं चक्षन्तीं शत्रोरावणात् त्राणं रक्षणं अपश्यन्तीं यतोऽपा
येत्यादिना सर्वत्रापादानत्वं अपायः संक्षेपः अपाययोगे यच्छ
ब्दोऽवधिवचनः यतोभयमित्यत्र यच्छब्दोभयहेतुवचनः तेन
भयार्थयोगे भयहेतेरपादानत्वं त्राणं रक्षणं तच्च भीतस्य तेना
त्रापि यच्छब्दोभयहेतुवचनः तेन त्राणार्थयोगेऽपि भयहेतो
रपादानत्वं दृभृजुधेत्यादिना च्छदुक्तत्वात् दृशेः क्यप् ॥ ७० ॥

तां पराजयमानां सप्रीतेरक्ष्यां दशाननात् ।
अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां ध्याममूर्द्धजां ॥ ७९ ॥

तामित्यादि । प्रीतेः रावणसम्बन्धिन्याः पराजयमानां विमु-
खीभवन्तीं पराजेरसोढइत्यपादानत्वं असोढोऽर्थः प्रीतिः र-
क्ष्यान्दशाननात् रावणविषये स्वयं निवार्यप्रसरां वारणार्थं
नामोप्सितइत्यपादानत्वं प्रवृत्तिविघातलक्षणया रक्षणक्रियया
आत्मसम्बन्धिन्या दशाननस्य व्याप्तमभिप्रेतत्वात् अन्तर्दधानां
रक्षोभ्यः मा मां रक्षांसि द्राक्षुरिति ततश्चाभिर्द्ध्या येनादर्शनमित्य-
पादानसंज्ञा अन्तर्द्धिनिमित्तं हि रक्षोभिरात्मनोदर्शनस्थानी
प्सितत्वात् मलिनां शरीरेषु स्थानमूर्द्धजां मलिनकेशा बद्धवेणी-
त्वात् ॥ ७९ ॥

तामित्यादि । तां कीदृशीं प्रीतेरावणसम्बन्धिन्याइत्य-
र्थेत् पराजयमानां प्रीतिमसहमानामित्यर्थः यतोऽपायेत्यादौ
पराजयोऽसहनं पराजयपदनिर्देशेन परापूर्वजेरसहनविष-
यीभूतो गम्यते पराजेरसोढे इति पाणिनिस्त्वचदर्शनात् पराजे-
सोढुमशक्यति क्रमदीश्वरस्त्वचदर्शनाच्च अशक्या निवर्त्तनं वा
पराजयः रावणप्रीतेः सकाशात् अशक्या निवर्त्तमानामित्यर्थः
यद्यपि प्रीतिं बुद्ध्या प्राप्य ततोनिवर्त्ततइति बुद्धिकृतापायएवा-
पादानत्वं षट्ते तथापि पराजयेति कृतं प्रपञ्चार्थं दशाननात्
रक्ष्यां रक्षणीयां चाणार्थेऽपादानत्वं रक्ष्यां निवारणीयां वा
तदा वारणार्थेऽपादानत्वं रक्षोभ्योऽन्तर्दधानां राक्षसकर्मकद-

शनाभावेऽप्या व्यवहितोभवन्ती अन्तर्द्धावपादानत्वं अन्तर्द्धित्यं
वधानं तच्च यदीदृशदर्शनाभावेऽप्या तस्यापादानत्वं रक्षांश्चि
विलोकोति वा यवर्थं पञ्चमी मलिनां शरीरेण धाममूर्द्धजां म
लिनकेशां वेणीवन्मात् मलशब्दात् फलादित्यात् गोदृष्टमेधे
त्यादिना दनः ॥ ७१ ॥

रामादधीतसन्देशोवायोर्जातच्युतस्मितं प्रभ
वन्तीमिवादित्यादपश्यत्कपिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥

रामादित्यादि । सत्कृत्य अधीतसन्देशोऽप्यधीतसन्देशः कपिकु
ञ्जरः आख्यातोपयोगइत्यपादानसंज्ञा रामस्याख्यातत्वात् साव
धानतया सन्देशग्रहणात् नियमपूर्वकविद्यावत्सन्देशग्रहणं वायो
र्जातइति जनिकर्तुरित्यपादानसंज्ञा जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता
हनुमान् तस्य वायुः प्रकृतिः कारणं च्युतस्मितं शोकाक्रान्तत्वात्
प्रभवन्तीमिवादित्यात् भुवःप्रभवइत्यनेन भवत्यर्थस्य सीतायाः
कर्तृभूतायाः प्रथमत उपलभ्यमानत्वात् अतः प्रभवआदित्यः
तस्यास्तेजस्वितात् ॥ ७२ ॥

रामादित्यादि । च्युतं स्मितं यस्याः शोकाक्रान्तत्वात् तां
आदित्यात् प्रभवन्तीमिव उत्पन्नामिव प्रथमत उपलभ्यमानां वा
एतेन तेजोऽतिशयोक्तिः यतोऽपायेत्यादिना यतोभूरित्यपा
दानत्वं भूत्युत्पत्तिः उत्पत्तितुल्यत्वात्क्षणया प्रथमोपलभ्यमान
श्च बुद्धिसंक्षेपपूर्वकस्यापायस्य सत्त्वात् यतोऽपायइत्यपादानत्वं

वा यत्र प्रकाशनं प्रभवद्व्याधारस्यापादानत्वमिति श्रीपतिः भुव
आद्योपलभ्यस्थानमित्यपादानसंज्ञार्थं क्रमदीश्वरसूत्रं ईदृशीं
तां कपिकुञ्जरः कपिश्रेष्ठो हनुमान् अपश्यदित्यन्वयः संकीदृशः
रामादधीतसन्देशः गृहीतवाचिकः यतश्चादानमित्यपादानत्वं
वायोर्जातः यतोभूरित्यपादानत्वं ॥ ७२ ॥

रोचमानः कुदृष्टिभ्योरक्षोभ्यः प्रत्तवान् अयं ।
स्नाधमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिपः ॥ ७३ ॥

रोचेत्यादि । तत्र तस्यामग्नौकवनिकायां राक्षसाधिपो रा
वणः आगात् आगतः रोचमानः कुदृष्टिभ्यः त्यक्तत्रयीधर्मत्वात्
ये कुदृष्टयः कुबुद्धयः तान् स्वविषये स्पृहावतः कादयन्नित्यर्थः
दृश्यमानां प्रीयमाण इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी दृचेरभिज्ञा
वस्य तत्रावस्थानात् कुदृष्टयः प्रीयमाणाः रक्षोभ्यः अयं विभू
तिं प्रत्तवान् कर्मणा यमभिप्रेतीति सम्प्रदानं ददातिक्रियया
राक्षसानामभिप्रीयमाणत्वात् स्नाधमानः परस्त्रीभ्यः युष्मदिष
थेऽस्माकं स्नाधेति परकलत्राणि स्नापयितुमेव यन् स्नाधकुडित्या
दिना सम्प्रदानत्वं स्नाधया वञ्चमानेन स्नापयितुमिच्छमाणत्वा
त्तासां ॥ ७३ ॥

कुलकं । रोचेत्यादि । तत्र तस्यामग्नौकवनिकायां राक्षसाधिपो
रावणो आगात् आगतः कीदृशः कुदृष्टिभ्योरक्षोभ्यः ये कुदृष्टयः
कुबुद्धयः त्यक्तधर्मत्वात् तेभ्योरक्षमानक्षेपां प्रीतिमुत्पादयन्

यस्मैदित्येत्यादि वा यस्मैरुचिरिति संप्रदानत्वं रुचिरभिलाषात्पा
दत्वं तेन रुच्यर्थस्य कर्त्ता यस्य प्रीतिमुत्पादयति तस्य संप्रद
नत्वमिति । अर्थवशितोऽर्थः रसोभ्यः श्रियं प्रप्तवान् कृतसम्पत्ति
दानः ग्यचस्तवेति दानस्तादेवः यस्मैदित्येति संप्रदानत्वं पर
स्त्रीभ्यः स्थावमानः तासां स्थावका तास्तोषयन् स्वकीयस्वाधां ता
ज्ञापयन् वा तास्वात्मस्वाधां कथयन् वा यस्मैस्वाधार्थ इति सम्प्र
दानत्वं यस्मैस्वाधार्थ इति स्थावार्थेन योजीष्यमानस्तु सम्प्र
दानत्वमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अशप्त निष्कवानोऽसौ सीतायै स्मरमोहितः । धारय
न्निव चैतस्यै वस्त्रनि प्रत्यपद्यत ॥ ७४ ॥

अशेत्यादि । सीतायै निष्कवानः कौर्त्यादिकं न मेऽस्तीति
सीतां ज्ञापयितुमेषयन्नित्यर्थः तस्यै सीतायै अशप्यत् शपथं सीतां
ज्ञापयितुमेषदित्यर्थः किमित्येवमाह स्मरमोहितः अत्र शपथा
पञ्चुतिक्रियया सीतामाज्ञापयितुमिच्छमाणत्वात् पूर्ववत्सम्प्रदान
संज्ञा किञ्चास्यै सीतायै स्वामिनीभूतायै वस्त्रनि द्रव्याणि प्रत्यप
द्यत अङ्गीकृतवान् धारयन्निव गृहीतवन्तिदव अत्र धारेरुत्त
मर्ण इति सीतायाः कयाचिदुत्तमर्णया तुल्यत्वाद् ॥ ७४ ॥

अशपेत्यादि । असौ रावणः स्मरेण मोहितः सन् सीतायै
अशप्त शपथं मिथ्यानिरसनं तां ज्ञापयितुमिच्छति स्म स्वशपथ
पूर्वकं वा किञ्चित् ज्ञापयितुमिष्टवान् शपथाशीर्गत्यनुकार इति

अपथे मं तस्यै निरुवानः कपटापहवेन सीतां स्वाभिप्रायं ज्ञाम
 मुमिच्छन् किञ्च एतस्यै सीतायै वसुनि धारयन्निव तत्सम्पत्ती
 नि धनानि आत्मानि स्थापयन्निव गृहीतवित्तोऽधमर्णद्वतस्यै
 वसुनि प्रत्यपद्यत दातुं कृतवान् यस्मैदिसेत्यादिना सर्वत्र
 सम्प्रदानत्वं अपहृधात्वर्थयोगे यच्छब्दोऽस्तीत्यमानवचनः धार्थ्य
 र्थयोगे यच्छब्द उत्तमर्णवचनः ॥ ७४ ॥

तस्यै स्पृहयमाणोऽसौ वज्रप्रियमभाषत । सानुनी
 तिश्च सीतायै नाक्रुध्यन्नाप्यसूचयत ॥ ७५ ॥

तस्य इत्यादि । असौ राज्ञसाधिपः स्पृहयमाणः सीतामाप्नुमि
 क्त्वा वज्र प्रियमभाषत वक्ष्यमाणं स्पृहरीप्सित इति स्पृहयतेः
 स्वार्थिकण्ठस्य प्रयोगे सीताया ईप्स्यमानत्वात् सानुनीतिश्च सानु
 नयः सीतायै नाक्रुध्यत्तां प्रति कोपं न कृतवान् नाप्यसूचयत
 दोषाविष्करणलक्षणां स्रुयां न कृतवान् क्रुध्यति सूचयत्योर्द्वादि
 कयोर्दत्तात्तेलङ्घि तेलङ्घिप्रयोगे क्रुधद्गुहेत्यादिना सम्प्रदानं
 ॥ ७५ ॥

तस्य इत्यादि । असौ रावणो वज्रप्रियं वक्ष्यमाणं अभाषत
 तस्यै सीतायै स्पृहयमाणः स्पृहां कुर्वन् यस्मैदिसेत्यादिना सम्प्र
 दानत्वं स्पृह्यर्थे यच्छब्द ईप्सितवचनः सानुनीतिः सानुनयः सन्
 सीतायै मा क्रुध्यत् न कोपं कृतवान् नापि असूचयत दोषाविष्क
 रणं नापि कृतवान् सूचोऽसूचतावित्यस्मान्नेकार्थत्वात् ईदं रूपं

यां कण्ठादावसूधातोर्बीटोयोन्मित्यस्य कश्चिद्भविषारादमो
ऽभावइति केचित् मायसूचतेति केचित् पठन्ति पूर्ववत् सम्य
नत्वं ॥ ७५ ॥

संकुध्यसि मृषा किंत्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे । ईक्षि
तव्यं परस्त्रीभ्याः स्वधर्मो रक्षसामयं ॥ ७६ ॥

संक्रियादि । किं त्वं शुभाशुभे दिदृक्षुं द्रष्टुमिदं मां हे मृगे
क्षणे संक्रुध्यसि क्रुध्यद्रुहोरूपसृष्टयोः कर्मेति कर्मसंज्ञा क्रुधेरुपस
गण युक्तत्वात् कुतस्ते परिज्ञानं यत्परस्त्रीषु शुभाशुभं निरूप
यसि अन्यत्र दुष्टाशयत्वात् अथ कथं मृषा संक्रुध्यामीति चेदा
ह ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः का शुभा न शुभेति यदीक्षितव्यमी
क्षणीयं तदयं स्वधर्मो रक्षसां राधीक्ष्योर्यस्य प्रश्नइति सम्प्रदा
नसंज्ञा यतः स्त्रीविषये विविधस्य प्रश्नस्य क्रियमाणत्वात् ॥ ७६ ॥

संक्रियादि । किं प्रियमभाषतेत्याह हे मृगेक्षणे त्वं शुभा न
वेति द्रष्टुमिच्छन्तं मां किं मृषा त्वं संक्रुध्यसि क्रुधद्रुहोरुपसर्गे सम्प्र
दानस्य कर्त्तव्यमिति केचित् स्वमते स्वभावादिनौ सोपसर्गौ सक
र्त्तकाविति दुर्गवाक्यमादृतं क्रियाव्याप्यस्य कर्त्तव्यत्वात् परस्त्रीदर्शने
युक्तएव क्रोधः कथं मृषेति चेदाह परस्त्रीभ्य ईक्षितव्यं विविध
प्रश्नपूर्वकं तद्दर्शनं तासां शुभाशुभनिरूपणं वा कर्त्तव्यमित्ययं
रक्षसां स्वधर्मः यस्मैदित्येत्यादिना ईर्ष्याद्योगे सम्प्रदानत्वं

इतिरत्र विविधप्रत्ययपूर्वकदर्शनार्थः शुभाशुभपर्यालोचनार्था

॥ ७६ ॥

शृण्वद्वाः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु नोत्तमाः
गृण्णोऽनुगृणन्त्यन्ये कृतार्थानैव मदिधाः ॥ ७७ ॥

शृण्वदित्यादि । अनेनात्मना प्रभावं दर्शयति शृण्वद्वाः
प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं कियतामिति मध्यमाः प्रभवः प्रति
शृण्वन्ति अमित्युपगच्छन्ति हे भीरु नोत्तमामाहृशाः ते हि
स्वातन्त्र्यात्स्वयमेव हितमतिपद्यन्त इति भावः प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः
पूर्वस्यकर्त्तेति सम्प्रदानसंज्ञा पूर्वस्थाः प्रार्थनक्रियायाः प्रार्थ
यितुः कर्तृत्वात् अन्ये प्रभवोऽकृतार्थाः असम्बन्धाभाः गृण्णः
अनुग्राहस्य भृत्यस्य कश्चिन्न स्तुतिं कुर्वद्भ्योमन्त्रिभ्यः अनुगृण
न्ति तान् प्रोत्साहयन्ति अनुगृणीत अनुगृणीतेति ममानुगतोभव
तीति नैव मदिधाः अनुगृणन्ति कृतार्थत्वात् गृण्णद्वयस्य प्रयो
गे अनुप्रतिगृण्णेति सम्प्रदानसंज्ञा गृणातेः स्तुतिक्रियापेक्षया
कर्तृत्वात् ॥ ७७ ॥

शृण्वदित्यादि । इदानीमात्मोत्कर्षः कथ्यते हे भीरु शृण्वद्वाः
प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं कियतामित्युपदेष्टृभ्योमध्यमाएव
प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति तैः प्रयुक्ताः सन्तस्तथा कर्त्तव्यमित्युपगच्छ
न्ति न तु मदिधामाहृशाउत्तमाः ते हि स्वातन्त्र्यात्स्वयमेव
हिताहितं जानन्तीति भावः अन्ये तु अकृतार्थाः प्रभवोऽगृण्णः

स्तुतिं कुर्वन्नाहव अनुगृह्णन्ति तैः प्रयुक्ताधनादक दातुमभ्युपग
 ष्णन्ति स्वप्रसिद्धये स्तावकेभ्योऽप्यङ्गनीत्यर्थः न त्वेवं मदिषा
 स्तैतः प्रसिद्धत्वेन परस्तुत्यनपेक्षत्वात् यस्मैदित्येत्यादिना उभ
 यत्र सम्प्रदानत्वं अत्र आप्रतिश्रुप्रत्यनुगृह्ययोगे . यच्छब्दो गम्य
 पूर्वक्रियाकर्तृवचनइति तु स्वामं वदन्तं प्रोत्साहयामासेत्यर्थ इ
 त्यनेन सूचितं अत्र हि प्रार्थनमेव पूर्वक्रिया गम्या तस्याः कर्त्ता इ
 ष्यच्छब्दः एवं स्तुतिकरणमेव पूर्वक्रिया गम्या तस्याः कर्त्ता गृ
 ष्यच्छब्दः ॥ ७७ ॥

इच्छे स्नेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरं । सम्भोगाय
 परिक्रीतः कर्त्तास्मि तव नाप्रियं ॥ ७८ ॥

इच्छेत्यादि । ईदृशं पूजितं भुवनेश्वरं त्रिलोकविजयिनिमि
 त्तं अङ्गीकुरु आत्मानमुद्दिश्य स्नेहेन प्रेक्षा साधकैतमङ्गरणमिति
 करणसंज्ञा दीव्यन्ती क्रीडन्ती विषयान् शब्दादिभिरित्यर्थः
 दिवःकर्मचेति करणसंज्ञापवादात्कर्मसंज्ञा सम्भोगाय परि
 क्रीतः त्वद्विषयभोगेन परिक्रीतइत्यर्थः परिक्रयणे सम्प्रदानमिति
 सम्प्रदानत्वं तव नाप्रियं कर्त्तास्मि न करिष्यामि ॥ ७८ ॥

इच्छेत्यादि ॥ ॥ भुवनानामीश्वरं मां त्वं स्नेहेन प्रेक्षा इच्छ
 अङ्गीकुरु साधनहेत्विति करणत्वं किं कुर्वन्ती विषयान् दीव्यन्ती
 विषयैः सकृद्यन्दिनादिभिः क्रीडन्ती दिवाधेवेति यत्ते करणे
 द्वितीया सम्भोगाय सम्भोगेन परिक्रीतेऽनियतकालं त्वया सेवानै

स्त्रीकृतोऽहं तवाग्रिमं अहं न कर्त्तास्मि न करिष्यामि परिश्रियोधे,
वेति पक्षे करणे चतुर्थी ॥ ७८ ॥

आस्त्व साकं मया सौधे मा धिष्ठा निर्जनं वनं ।
मा धिवात्सीभुवं शय्यामधिग्रेष्वा सरोत्सुका ॥ ७९ ॥

आस्त्वेत्यादि । मया साकं सौधे धवलयुद्धे आस्त्व तिष्ठ
आसेलौटि रूपं आधारोऽधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञायां सप्तमी
मा धिष्ठा निर्जनं वनं अधिशीङ्खासाकर्म्येत्यधिकरणे कर्मसंज्ञा
लुङि रूपं मा धिवात्सीः भुवं भूमौ मा शयिष्ठाः माङि लुङि
रूपं उपान्वध्याङ्वसदति अधिकरणे कर्मसंज्ञा किन्तु शय्याम
धिग्रेष्वा शीङ्खलौटि रूपं अधिशीङ्गिति कर्मसंज्ञा सरोत्सुका
कामार्थिनो ॥ ७८ ॥

आस्त्वेत्यादि । मया साकं सह सौधे धवलयुद्धे आस्त्व तिष्ठ नि-
सासङ् उपवेशे आमन्त्रणे प्रार्थने वा गी कालभावाधारमित्या
ज्ञेयाधारत्वं निर्जनं वनं त्वं मा धिष्ठाः निर्जने वने न तिष्ठ कर्म
क्रियेत्यादिना अधिपूर्वस्य आधारस्य कर्मत्वं भूष्येति सेलुक्
गीकः सुसुमेत्यादिना वनं भुवं मा धिवात्सीः भूमौ मा शयिष्ठाः
पूर्ववदधिवसेराधारस्य कर्मत्वं सत्त्वरदति तः सरोत्सुका
कामासक्ता सती त्वं शय्यां अधिग्रेष्वा पूर्ववदधिशीङ्गाधारस्य
कर्मत्वं ॥ ७९ ॥

अभिन्यविद्ययास्त्वं मे यथैवाव्याहता मनः। तवाप्य
ध्यावसन्तं मां मारौत्सीर्हृदयं तथा ॥ ८० ॥

अभीत्यादि । यथैव त्वमव्याहता अनिवारिता सती मे मम
मनः अभिन्यविद्ययाः अभिनिविष्टासि सुखं रूपं नेर्विश्रुति तत्
अभिनिविश्येत्यधिकरणे मनसः कर्मसंज्ञा तथा त्वमपि तद्दृढ
यमध्यावसन्तं मां मारौत्सीः मा निवारय हृदयं सुखं रूपं उपाय
धेति हृदयस्य कर्मसंज्ञा ॥ ८० ॥

अभीत्यादि ॥ यथैव येनैव प्रकारेण त्वमव्याहता मया
अनिवारिता सती मम मनोऽभिन्यविद्ययाः अभिनिविष्टासि शौ
विश्रप्रवेशे विषराजोति मं हृदयोऽभिनिजुङ्ग इति सक् अभिन्यवि
द्ययादिति पाठे धीः पूर्ववदाधारस्य कर्मत्वं तथा तेनैव प्रकारेण
तव हृदयमध्यावसन्तं मां त्वमपि मारौत्सीः न निवारय मां
इदिकुर्विति भावः हृदिरौजिधञ् आहतौ टी पूर्ववदधिवसे
राधारस्य कर्मत्वं ॥ ८० ॥

मावमंस्थानमस्यन्तमकार्यज्ञे जगत्पतिं । संदृष्टे
मयि काकुत्स्थमधन्यं कामयेत का ॥ ८१ ॥

मावेत्यादि । हे अकार्यज्ञे अविशेषज्ञे मां जगत्पतिं नमस्यन्तं
मावमंस्थाः सुखं रूपं कर्तुरीक्षिततममिति कर्मसंज्ञा अवमान
क्रिया कर्तृसम्बन्धिन्या जगत्पतेराभुमिष्टत्वात् सन्दृष्टे मयि

काकुत्स्थमध्वनं मन्दभाग्यं का कामयेत का दहेत् नैवेत्यर्थः तथा
युक्तं चानीषितमिति कर्मसंज्ञा येनैव प्रकारेण कर्तुं रोषिततमं
क्रियया युक्तं तेनैवेष्टितादन्यस्य रामस्य प्रयुज्यमावसात् ॥ ८९ ॥

मावेत्यादि । हे अकार्यं चो विशेषश्चे नमस्त्वं प्रथमं जग
त्पति मां तं मावमस्माः नावजानीहि जगन्मस्याऽप्यहं तं नम
स्यामीति नावज्ञा युक्तेति नावः कर्मक्रियेति कर्मत्वं कर्मक्रियेत्यङ्ग
कर्मक्रियाव्याप्यं तच्च चतुर्विधं प्राप्यनिर्वर्त्यविकार्यानीषितमे
दात् इदन्तु प्राप्यं कर्म प्राप्तुमिष्टत्वात् तच्च पूर्वमवमनमक्रियया
जगत्पतिर्व्याप्यते पश्चाच्च ज्योगेन वहिरङ्गेन न तस्मिच्छक्तिः नमः
करोतीति नमस्तपोवदिवदिति क्यः मयि संदृष्टे सति अध्वन्यं मन्द
भाग्यं काकुत्स्थं रामं का कामयेत् दहेत् इदमनीषितं कर्म
॥ ८९ ॥

यः पयोदेग्धि पाषाणं सरामाहूतिमाप्नुयात् । रा
वणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हिताहितं ॥ ८९ ॥

यःपेत्यादि । यथा पाषाणात् पयोन सम्भवति तथा रामा
दपि विभूतिरिति नैराश्र्यं दर्शयति ययसः पूर्वेष्वैव कर्मसंज्ञा
पाषाणस्याकथितञ्चेत्यनेन रावणं गमय प्रीतिं भवत्या सह प्रीतिं
गच्छन्तं गमय प्रीतिं स्वयमेव हिताहितं भवतीं बुध्यमानां बोध
यन्तं गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा गतिबुद्धोरप्यन्नावसायां
तयोः कर्तृत्वात् ॥ ८९ ॥

वदत्यादि । यः पाषाणं पयोदोग्धि पाषाणेन हेतुना पयोनिः
 पारयति स एव रामाङ्गतिं प्राप्नुयात् सम्भावनायां स्त्री यथा
 पाषाणात् पयोनिः सम्भवति तथा रामादपि भूतिरिति भावः सा
 आर्येत्यादिना दुष्टादिकर्मकत्वं पाषाणमिति कर्महेतोः कर्मत्वं
 पयदति निर्वर्त्य कर्म तस्मात् रावणं मां प्रीतिं नमथ प्रापय
 हितश्चाहितश्च बोधयन्तं भवतीमित्युक्तस्त्वोक्तस्त्वमिहानुषज्यते
 योऽप्रीतेरिति गतिज्ञानार्थयोः प्रथोज्यकर्तुः कर्मत्वं ॥ ८२ ॥

प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयं । किं
 विलापयसेऽत्यर्थं पार्श्वे शायय रावणं ॥ ८३ ॥

● प्रीतइत्यादि । अहं प्रीतः सन् भुवनत्रयं तत्समुत्थं भोज्यं भोक्तुं
 योग्याम्भवतीं भोजयिष्यामि प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मसंज्ञा प्रत्यव
 सानमभवहारः अकर्त्तृभिप्राये णिचस्येत्यात्मनेपदं न भवति वि
 लपन्तं विविधं भाषमाणं किं विलापयसेऽत्यर्थं नाहं त्वामिह
 मीति श्रुवाणा अत्र शब्दकर्मकत्वात् कर्मसंज्ञा कर्त्तृभिप्राये णिच
 स्येत्यात्मनेपदं तस्मादिदं प्रार्थये पार्श्वे रावणं शायय अत्राकर्त्तृ
 कत्वात्कर्मसंज्ञा ॥ ८३ ॥

प्रीतइत्यादि । अहं प्रीतः सन् भवतीं त्वां भुवनत्रयं भोजयि
 ष्यामि भुवनत्रयसम्बन्धिसुखोपभोगो भुवनत्रयभोगेन लक्ष्यते पूर्वं
 वदन्नार्थस्य प्रथोज्यकर्त्तुः कर्मत्वं किं रावणं मां अत्यर्थं विलाप

यस्य विविधं भाषयसि शब्दार्थत्वात् प्रयोज्यस्य कर्त्तृत्वं तस्यादिदं
प्रार्थये मां पार्श्वे शायय स्वापय प्रार्थनायां मी श्रीकोऽकर्त्तृ
कत्वात् प्रयोज्यस्य कर्त्तृत्वं ॥ ८३ ॥

आज्ञां कारय रत्नोभिर्मा प्रियाण्युपहारय । कः
शक्रेण कृतं नेच्छेदधिमूर्द्धानमञ्जलिं ॥ ८४ ॥
इति कारकाधिकारः ॥

आज्ञामित्यादि । रत्नांसि तदाज्ञां कुर्वन्त्येव कारय प्रियाणि
च तत्सम्बन्धीनि मामुपहरन्तमुपहारय उत्पीदय हृकोरन्य
तरस्यामिति कर्मसंज्ञा शक्रेण कृतं विरचितं अञ्जलिमधिमूर्द्धानं
अधिगतः प्राप्तो मूर्द्धानं येनेति कोनेच्छेत् स्वतन्त्रश्च इति कर्त्तृसंज्ञा
शक्रेण प्रणतोऽहमित्यर्थः प्रयोज्यकर्त्ता नोदाहृतोऽप्यन्तावस्थाया
मुदाहृतत्वात् । इति कारकाधिकारः ॥ ८४ ॥

आज्ञामित्यादि । रत्नोभिराज्ञां कारय तान्याज्ञाकरणाय
प्रेरय मां प्रियाणि अभिलषणीयानि उपहारय प्रियाण्युपहर्तुं
मानेतुं मां प्रेरय हृष्टमाभवादिदृशस्तुवेति प्रयोज्यस्य विकल्पेन
कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वाभावपक्षे साधनहेलित्यादिना कर्त्तरि तृतीया क्री
जनः शक्रेण कृतं विरचितं अधिमूर्द्धानमञ्जलिं न दृच्छेत् अपि तु
सर्व्वेवेच्छति इन्द्रेणाहं प्रणतः त्वामपि मत्प्रियामसौ नम
स्कृतिष्यतीति भावः मूर्द्धानमधिगतः प्राप्तः अधिमूर्द्धानं अधिगता
मूर्द्धानं येनेति वा अत्र स्वतन्त्रकर्त्तोदाहृतः औप्रयोज्यकर्त्ता

दर्शितश्च कार्येत्यादिना चक्रकर्त्तरि प्रथमा कर्त्ता क्रियामुक्त्यः
प्रयोजकश्च । इति कारकाधिकारः ॥ ८४ ॥

वचनं रक्षसां पत्युरनुक्रुद्धा पतिप्रिया । पापानुव
सितं सीता रावणं प्राव्रवीदचः ॥ ८५ ॥

इतः प्रभृति कर्मप्रवचनीयमधिकृत्याह । वचनमित्यादि रक्ष
सां पत्युरावणस्य वचनमनुलक्ष्यीकृत्य अनुर्लक्षणइति कर्मप्रवच
नीयसंज्ञायां द्वितीया क्रुद्धा सती सीता पतिप्रिया पतिः प्रियोय
स्याइति रावणं प्राव्रवीदचोवक्ष्यमाणं पापानुवसितं पापेन
संयुक्तं द्वितीयार्थइत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया पाप
मन्ववसितइति द्वितीयेति योगविभागात्सः सुप्पुपेति वा ॥ ८५ ॥

अथ कर्मप्रवचनीयाधिकारः सच स्वमते धिक्समयेत्यादि
सूत्रसमूहनिर्दिष्टविमत्त्वधिकारः । वचनमित्यादि पतिः प्रियो
यस्याः सा सीता रक्षसां पत्युरावणस्य वचनमनुलक्ष्यीकृत्य
तेन हेतुना वा क्रुद्धा सती रावणं वचोवक्ष्यमाणं प्राव्रवीत् राव
णं क्रुद्धं पापानुवसितं पापमनु पापेन सह वसितं सम्बद्धमिति
द्वितीयासमासः षिङ्गञ्बन्धे अवपूर्व्यात् क्तः वातोवाप्योरिति
अवस्थालोपः धिक्समयेत्यादिना अनुयोगे द्वितीया वीक्षेत्यम्भा
वचिर्ऋभिल्लेषुभागेपरिप्रती । अनुस्तेषु सहाय्ये च हीनेऽनूपै
मताविहेति वीक्षादिसम्बन्धं द्वितीया वक्ति अभ्यादयोद्योतका
अनुरच चिह्नार्थे सहाय्ये च चिह्नं लक्षणं हेतावय्वनुयोगे द्विती
येति केचित् ॥ ८५ ॥

न भवान्नुरामश्चेदुपशूरेषु वा ततः । अपवाह्य
च्छलादीरौ किमर्थं मामिहाहरः ॥ ८६ ॥

नेत्यादि । यदि भवान्नुरामं रामान्न हीन इत्यर्थः हीन
इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा अनुशब्दस्य स्त्रीनार्थद्योतकः हीन
सौत्कृष्टापेक्षः उपशूरेषु वा शूरेभ्यो वा यद्यधिको भवान् उपो
धिके चेति चकाराद्धीने उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्या
इधिकमित्यनेन सप्तमी उपशब्दस्याधिकद्योतनात् किमर्थं कनक
मृगच्छेन वीरौ रामलक्ष्मणौ अपवाह्य अन्यतोनीला मामिहा
हरः लङ्कामानीतवान् ॥ ८६ ॥

नेत्यादि । किं प्रात्रवीदित्याह । चेद्यदि भवान् अनुरामं रा
मात् हीनो न भवेत् यदि वा उपशूरेषु शूरेभ्यो यद्यधिको भवान्
तदा किमर्थं किं निमित्तं कनकमृगच्छेन वीरौ रामलक्ष्मणौ
अपवाह्य अन्यतोनीला त्वं मामिहाहरः लङ्कायामानीतवानसि
समर्थोहि जित्वैवानयति हज्जोषी पूर्ववदनुयोगे द्वितीया अनुर
त्र हीनार्थे अधिके प्रार्थोपधिभ्यामिति अधिकार्थोपयोगे सप्तमी
॥ ८६ ॥

उपशूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिश्चराधम । यत्संप्रत्य
पक्षोकेभ्योलङ्कायां वसतिर्भयात् ॥ ८७ ॥

उपेत्यादि । हे रात्रिश्चराधम कथं ते वृत्तं चरितं नोप
शूरं शूरेभ्यो हीनं उपोधिके चेति चकाराद्धीने उपशब्दस्य कर्म

प्रवचनीयसंज्ञा वक्ष्याम्यत्यधुना भयासङ्गात् जलपर्वत
दुर्गायां वसतिः वषेरति वषिवर्तिभ्येत्यौषादिकः अपलोकेभ्यो
लोकान् वर्जयित्वा अपपरोवर्जनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां
पञ्चमपाङ्परिरिति पञ्चमी ॥ ८७ ॥

उपेत्यादि । हे रात्रिचरधम कथं ते तव वृत्तं चरितं ज्ञेय
भूरं भूरेभ्यो न हीनं भूरशब्दोऽत्र लक्षणा भूरवृत्तवाची
धिकसमयेत्यादिना द्वितीया उपोऽत्र हीनार्थे यत् यस्मात् स
ति भयाद्धेतोरपलोकेभ्योलोकान् वर्जयित्वा लक्षायां जलपर्व
तदुर्गायां तव वसतिर्निवासः अन्यारभ्येत्यादिना अपयोगे
पञ्चमी अपस्यागार्थे आख्याप्रिसोकोस्यागेऽन्यौ प्रतिदाननि
धौप्रतीति अन्यौ पर्यपौ ॥ ८७ ॥

आरामदर्शनात्पाप विद्योतस्वस्त्रियः प्रति । सदुत्ता
ननुदुर्वृत्तः परिस्त्रीं जातमन्मथः ॥ ८८ ॥

आरेत्यादि । हे पाप आरामदर्शनात् रामदर्शनं यावत्
आङ्मर्त्यादावचने पूर्ववत्पञ्चमी स्त्रियः प्रति योषितोऽलक्ष्मी
कृत्य विद्योतस्व शोभस्व लक्षणेत्यंभूतेति कर्मप्रवचनीयत्वं परि
स्त्रीर्जातमन्मथः अत्र वीर्यायां कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ ८८ ॥

आरामेत्यादि । हे पाप दुराचार आरामदर्शनात् रामद
र्शनं यावत् स्त्रियः प्रति लक्ष्मीकृत्य विद्योतस्व शोभस्व पूर्ववत्
सीमार्थाङ्योगे पञ्चमी धिक्समयेत्यादिना चिह्नार्थप्रतियोगे

द्वितीया त्वं कीदृशः सदृशान् सदाचारान् अनु दुर्वृत्तः दुश्चरि
चः सदाचारेषु कथञ्चित् प्रकारं द्रोहादिकमापन्नो दुर्वृत्तो भव
सीत्यर्थः पूर्ववदित्यभावाद्यनुयोगे द्वितीया इत्यभावः कस्य
चित्प्रकारस्यापत्तिः स्त्रीः परि लचीकृत्य स्त्रीषु कथञ्चित्प्रकारं
विहारित्वादिकमापन्नो वा जातकामः पूर्ववच्चिह्नार्थे इत्यभावा
र्थे वा परियोगे द्वितीया वीष्णायां परिशब्दस्य कर्मप्रवचनी
यत्वमिति अयमङ्गला न युक्ता वीष्णायां द्वित्वं लोकात्ऽभिद्व
मिति टीकायामुक्तत्वात् कश्चित् सम्बुद्ध्यन्तमिदं विशेषणद्वयं दृ
श्यते ॥ ८८ ॥

अभिद्योतिष्यते रामो भवन्तमचिरादिह । उद्गूर्ण
वाणः संग्रामे योनारायणतः प्रति ॥ ८९ ॥

अभीत्यादि । भवन्तमभि भवन्तं लचीकृत्य अभिरभागदिति
कर्मप्रवचनीयत्वं अचिरादिह लङ्कायां रामोद्योतिष्यते असञ्ज्ञते
जाभविष्यति यउद्गूर्णवाणः उद्यतवाणः सङ्ग्रामे नारायणतः प्रति
तेन तुल्यः प्रतिनिधिः प्रति प्रतिनिधिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनी
यत्वं प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी प्रतियोगे
पञ्चम्यास्तुतिः मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः ॥ ८९ ॥

अभीत्यादि । भवन्तमभि लचीकृत्य रामोऽचिरादिह
लङ्कायां द्योतिष्यते असञ्ज्ञते जाभविष्यतीत्यर्थः पूर्ववत् चिह्नार्था
भियोगे द्वितीया योरामः संग्रामे उद्गूर्णवाण उद्यतकाण्डः सन्

नारायणतः प्रति तेन तुल्यः अन्यारभ्येत्यादिना प्रतिनिधयर्थं
प्रतियोगे पञ्चमी प्रसक्तेरिति पञ्चम्यासम् ॥ ८६ ॥

कुतोऽधियास्यसि क्रूर निहतस्तेन पत्रिभिः । न
सूक्तं भवतात्युग्रमतिरामं मदोद्धत ॥ ८७ ॥

कुतइत्यादि । हे क्रूर तेन रामेण उद्धर्षवाणेन पत्रिभिः शरैः
निहतः सन् कुतोऽधियास्यसि केन प्रकारेण निःसरिष्यसि अधि
परीश्रमार्थकाविति अर्धेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा धात्वर्थव्यतिरेकेणा
र्थस्वानभिधानादनर्थकत्वं संज्ञा च गत्युपसर्गसंज्ञावाधनार्था तेन
निकृतिं सोदात्तवतीति निष्ठाताभावोद्भूतः पञ्चमी च प्रश्राणा
नयोरित्युपसंख्यानान् भवति किमिति हनिष्यतीति चेत् यतो
भवता न सूक्तं प्रशस्तमुक्तं सुः पूजयामिति कर्मप्रवचनीयत्वं
गतिरनकारइति स्वरभावः अत्युग्रमतिरौघं अतिरामं राम
मधिष्यिष्य काकुत्स्नमधन्यमिति अतिरतिक्रमणेऽपि कर्मप्रवच
नीयत्वं चकारात्पूजायाश्च तच्चत्वायुक्तमिति प्रयोगः हे मदोद्धत
॥ ८७ ॥

कुतइत्यादि । हे क्रूर तेन रामेण संयामे पत्रिभिः शरैर्निहतः
सन् कुतस्त्वं अधियास्यसि सर्वतोभावेन कस्मान् निःसरिष्यसि हे
मदोद्धत अतिरामं राममतिक्रम्य अवशिष्य अत्युग्रं अतिरौघं
भवता न सूक्तं न शोभनमुक्तं रामाक्षेपकं तव पूर्ववचनं मिथ्यैवेति
भावः धिक्समर्थेत्यादिना अतिशोगे द्वितीया ॥ ८७ ॥

परिशेषं न नामापि स्थापयिष्यति ते विभुः । अपि
स्थाणुं जयेद्रामो भवतोपहृष्टं कियत् ॥ ८१ ॥

परीत्यादि । रामोविभुः प्रभुः तेपरिशेषं नामापि संज्ञा
मपि न स्थापयिष्यति किन्तु देहं अपिः पदार्थेत्यादिना पदार्थे
कर्त्तव्यवचनीयसंज्ञा पदस्य देहस्याप्रयुज्यमानस्यार्थे अपिप्रब्देन
र्त्तते अपि स्थाणुं जयेद्रामोयमाराध्याधिपत्यं प्राप्तवानसि तमपि
स्थाणुं महादेवं जेतुं सम्भाव्यते भवतोपहृष्टं कियत् बलमेव न भव
ति अत्र संभावनायां कर्त्तव्यवचनीयत्वं सम्भावने सिद्धं उप
सर्गबाधनत्वात्संज्ञायाउपसर्गात्सुनोतीत्यादिना पत्वं न भवति
॥ ८१ ॥

परीत्यादि । सप्रभूरामसौ तत्र परिशेषं नामापि संज्ञामपि न
स्थापयिष्यति किं पुनः शरीरं अत्रापिप्रब्देन देहस्य समुच्चयात्
अत्रार्थायां सती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गतौ । अपिः पदार्थं
संभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये दृष्टानेनोपसर्गत्वाभावः तेन व्यस्यमान
कारेत्यादिना न समासः धातुपूर्वत्वनिवृत्त्याभावः गीकः सुसुमी
त्यादिना न पत्वं परैस्तेतदर्थं कर्त्तव्यवचनीयसंज्ञा कृता कुत
हास्यैवं सामर्थ्यमित्याह रामः स्थाणुमपि जयेत् यमाराध्या तमा
धिपत्यं प्राप्तवान् तमपि स्थाणुं महादेवं जयेदिति सम्भाव्यते
अपिप्रब्दः सम्भावनायाद्योगकः तत्रैव स्ती तेन रामेण बलाद्भवतो
पहृष्टं कियत् अल्पाद्याससाध्यमेव पूर्ववत्पत्ननिषिद्धः ॥ ८१ ॥

अपिस्तुह्यपिसेधास्मांस्तथ्यमुक्तं नराशन । अपि
सिञ्चेः कृशानौ त्वं दर्पं मय्यपि योऽभिकः ॥ ६२ ॥

अपीत्यादि । हे नराशन मया तथ्यमुक्तं यन्नामापि न स्थापयि
व्यतीति अस्मानपि स्तुहि साधूक्तमिति प्रशंस सेर्ह्यपिचेति अपिति
ङित्वाङुष्ठाभावः अपिसेध निगृहाण यथेष्टं तथा क्रियतां मया
तु सत्यमेवोक्तमिति भावः अत्रानुपसर्गे कामचारानुष्ठाने कर्म
प्रवचनीयसंज्ञा किञ्च कृशानावशौ दर्पं अपिसिञ्चेः सुरेखं अत्र
गर्हायां लिङि रूपं योऽयं मय्यपि मद्विषयेऽपि अभिकः काम
यिता अनुकाभिकेत्यादिना निपातितः उपसर्गसंज्ञाबाधनार्थं
त्वात् सौतिसेधिसिचां षत्वं न भवति ॥ ६२ ॥

अपीत्यादि । हे नराशन परिशेषं न नामापि स्थापयि
व्यतीति तथ्यं सत्यमेव मयोक्तं त्वमस्मान् अपिस्तुहि साधूक्तमिति
प्रशंस अपिसेध निगृहाण यथा तवेष्टा तथैव क्रियतां मया तु
सत्यमेवोक्तमिति भावः अत्रापिशब्दः समुच्चयेऽनुज्ञायां वा पूर्व
वत्षत्वनिषेधः युञ्जलस्तौ विधूशिवेशस्ते हे रूपं त्वं कृशानौ
वक्तावेव दर्पं अपिसिञ्चेः मुञ्च अत्रापिशब्दो गर्हायां पूर्ववत् षत्व
निषेधः यद्यपि जातपिभ्यां सदाक्षेपेऽति कालसामान्ये गर्हायां
की विहिता तथापि पदसंस्कारात् विधौ खी अयतः स्थात् अत्र
दर्पशब्देन दर्पजनकलाद्रेत उच्यते यस्त्वं मय्यपि मद्विषये अभि
कः कामुकः ॥ ६२ ॥

अधिरामे पराक्रान्तमधिकर्त्ता स ते चयं । इत्युक्त्वा
मैथिली तूष्णीमासाञ्चक्रे दशाननं ॥ ८३ ॥

अधीत्यादि । पराक्रान्तस्य शौर्यस्य रामईशितेत्यस्मिन्नप्य
अधिरामे पराक्रान्तं नपुंसके भावे क्तः अधिरोत्तरइति स्वस्वामि
सम्बन्धे अर्थः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्मादधिकमित्यादिना सप्त
मी यद्यैवं सरामस्ते चयमधिकर्त्ता करिष्यति अत्र कर्मण्येव
द्वितीया न कर्मप्रवचनीययुक्तइति विभाषा लज्जाति या संज्ञा
तस्या गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थत्वात् संज्ञापक्षे तिङि चोदात्तव
तीति निघाताभावोद्गृह्यइति एवमुक्त्वा दशाननं मैथिली तूष्णी
मासाञ्चक्रे तूष्णीं स्थितवती । इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः
॥ ८३ ॥

अधीत्यादि । रामः पराक्रमस्य स्वामीत्यर्थे अधिरामे अधिके
शार्थोपाधिभ्यामिति सप्तमी पराक्रान्तमिति भावे क्तः अधिरामे
पराक्रान्तं यथा भवति तथा सरामस्ते तव चयं अधिकर्त्ता
अधिकं करिष्यति स्वकीयपराक्रमेण चयं करिष्यतीत्यर्थः इति
दशाननमुक्त्वा मैथिली तूष्णीं मौनेन आसाञ्चक्रे स्थितवती
र्विजादीत्याम् । इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः ॥ ८३ ॥

ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः । वैदेहीम
न्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्चसन् ॥ ८४ ॥

इतः प्रभृत्यनभिहितइत्यधिकृत्य विभक्तिविधानमाह । तत
इत्यादि ततः सीतावचनानुत्तरकालं रावणः खड्गं समुद्यम्य
उत्थिष्य कर्णणि द्वितीया क्रूरविषहः दुःप्रेक्ष्यत्वात् वैदेहीम
न्तरा क्रुद्धः वैदेक्ष्यामध्ये कुपितः अन्तरान्तरेण युक्तइति वक्ष्यप
सदाद्वितीया अन्तराशब्दे मध्यमसंघेयप्रधानमाचष्टे आघेय
स्यान् क्रुद्धोरावणः क्षणमूचे उक्तवान् उक्तिवियथा क्षणस्य
कालस्य साकल्येन समन्धात् कालाधनोरिति द्वितीया विनिश्च
यश्चोधात् ॥ ८४ ॥

अद्यानभिहिताभिकारः । अद्यानभिहितइत्यधिकृत्य पाणिनि
ना या द्वितीयादिविभक्तयोर्विहितास्ताः कथ्यन्ते स्वमतेऽनभि
हिताधिकाराभावेऽपि उक्ते कर्मादौ प्रथमा स्यात् पारिशेष्यादन
भिहितइत्यवगम्यते । ततइत्यादि सीतावचनानुत्तरं रावणः
क्रूरविषहोरोषात् दुःप्रेक्ष्यशरीरः सन् खड्गमुद्यम्य उत्थिष्य क्षणं
विनिश्चयन् ऊचे कोदृशः वैदेहीमन्तरा सीतायामध्ये क्रुद्धः मध्य
भासं हेतुमुद्यतइत्यर्थः किम्वा रावणपरिजनस्येत्यत्राध्याहार्यं
वैदेहीं रावणः परिजनस्यान्तरा क्रुद्धः वैदेक्ष्यारावणपरिजनस्य
चान्तरामध्ये कुपितः सन्नित्यर्थः खड्गमिति कर्णणि द्वितीया अन्त
राशब्दो मध्यार्थः तद्योगे धिक्स्वमयेत्यादिना द्वितीया क्षणमिति
सदाधादिव्याप्ताविति द्वितीया विनिश्चासकियथा वचनेन वा
तस्यातिसंयोगसम्बन्धात् ॥ ८४ ॥

चिरेणानुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्तिपराङ्मुखी । न मासे
प्रतिपत्तासे माञ्चेन्नर्त्तासि मैथिलि ॥ ८५ ॥

चिरेत्यादि । हे मैथिलि चिरेणापि कालेनानुगुणमनुकूलं
मया प्रोक्तापि वती प्रतिपत्तिपराङ्मुखी उक्तस्यार्थस्यानुष्ठानं
प्रतिपत्तिः तस्यां पराङ्मुखी इदानीं यदि त्वं मासे चिंशद्विंशत्य-
स्रचण्डे मां न प्रतिपत्तासे नाङ्गीकरिष्यसि तदा मर्त्तासि मरि-
ष्यसि उभयमपि खटि रूपं तत्र चिरेण प्रोक्तोत्पद्यवर्गे द्वितीया विव-
क्षितार्थप्रकाशनं फलं तस्य प्राप्तौ तत्क्रियापरिसमाप्तिरप्यवर्गइति
मां मासेन प्रतिपत्तासइति सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्यइति स-
प्तमी कर्मकर्त्ताः कारकयोर्मध्यत्वात् म्यस्य ॥ ६५ ॥

चिरेणेत्यादि । हे मैथिलि चिरेण कालेन मयानुगुणं अनु-
कूलं प्रोक्तापि तस्योक्तस्य प्रतिपत्तिरनुमतिस्ततः पराङ्मुखी त्वम-
धुना चेद्यदि मासे चिंशद्दिनपरिमिते काले मां न प्रतिपत्तासे
नाङ्गीकरिष्यसि तदा मर्त्तासि मरिष्यसि खड्गप्रहारेणेत्यर्थात्
मासइति व्याप्त्यविवक्षया न द्वितीया सत्यामपि व्याप्तौ निर्धार-
े अधिकेन क्रियान्तःकालाध्यमेनैव पोषेति सप्तमी आद्यैका वचन-
क्रिया अपरा च प्रतिपत्तिक्रिया तन्मध्ये मासः कालस्तेन तदि-
षयः मासे अनतिक्रान्ते वतीत्यध्याहृत्य पदं साध्विति श्रौपतिः
प्रतिपूर्वपदोऽमृदस्य स्यात् रूपं ॥ ६५ ॥

प्रायुक्ते राक्षसीभीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन् । भया-
नि दत्त सीतायै सर्वायूयं कृते मम ॥ ६६ ॥

प्रायुक्तेत्यादि । रावणो राक्षसीभीमाभयानकाः प्रायुक्ते-
समादिष्टवान् लङ्कित रूपे मन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहाय प्रतिव्रजन्

गत्यर्थकर्मणीत्यादिना तु चतुर्थी कर्मप्रवचनीयाधिकारेणैव दर्शितत्वात् किमादिश्रुदित्याह सर्वायूयं सीतायै भयानि दत्तं लोटि रूपं चतुर्थीसम्प्रदाने संपूज्यादृत्य प्रकर्षेण दीयतइति सम्प्रदानं मम कृते मदनुग्रहनिमित्तं ॥ ६६ ॥

प्रायुङ्क्तेत्यादि । रावणोमन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहं प्रति गच्छन् भीमाभयानकाराक्षसीः प्रायुङ्क्त समादिष्टवान् गत्यर्थं मन्यतेइति कर्मणिचतुर्थी किमादिश्रुदित्याह सर्वायूयं मम कृते मन्निमित्तं मत्कार्यकथं वा सीतायै भयानि दत्तं प्रयच्छत सम्प्रदाने चतुर्थी यद्यपि स्वस्वत्वध्वंसपूर्वत्वादित्यलक्षणं दानं भयस्य न सम्भवति आरोपणार्थेणैव ददातिसंज्ञापि दित्वाशब्दस्य विवक्षामात्रवचनत्वात् साधुत्वं कृते शब्दानिमित्तार्थोऽव्ययः किपि तादर्थ्ये वा चतुर्थी ॥ ६६ ॥

गते तस्मिन् समाजग्मुर्भयाय प्रति मैथिलीं । राक्षसो रावणप्रीत्यै क्रूरञ्चोचुरलं मुहुः ॥ ६७ ॥

गतइत्यादि । तस्मिन् रावणे गते सति राक्षसः समाजग्मुः सम्भूय गताः समोगन्तुकीत्यादिना आत्मनेपदं न भवति आहुता व्यवहितत्वात् मैथिलीं प्रति लक्ष्मीकृत्य भयाय सीतायै भवं दातुं क्रियारोपपदस्य कर्मणिस्थानिनइति चतुर्थी ददातिः क्रियार्थो पपदस्य स्थानिनः प्रयुज्यमानस्य भयं कर्म क्रिया चात्र समागमः

तत्रोपपदं क्रियार्थमिति कूरञ्च भयानकं मुहुः प्रतिषर्षं अलं
पर्याप्तमूचुः कृतवत्यः रावणप्रीत्यै रावणस्यैवं प्रीतिः सादिति
तुमर्थाच्चभाववचनादिति चतुर्थी क्रियाद्योक्रियार्थाद्यमिति तु
मुना समानार्थत्वात् भाववचनास्येत्यनेन विहितस्य क्लिनः क्रियार्थं
उपपदं कूराभिधानं ॥ ६७ ॥

गतेइत्यादि । तस्मिन् रावणे गते सति मैथिलीं प्रति लक्ष्मी
कृत्य भयाय सीतायै भयं दातुं राक्षस्यः समाजस्यः आहूयव
धानात् समोगमृच्छेति न न भयायेति नित्यं कर्मणि तुमोऽप्र
योगिनइति चतुर्थ्यर्थं परस्परं खमते तादर्थ्येव मैथिलीमिति
धिक्रमयेत्यादिना प्रतियोगे द्वितीया अथ रावणप्रीत्यै कूरं
कठोरं अलं अत्यर्थं मुहुर्ध्वारं वारं ऊचुः कूरमिति क्रियाविशेषे
षणे द्वितीया ॥ ६७ ॥

रावणाय नमः कुर्याः स्यात्सीते स्वस्ति ते ध्रुवं । अन्य
था प्रातराशाय कुर्याम त्वामलं वयं ॥ ६८ ॥

रावेत्यादि । हे सीते रावणाय नमः कुर्यारादणं नमस्कृत्य
एवञ्च सति ते तुभ्यं स्वस्ति कस्याणं ध्रुवं स्यात् युगकन्दस्य चतुर्थे
कवचनान्तस्य ते आदेशः नमस्कृतेति पाठान्तरं तत्र नमस्कृता
स्त्रितायै तुभ्यमित्यध्याहृत्य योज्यं अन्यथा ह्यसमानकर्तृकत्वात्
क्वामप्रत्ययोनं घटते नमस्कृत्येति पाठान्तरं साक्षात्प्रभृतिषु नम

यत्कृत्वा विकल्पेन गतिर्न भवति नमस्तुभ्यो नमस्तुभ्यो नमस्तुभ्यो गतिवत्त्वात्
 भवेत्तथादेवः नमस्तुभ्यो नमस्तुभ्योरिति विमर्शनीयम् सकारादे
 ब्रह्म न भवतितीति अन्यथेति यदि न नमस्तुभ्योः तदा अलम्बा
 नरात्राय प्रातर्भोजनाय त्वं कुर्याम वयं मिच्छामः नित्यं कुरुति इति
 सलोपः रावणाद्येत्यादिषु नमःस्त्रीत्यादिना चतुर्थी ॥ ६८ ॥

रावणाद्येत्यादि । किमुचुरित्याह हे कीर्ते त्वं रावणाद्य नमः
 प्रयोगं कुर्याः तेनैव भुवं ते तुभ्यं स्वस्ति कुत्रचं स्यात् अकारवत्
 द्वित्यादिना नमःस्वस्तिषागे चतुर्थी नमःब्रह्मेऽथं यदा वाच
 कएव तदा तस्येने चतुर्थीति बोध्यं नारायणं नमस्तुभ्येत्यादिषु
 नमःब्रह्मेऽथेतकः कञ्चैव प्रयोगं वक्ति तेन नमोऽथेने चतुर्थी किन्तु
 द्वितीया नमस्तुभ्यो इति सकारवत्पाठे हस्तेपाष्ठावित्यादिना
 साक्षादादित्यात्यसे समासः सेतुकखपफेवेति पक्षे विमर्शस्य स
 कारः नमस्तुभ्येति पाठे स्थिताया इत्यध्याहार्यं विष्णुं नत्वा स्त्री
 तीक्ष्णदाहरणेन एककर्तृकभातुदययोगे पूर्वकात्वेकाचोच्चा
 पितत्वात् अन्यथा यदि रावणं न प्रणम्ये तदा प्रातरात्राय प्रा
 तर्भोजनायालं समर्था त्वां वयं कुर्याम प्रातर्भोज्यामदत्यर्थः
 अजंशब्दः अकार्यस्तेव तद्योगे चतुर्थी ॥ ६८ ॥

तृणाय मत्वा ताः सूर्वावदन्तीस्त्रिजटावदत् ।
 आत्मानं हत दुर्वृत्ताः स्वमांसैः कुरुताशनं ॥ ६९ ॥

दृष्टेत्यादि । अथानन्तरं रावणोर्ध्वदन्तीः त्रिजटा रावणं
 खाद्या अवदत् उक्तवती दृष्टाय मत्वा दृष्टमिव सङ्गृह्य मय

कर्णवशाददुरति चतुर्थी तत्र कुर्वितपहयं कर्णवशित्युक्तं दृष्ट
मा भूत् वर्षं मुक्तिं किमवदत् आत्मानं इत मारयत् दुर्मृत्ताः
दुराकाशाः स्वमांसैः कुरताहनमिति करणे द्वितीया ॥ ६६ ॥

दृष्टायेत्यादि । इति वदन्तीत्याः सर्वराक्षसीकृपाय मत्वा
दृष्टवन्मत्वा विजटानाम् राक्षसी वक्ष्यमाणमवदत् गत्यर्थमन्यद
इति अवज्ञाबोधकद्वयसत् कर्णवशि चतुर्थी राक्षसीयन्त्रेणावज्ञा
बोधकः तेन तच्छब्दात् कर्णवशि न चतुर्थी किन्तु द्वितीया किमव
ददित्याह हे दुर्मृत्तादुराचारायुषं आत्मानं इत मारयत् स्व
मांसैर्विशैरन्नं भोजनं कुरत यतः कीताभोजनोद्यताः करणे
द्वितीया वनतमाद्यविमामिति हस्तेर्नक्षत्रः ॥ ६६ ॥

अथ सीता मया दृष्टा सूर्यं चन्द्रमसा सह । स्वप्ने
सृशन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना ॥ १०० ॥

किमर्थमेव नाहेत्याह चयेत्यादि । स्वप्ने मया च सीता दृष्टा
कर्णवशि द्वितीया सूर्यं सृशन्ती चन्द्रमसा सह सहयोगे द्वितीया
सूर्याचन्द्रमसाविति रामकथाविति भावः मध्येन तनुः तन्वो
इत्यभूतकथने द्वितीया बोधेनपुनरुक्त्यादिति स्वीक्यावप्ये रूपं
श्यामा वर्णेन सुलोचना शोभनमेवा ॥ १०० ॥

अथेत्यादि । अथ स्वप्ने मया सीता दृष्टा कर्णवशि द्वितीया की
द्वितीया चन्द्रमसा सह सूर्यं सृशन्ती एतादृशः स्वप्नः साक्षात्प्राप्त
मिति केचित् सूर्याचन्द्रमसाविव रामकथावित्याहुवदन्ति

जयमकुला वदवारयेति वदयोगे तृतीया मध्येन तृतीयं तन्वी भेद
के तृतीया श्यामा प्रीति सुखोपवर्णाङ्गी प्रीति याः सुखशीतला ।
तत्रकाञ्चनवर्णाभा वा स्त्री श्यामेति कथ्यते । श्यामवर्णेनेत्यन्वे सुलो
चया श्रीमन्नेवा ॥ १०० ॥

तास्तया तर्जिताः सर्वामुखैर्भीमायथागतं । ययुः
सुपुष्पवस्तुष्यं भीमैर्वचनकर्माभिः ॥ १०१ ॥

तादृत्यादि । ताराचक्षुषा चिजटया तर्जिताभर्जिताः
सुपुष्पवः स्तुतिमिवस्तुष्यं ग्रथनीयं ययुर्मताः यथागतं यतोयत
स्तस्यादुत्थायागताः यथासादृश्यइति वीषाध्यामव्यधीभावः मुखै
र्भीमारौद्राः मुखानां विरुद्धत्वात् येनाङ्गविकारइति तृतीया
भीमैर्वचनकर्माभिः उपलक्षिताः इत्थंभूते तृतीया ॥ १०१ ॥

तादृत्यादि । माः सर्वाराचक्षुः तया चिजटया तर्जिताभ
र्जिताः सत्यः सुपुष्पवः स्तुतिमिवस्तुष्यं ययुः यथागतं यस्या
चक्षुषात् उत्थायागतास्तत्र तत्रैव वीषाध्यामव्यधीभावः मुखैर्भी
माः मुखविकारोपलक्षिताः भेदके तृतीया येनाङ्गेनाङ्गिनोविरु
तिर्लक्ष्यते तस्मादिति परः भीमैर्वचनकर्माभिरुपलक्षिताः विशेषे
षणे तृतीया तत्त्वं ग्रथ्यादृष्टारैर्वित्यमरः ॥ १०१ ॥

गतासु तासु मैथिल्याः संजानानोऽनिवात्मजः ।
आयातेन दशास्त्रस्य संस्थितोऽन्तर्हितस्त्रिरं ॥ १०२ ॥

गतेत्यादि तासु राक्षसीषु गतासु अनिजात्मयो हनूमान् प्राज्ञ
संकथां प्राप्तावीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः मैथिल्या संजानानः
इयं सैत्यवगच्छन् संज्ञोन्यतरस्यामिति कर्षादि तृतीया सञ्जति
भ्यामिति तर्कः दशास्यस्यायातेनागमनेन हेतुना चिरमन्तर्हिता
निलीनः स्त्रितः हेताविति तृतीया ॥ १०२ ॥

मतासित्यादि । तासु राक्षसीषु गतासु यतीषु अनिजात्मयो
हनूमान् रामसंकथां प्राप्तावीत् प्रावर्त्तयदिति वक्ष्यमाणोक्ते
नान्वयः कीदृशः मैथिल्या संजानानः सैवेयमित्यवगच्छन् संज्ञो
क्षृताविति कर्षादि तृतीया सम्प्रतेरक्षृताविति मं दशास्यस्या
यातेनागमनेन हेतुना अन्तर्हिताविलीनः सन् चिरं संस्त्रितः
हेतौ तृतीया ल्यभावकृति दशास्यात् कर्त्तरि षष्ठी सम्बन्धविवक्ष
या वा ॥ १०२ ॥

अष्टादद्वद्वोन्मुक्तो वियोगेन क्रतुदिषः । हेतो
र्वीधस्य मैथिल्यः प्राप्तावीद्रामसंकथां ॥ १०३ ॥

अष्टादित्यादि । अष्टाद्वेतोर्बद्वोन्मुक्तोयथा स्थानान्तरं
गतवान् अकट्वष्टादिति पञ्चमी अष्टास्याकट्वहेतुत्वात् अष्टेन
बन्धित इवेति नोक्तं अप्रयोजकं कट्वत्वादृषस्य उन्मुक्तः क्रतुदिषो
रावणस्य वियोगेन विच्छेदेण विभाषागुणेऽस्तिथामिति पक्षे तृती
योदाहृता न पञ्चमी वियोगस्य गुणपदार्थत्वात् किमिति संकथां
प्राप्तावीदित्याह हेतोर्वीधस्य मैथिल्याः हनूमान् दूत इति मैथि

आयोध्यावनमः स्यात् षष्ठीहेतुप्रयोगइति बोधशब्दस्य षष्ठी
प्राज्ञावीदिति सुसुभूतः परस्मैपदेष्वित्येव नेटीति प्रत्ययस्य
आद्यादृष्टेः प्रतिषेधः वेगनास्यसाध्याः ॥ १०३ ॥

एषादित्यादि । हनूमान् कीदृशः क्रतुदिवोरावणस्य विषो
गेन विशेषेण हेतुना उन्मुक्तः सख्यशब्दः यथा एवमिदं हेतोर्बहुः
सन् उन्मुक्तः स्यान्नान्तरं गतस्तदत् हेतोः पञ्चमी तृतीया च द्वि
ता त्रितीयं रामस्यैव प्राज्ञावीदित्याह एवमस्मदूत इति मैत्रि
आयोध्यावनमः हेतोस्तदर्थं प्रयोजनमपि हेतुश्च ते तदुद्देशेन
कार्योत्पत्तेः व्याख्येयार्थैकहेति षष्ठी सुसुधोः सेरिभिरनी
म् प्रभवदेति त्रिः ॥ १०३ ॥

तं दृष्ट्वाचिन्तयत्सीता हेतोः कस्यैवरावणः । अत्र
रुद्धं तरोरादेति वानरविग्रहः ॥ १०४ ॥

तमित्यादि । तं हनूमन्तं रामं सुवन्तं दृष्ट्वा सीता अचिन्तयत्
कस्य हेतोः रावणोवज्जरविग्रहः सन् अस्मिन् आयाति अङ्गपूर्वं
स्येष्टरूपं सर्वनामसृतीयाचेति षष्ठी किंशब्दस्य सर्वनामत्वात्
आरात् अन्तिके तरोरिति अन्यारादित्याराशब्दयोगे पञ्चमी
अवहृद्भावतीत्येति अवरोहणापेक्षयेत्यपादाने पञ्चमी अपिचा
आयैगपद्याभावादुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी आरा
द्योगे न वर्तते ॥ १०४ ॥

तमितीदि । तं रामं सुवर्णं द्रुममं दृष्ट्वा सीताचिन्तयन्
किं चिन्तितवतीत्याह कथं हेतोः किञ्चिद् रामोऽयं तावदमूर्तिर्
सन् अवबुध्य दृष्टान्तरादर्थात् तरोरारात् तदाश्रितदृष्ट्या
समीपे हेति आगच्छति साकमुर्वरसमैत कथं हेतोरिति व्या
दयोऽर्थार्थकतोः श्रेयसर्वादिति वडी तरोरित्यादृष्ट्या उभयत्र
समन्वादेकपादाने पञ्चमी अपरत्र अन्यारभेत्यादिना इव
मेवेदाश्रितं अपादानपञ्चम्याः कञ्चकाधिकारे दर्शितत्वात्तरो
रित्यस्यावच्छेदकेन समन्वयेन निवर्तितः आरादिभ्यश्चैव सम
न्वदति केचित् उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्नरोपवीर्यपादाव
एव पञ्चमीति केचित् ॥ १०४ ॥

पूर्वस्मादन्यवद्भाति भाषाहाश्रयिं सुवर्णम् । अते
कौर्यात्समाप्तातोमां विश्वासयितुं नु किं ॥ १०५ ॥

पूर्वत्वमिदि । पूर्वस्माद्रावणादन्यवद्भाति ज्ञायते अन्वेन तुल्यं
वर्त्ततइति छात्रा अन्यत्रद्वयोर्मे पञ्चमी यतोभावात्तेहाहाश्र
रयिं सुवर्णं किन्तु कौर्यादृते कौर्यं वर्जयित्वा अतेष्वद्वयोर्मे पञ्च
मी आन्विष्ययितुं वक्ष्ययितुं किमायतइत्यपि न च ॥ १०५ ॥

पूर्वस्मादित्यादि । अयं पूर्वस्माद्रावणादन्यवद्भाति भाति प्रका
शते अन्यारभेति पञ्चमी कुतइत्याह भावादभिप्रायाद्वेतोर्दाश्र
रयिं सुवर्णं हेतोः पञ्चमी कौर्यात् अते रामविषये कूरतां विना
नां विश्वासयितुं किन्तु समायातः नु विवर्त्ते अतेष्वेतेन पूर्वव

पञ्चमी भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टावन्तात्मजवासु । निष्ठा
लीलापदार्थेषु दृष्टजन्तुविभूतिविविधिति विद्यः ॥ १०५ ॥

इतरोरावणादेशं राघवानुचरो यदि । सफलानि
निमित्तानि प्राक्प्रभातात्ततोमम ॥ १०६ ॥

इतद्व्यादि । यदि रावणादितरः प्रतिधोगी राघवानुचरः
राघवार्थकारी इतरधोगे पञ्चमी ततोमम सफलानि स्वप्रलक्ष
णानि दर्शनादीनि निमित्तानि प्राक्प्रभातात् आदित्योदया
त्पूर्वस्मिन् काले अन्यस्य हि प्रभातादुत्तरकालं सफलानि उत्त
रपदयोगे पञ्चमी ॥ १०६ ॥

इतरद्व्यादि । एष यदि रावणादितरोऽन्यः राघवानुचरः
रामप्रयोजनकारी भवेत् मम प्राक्प्रभातात् सूर्योदयात्पूर्व
काले यानि दृश्य निमित्तानि स्वप्रदर्शनादीनि तानि मम सफ
लानि स्युः इतरवन्द्योऽन्यार्थः तद्योगे दिक्शब्दयोगे च पञ्चमी
दिक्शब्दादिदेशकास्तेषां स्युः ॥ १०६ ॥

उत्तराश्व वसन्तः समुद्राद्रक्षसां पुरं । अत्रै
कवर्णतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथं ॥ १०७ ॥

उत्तरेत्यादि । रामदूर्तोऽयमिति न सम्भाव्यते यतः समुद्रा
दुत्तरा या दिक् तस्मानुत्तरादि वसन्तः रामः आदिचदूरे

उत्तराधेति तत्रादिप्रत्ययान्तेन उत्तरादिप्रत्ययेन योगे समुद्रा
दिति पञ्चमी लवणतोयस्य लवणसमुद्रस्य दक्षिणतोदक्षिणस्यां
दिशि स्थितां रक्षसां पुरीं लङ्कां कथयवैत् ज्ञातवान् दक्षि
णत इति दक्षिणोत्तराभ्यामतसु च तदन्तेन योगे पञ्चमसर्गप्रत्य
येनेति षष्ठी ॥ १०७ ॥

उत्तरेत्यादि । अथ रामदूतोऽयं न सम्भाव्यते यत इतः समु
द्रादुत्तरस्यां दिशि वसन् रामो लवणतोयस्य समुद्रस्य दक्षिणस्यां
दिशि स्थितां रक्षसां पुरीं लङ्कां कथयवैत् ज्ञातवान् दक्षिणोत्त
रादाहीति सप्तम्याग्राहि अन्यारभ्येति द्विक्प्रत्ययेन पञ्चमी
तत्कृतेरिति सप्तम्यास्तस् तद्योगे समर्थेनेत्यादिना षष्ठी ॥ १०७ ॥

दण्डकान्दक्षिणेनाहं सरितोऽङ्गीन् जनानि च ।
अतिक्रम्यान्मुषिञ्चैव पुंसामगममाह्वता ॥ १०८ ॥

दण्डेत्यादि । दण्डकानामदूरे अ दक्षिणा दिक् प्रसाविति
प्रवसन्त्यतस्साविति सप्तम्यक्तादेन प्रत्ययान्तेन योगे अथ
माङ्गितोयेति द्वितीया दक्षिणेन दण्डकानां दक्षिणस्यां दिशि
सरितोऽङ्गीन् जनानि च अमुषिं अतिक्रम्य पुंसामगमममाह्वता
वृद्धनिश्चिगमयेत्यपु अहमाह्वता आनीति तत्कथयवैदित्यभि
नयत् ॥ १०८ ॥

इह कानिचिदिति । दण्डकानामदूरे दक्षिणस्यां दिशि यि
तानि सरितोऽङ्गीन् जनानि च अमुषिं अतिक्रम्य पुंसामगमममाह्वता

ज्ञातं यथा स्यात्तथाहमाहता पुंयामगन्तं देवं प्रापिता वा न
विद्यते गमोऽज्ञानं यच्च तत्कथमवैदिति सम्बन्धः वनोऽपीति वन
म्याह्नः तद्योगे धिक्खमवेत्यादिना द्वितीया एनोऽपञ्चम्यादिति
परस्परसात् कृतद्वितयमासानामभिधानं नियामकमित्युक्तेर
दूरार्थमपि बोध्यं दण्डकाग्रब्धोवनेऽपि स्त्रीलिङ्गः नित्यवज्जवच
नान्तः पुंलिङ्गइत्यन्ये तस्मिन्ने दण्डकानिति पाठः ॥ १०८ ॥

पृथङ्गमस्वतश्चण्डादैनतेयेन वाविना । गन्तुमुत्स
हते नेह कश्चित्किमुत वानरः ॥ १०९ ॥

पृथगित्यादि । नभस्वतो वातात् चण्डात् पृथक् वायुं त्यक्त्वा
वैनतेयेन वा विना गरुडं वा वर्जयित्वा पृथग्विनेत्यादिना द्वितीया
पञ्चम्या इह लङ्कायां कश्चित् गन्तुं नोत्सहति किमुत वानरः
॥ १०९ ॥

पृथगित्यादि । चण्डाच्चभस्वतोवातात् पृथगन्यः वैनतेयेन
गरुडेन वा अन्यः कश्चिदिह गन्तुं न उत्सहते किं पुनर्वानरः इत्येवम
चिन्तायदिति सम्बन्धः पृथक्शब्दोऽन्यार्थस्तेन तद्योगे विना योगे
च अन्यारब्धेत्यादिना पञ्चमी नभस्वन्तं वैनतेयञ्च वर्जयित्वा
त्यर्थइति केचित् किमुतेत्यवयवं पुनरर्थे ॥ १०९ ॥

इति चिन्तावतीं वृक्षात्समासाद्य कपिदिपः । मुक्तां
स्तोकेन रक्षोभिः प्रोचेऽहं रामकिङ्करः ॥ ११० ॥

दृतीत्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण चिन्तावतीं कपिदिपोहनू
मान् कृष्टात्समासाद्य कचमयुषमन् अहं रामकिङ्करः राममे
पचकरदति प्रोचे मुक्तां शोकेनाख्येन रचोभिः कर्दभिः करणे
न च शोकाख्येत्यादिना दृतीयापञ्चम्या कृष्टशोकयोरधत्वचन
योः करणत्वात् ॥ ११० ॥

दृतीत्यादि । कपिदिपः कपिमेष्टोहनूमान् तां शीतां कृष्टात्
चिरकालाख्येष्वेन समासाद्य प्राप्य अहं रामस्य किङ्करः परिरा
रकदति प्रोचे वदति स्य कीदृशीं एवमुक्तप्रकारेण चिन्तायुक्ताः
रचोभिः शोकेनाख्येन मुक्तां त्यक्तां करणे कतिपयशोकाख्यकृष्टा
दसत्तदति सूत्रेण विभाषया पञ्चमीमाह परः स्वमते कृष्टादि
ति हेतौ पञ्चमी शोकेनेति करणे दृतीया ॥ ११० ॥

विप्रकृष्टं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्यपर्वतात् । नान
भ्यासे समुद्रस्य तव माख्यवति प्रियः ॥ १११ ॥

यदि त्वं रामकिङ्करः काषावित्याह विप्रेत्यादि । माख्यवति
पर्वते तव प्रियोरामः महेन्द्रस्य पर्वतस्य विप्रकृष्टं दूरं विन्ध्य
पर्वताच्च न दूरं दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्तरस्यामिति षष्ठीपञ्चम्या
महेन्द्रपर्वतविन्ध्ययोर्दूरविप्रकृष्टयोस्तु दूरान्तिकार्थेभ्योद्वितीया
चेति द्वितीया नानभ्यासे न दूरे समुद्रस्य दूरान्तिकार्थैरिति
षष्ठी माख्यवति सप्तम्यधिकरणेचेति सप्तमी चकाराद्दूरान्तिका
र्थेभ्यश्च यस्त्वभावनेत्यनेनानभ्यासदति सप्तमी ॥ १११ ॥

विप्रेत्यादि । यदि त्वं रामाकण्डरसदा कासाविस्मयदम्
 ष्यते तव प्रियामाख्यवति पर्वते वर्तते महेन्द्रस्य पर्वतविशेष
 स्य न विप्रकृष्टं न दूरं विन्ध्यमाकाः पर्वतात् न दूरं समुद्रस्य ना
 मन्नासे न दूरे वाराहर्षैरिति विन्ध्यपर्वतशब्दात् पक्षे पञ्चमी
 तदप्रवृत्तिपक्षे सम्बन्धे वक्ष्येव आरादर्षैरिति दूरान्तिकार्थः
 दूरान्तिकार्थादस्येऽमृताङ्गुलिर्द्विषेति परः स्वमते विप्रकृष्टा
 द्योदशार्थत्वे विवक्षिताः स्थितिक्रियात्वर्यासम्भूतहव तेनास्मी
 त्वाद्याहारात् देशाधकासभावकाढैरिति पाक्षिककर्मात् कर्म
 स्वाभावपर्यं सप्तमी ॥ १११ ॥

असंप्राप्ते द्रष्टव्यीवे प्रविष्टोऽहमिदं वनं । तस्मिन्
 प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाक्रंस्यचेतितः ॥ ११२ ॥

असमित्यादि । दृशवदने असंप्राप्ते अप्रविष्टे अहमचेतितः
 सन् इदं वनमशोकवनिवास्यं प्रविष्ट इति तस्मिन्प्रतिगते त्वां द्रष्टुं
 मुपाक्रंसि समुत्सहे स्म यस्य चभावेनेति सप्तमी कपेः प्रवेशोपक्र
 मयोः रावणसंप्राप्तिप्रतिगमनक्रियाभ्यां लक्ष्यमाणत्वात् उपाक्रं
 सीति उपपञ्चराभ्यामित्यनेन वृत्त्यादिषुसर्गउत्तार्हक्रमेस्तद् उत्त
 मपुरुषैकवचनं इट् स्त्रीक्रमोरनात्मनेपदनिमित्त इति विश्व इट्
 नमवति ॥ ११२ ॥

असमित्यादि । रावणे असंप्राप्ते अनायाते सति अहमचेतितो
 ऽज्ञातः सन्निदं वनं प्रविष्टः प्रवेशस्य गतिविशेषत्वात् गत्यधीतेति
 कर्त्तरि क्तः तस्मिन् प्रतिगते सति त्वां द्रष्टुं साक्षात्कर्त्तुं अहं

उपाकृषिं यतोऽस्मि प्रोपादारम्भ इति मंथ्यादिः उपाकृषिं उक्त्वा
हं कृतवानस्मीति वार्थः कृतुत्वाहतावन इति नं काशभावरधा
रमिति उभयत्र भावे सप्तमी ॥ ११२ ॥

तस्मिन् वदति रूष्टोऽपि नाकार्षं देवि विक्रमं । अ
विनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरं ॥ ११३ ॥

अद्यादावेव प्रविष्टोऽसि तर्हि किमिति स्वकर्म्म न दर्शितवानसी
त्याह । तस्मिन्नित्यादि हे देवि तस्मिन् वदति रूष्टोऽपि विक्रमं नाका
र्षं तं तथा वदन्ममनाहृत्य विक्रमं नाकार्षमित्यर्थः यष्टीयानादर
इति चकारात्सप्तमी किमर्थं कार्यस्य सन्देशकथनादेरविना
शाय विचिन्वानः परापरं पौर्वापर्यं निरूपयन् कर्म्मभिप्रायेतः
॥ ११३ ॥

तस्मिन्नित्यादि । हे देवि तस्मिन् रावणे वदति वदन्तं तं
अनाहृत्य रूष्टोऽप्यहं विक्रमं नाकार्षं न कृतवान् स्वामीश्वराधि
पतीत्यादिना अनादरे सप्तमी तस्मिन् वदति सतीति भावे
सप्तमीति विद्यासागरः कुत इत्याह यतोऽहं कार्यस्य सन्देशकथ
नस्य अविनाशाय अविघाताय परापरं विचिन्वानः परं यद्भवि
ष्यति विरोधादि अपरञ्च यद्भूतं सन्देशकथनार्थमागमनादि
तत्सर्वं विचारयन् उत्तरे सति कथं न पूर्वस्य बाध इति चिन्त
यन् ॥ ११३ ॥

वानरेषु कपिः स्वामी नरेष्वधिपतेः सखा । जातोरा
मस्य सुग्रीवस्ततोदूतोऽहमागतः ॥ ११४ ॥

कथं वानरस्त्वं तस्य किंकर इत्याह । वानरेत्यादि वानरेषु
स्वामी यः कपिः सुग्रीवः नरेष्वधिपतेरामस्य सखा जातः स्वामी
श्वरेत्यादिना षष्ठीसप्तम्योर्विधानात् सप्तम्युदाहृता ततोऽहं दूत
आगतः ॥ ११४ ॥

वानरेन्नित्यादि । रामस्यानुचरीवानरः कथमित्याह वान
राणां कपिः सुग्रीवो नराणामधिपतेरामस्य सखा जातः ततोऽहं
दूत आगतः स्वामोश्चराधिपतीति सप्तमी ॥ ११४ ॥

ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीं । कुश
लोऽन्वेषणस्याहमायुक्तोदूतकर्मणि ॥ ११५ ॥

आगत्य च लङ्कां प्रविश्य दृष्टायात इत्याह । ईश्वेत्यादि निशा
टानां राक्षसानामीश्वरस्य दशामनस्य अत्र षष्ठ्युदाहृता पुरीं
निखिलां निःशेषां विलोक्य किं तत्र वर्त्तत इति प्राप्त इति वक्ष्यमा
णेन समन्तः कुशलोऽन्वेषणस्याहं सीताया अन्वेषणस्य निपुणः आ
युक्तोदूतकर्मणि दूतकर्मणि दूतक्रियायां व्याप्तः आयुक्तकुश
लाभ्यामिति षष्ठीसप्तम्यौ ॥ ११५ ॥

ईश्वरस्येत्यादि । निशाटानां राक्षसानां ईश्वरस्य रावणस्य
निखिलां समस्तां पुरीं विलोक्य अहं प्राप्त इत्यपिमशोकीनावयः

कीदृशः अन्येष्वस्य कुशलः सीतासीवचनिपुणः दूतकर्तृषि प्राप्नु
क्तः तत्परः स्वामीश्वराभिषेकीत्यादिना वञ्चितस्तनौ ॥ ११५ ॥

दर्शनीयतमाः पश्यन् स्त्रीषु दिव्यास्त्रपि स्त्रियः । प्राप्तो
व्यालतमान् व्यस्यन् भुजङ्गेभ्योऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

दर्शेत्यादि । तत्र दिव्यास्त्रपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः
पश्यन् यतश्च निर्द्वारणमिति सप्तमी दर्शनीयतमत्वेन गुणेन पृथ
क्करणात् भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् हिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन्
अपक्षिपन् पञ्चमीविभक्त इति पञ्चमी भुजङ्गेभ्यो राक्षसानां विभा
गात् प्राप्नोदेव्याः पादमूलमित्यर्थात् ॥ ११६ ॥

दर्शेत्यादि । दिव्यास्त्रपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः पश्यन्
भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् अतिहिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन् अप
क्षिपन् अहं प्राप्नोदेव्याः स्नानमित्यर्थात् गम्यते स्त्रीमित्यत्र दर्श
नीयतमत्वेन गुणेन समुदायादेकदेशस्य निर्द्वारणात् स्वामीश्व
राभिषेकीत्यादिना निर्द्वारे सप्तमी भुजङ्गेभ्य इत्यत्र पञ्चमीव्यति
रेके इति सूत्रेण पञ्चमीमाह परः व्यतिरेकोहीनाधिकभाव इति
परः स्वमते निर्द्वारेऽधिकेनेत्यादिना निर्द्वारेपञ्चमी केनचिदु
त्तेन समानधर्मिभ्यो यत्पृथक्करणं स निर्द्वारः भुजङ्गराक्षसयोस्तु
सधर्मित्वं व्यालत्वेन वासवता अपि कश्चित् पञ्चमीत्यनेन निर्द्वार
रे पञ्चमीमाह ॥ ११६ ॥

भवत्यामुत्सुकोरामः प्रसितः सङ्गमेन ते । मघासु
कृतमिर्व्यापः पितृभ्योमां व्यसर्जयत् ॥ ११७ ॥

किमवस्योराम इत्याह भवत्यादि । भवत्यां नचि उत्सुकः सङ्ग-
माः रामः तव सङ्गमेव प्रसितः प्रसक्तः प्रसितोत्सुकाभ्यां द्वितीया
चेति चकारात्सप्तमो मघाभिर्युक्तः कालः तत्समीपे चन्द्रमसोवर्त्त-
मानत्वात् नचत्रेण युक्तः काल इत्यण् तस्य लुवविशेष इति लुप्
तक्षिण्काले पितृभ्यः कृतमिर्व्यापः दत्तदानः मां व्यसर्जयत् नच-
त्रेण लुपीति सप्तमो तच्चापि लुवि युक्तवज्जक्तिवचन इति स्त्रीलिङ्ग-
वज्जवचने भवतः व्यसर्जयदिति विशब्दात्प्रातिपदिकेत्यादिना
प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा ॥ ११७ ॥

भवत्यामित्यादि । रामोमां व्यसर्जयत् प्राप्तापयत् कीदृशः
सङ्गं भवत्यां नचि उत्सुकः उत्सृष्टः तव सङ्गमेन प्रसितः प्रसक्तः
प्रसितोत्सुकाभ्यां द्वितीयावत्तस्याविति वरः स्वमते विषयविवक्षया
सप्तमी कारणत्वविवक्षया द्वितीया मघासु मघानचत्रयुक्तकाले
पितृभ्यः कृतमिर्व्यापः कृतदानः काले सप्तमी मघाशब्दस्य तद्युक्त-
कालवाचिनं कालवाचिनोमचचादित्युक्तेरेव गम्यते लोकोप-
पत्तौ कालेऽपि स्त्रीलिङ्गत्वं वज्जवचनान्तत्वं च परं तु मघानचत्र-
श्रेण्डुयुक्तेन युक्तः काल इत्यर्थे दण्डतन्त्रयुक्त्य प्रकृतिवज्जिवचने
इति स्त्रीमन्त्रवज्जवचनत्वञ्चाहः ॥ ११७ ॥

अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकः । भव-
त्याः स्मरतात्यर्थमर्पितः सादरंमम ॥ ११८ ॥

यन्देहनिदृश्यार्थं चाभिज्ञानं दर्शयन्मात्रं ययमित्यादि । काकु
तस्थस्य अङ्गुलीयकोऽभिज्ञानं त्रिजगत्सममभिज्ञानमिति लिङ्गा
धिके प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा यैषितीति सम्बोधनाधिके सम्बोध
नेचेति सामान्त्रितं यमुद्दिष्टात्रैव इदं काकुतस्थस्येति षष्ठीशेष
इति षष्ठी भवत्याद्यर्थं स्मरता सम सादरमर्पितं अमीमर्षेया
दिना स्मरणार्थं कर्मणः शेषविवक्षायां षष्ठी ॥ ११८ ॥

अयमित्यादि । यन्देहनिरासार्थमाह हे यैषिणि अथ काकु
तस्थस्य रामस्य अङ्गुलीयकआभरणविवक्षेयाऽभिज्ञानं त्रिजं का
र्यं यमुद्दिष्टाकार्येति लिङ्गार्थं सम्बोधने च प्रथमा काकुतस्थस्येति
सम्बन्धे षष्ठी अत्यर्थं भवती स्मरता रामेण सादरं यथा श्राप्त
या सम समर्पितः भवत्यादिति समार्थेनेत्यादिकर्मणि षष्ठी अन्ये
तु कर्मणोवा इत्यादेः स्मृत्यर्थश्च चेत्यादिविशेषस्तत्रैः कर्मणि षष्ठी
मुक्ता कर्मणोदिविषयेऽप्यविवक्षिते कर्मणोऽसम्बन्धविवक्षायां षष्ठी
वेत्यनेनान्यत्रापि षष्ठी स्त्रीकुर्वन्ति विशेषस्य च निवृत्त्यादन्वयादि
दृष्टत्वात् समेत्याधारे सम्बन्धविवक्षा अङ्गुली भवति तिङ्गतीति
ठप्तेकादिति ईयः तदन्तस्य वाच्यविज्ञानान् अङ्गुलीरमन्त्रस्य
गम्यमानत्वात् पुंस्त्वमुदाहृतं अङ्गुलीयकमूर्त्तिकेत्यमरेण सामा
न्यत्वान्नपुंसकं प्रयुक्तं ॥ ११८ ॥

रामस्य दयमानोऽसावधीति तव लक्ष्मणः । उपा
स्त्रमानां राजेन्द्राणाममस्तेह मा जस्यीः ॥ ११९ ॥

रामेत्यादि । अथा लक्ष्मणोरामस्य दयमानिरामं रक्षन्
 द्रुपं मा कार्षीरिति दयतेः कर्मणि षष्ठी तवाध्येति त्वां स्मरति
 अधोगर्धे षष्ठी आश्वासनार्थमाह मा चषीः उद्देगं मा कार्षीः
 चषेरीदित्वान्निष्ठायामिदं प्रतिषेधात् सिचदट् भवति यतोरा
 जेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ दह्यागमस्यागमनस्य भावे अप् उपाकृषातां
 प्रतियत्नं कृतवन्तौ आगमनस्य निश्चितत्वात् तस्यैव सुग्रीवसख्ये
 न गुणाधानात् तेन कृतः प्रतियत्न इति कर्मणि षष्ठी प्रतियत्ने
 लुङ् तङ् सुट् ॥ ११६ ॥

रामेत्यादि । असौ लक्ष्मणोरामस्य दयमानः शोकापनोद
 नेन रामं प्रतिपालयन् तव अध्येति त्वां स्मरति पूर्ववत्कर्मणि
 षष्ठी आश्वासनार्थमाह राजेन्द्रौ चञ्चियञ्छेष्टौ तौ दह्यागमस्य उपा
 कृषातां आगमनमुपकृतवन्तौ अतोमा चषीः भयं न कुरु सख
 नावक्षेपणेत्यादिना प्रतियत्ने मं सम्यरेः सुमुपादित्यादिना सुम्
 सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः निश्चितत्वात् सतएव गमनस्य
 सुग्रीवसख्येन गुणान्तरस्योत्कर्षस्थाधानात् पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी
 कृजः प्रतियत्ने कर्मणि षष्ठीति परः चषीउद्देगे टौ ॥ ११६ ॥

रावणस्येह रोक्ष्यन्ति कपयोभीमविक्रमाः । धृत्या
 नायस्य वैदेहि मन्योरुज्जासयात्मनः ॥ १२० ॥

रावेत्यादि । इह लङ्कायां कपयोभीमविक्रमाः असह्यपरा
 क्रमाः रावणस्य रोक्ष्यन्ति सरोगं रावणं करिष्यन्ति भीमविक्रमा

इति गुणप्रधानो निर्देशः ततश्च विक्रमे रजः भावकर्तृकत्वात् रजा
र्षानां भाववचनानामज्वर इति षष्ठी अतो वैदेहि धृत्या नायस्य
आशंसस्य धृतिं लभस्वेत्यर्थः आशिषिनाथ इति कर्मणि षष्ठी आशि
षिनाथ इत्युपसंख्यानान्तर्द्ध मन्योरुज्जासयात्मनः मन्युं नाशय
जसुहिंसायां ताडने च चौरादिकस्य हिंसार्थत्वात्तेन आशिषि
प्रदृष्टेति कर्मणि षष्ठी ॥ १२० ॥

रावणस्येत्यादि । इह लङ्कायां कपयो भीमपराक्रमाः सन्तो ररा
वणस्य रोक्ष्यन्ति रावणं पीडयिष्यन्ति रजोभङ्गे तो कर्मणि षष्ठी
अन्ये तु रजार्यस्य भावकर्तृत्वे इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठा उदाह
रणार्थं कपयस्तत्सन्त्विनो भीमाविक्रमाश्च इह रावणस्य रोक्ष्य
न्तीत्यन्वयं कुर्वन्ति हे वैदेहि धृत्या नायस्य धृतिर्भूयादित्यात्म
न्याशिषं कुरु धृतिं लभस्वेति भावः कर्मणि षष्ठी आशिषिनाथ इति
षष्ठ्यर्थं परसूत्रं शपथाशीरित्यादिना मं आत्मनो मन्योरुज्जा
सय आत्मनः शोकं नाशय जसकबधे कर्मणि षष्ठी आशिषिप्र
हननाटिकाधिपिषां हिंसायामिति षष्ठ्यर्थं परसूत्रं ॥ १२० ॥

राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति । प्राणा
नामपणिष्टासौ रावणस्त्वामिहानयन् ॥ १२१ ॥

राचेत्यादि । मयि गते रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्ष
सान् भारयिष्यति पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी निग्रहण इति सङ्गतविष्ट
हीतविपर्यस्तग्रहणमित्युक्तं नेर्गदेत्यादिना णत्वं किञ्च प्राणाना

अपण्डितमिति अथ रावणस्याभिमानवान् प्राणानपण्डितं विक्री-
तवान् व्यवहृज्यषोऽवमर्थयोरिति षष्ठी प्राणानामपण्डितमिति
वाङ्मनसं तदधुक्तं सुत्यर्थस्य पक्षेऽपि ग्रहणात् गुणधूपित्यादिना
आद्यप्रत्ययान्भवति ॥ १२१ ॥

रावणसामित्यादि । अथि गते इति रामोरावणानां प्रणि-
हयित्यति रावणान् मारयित्यति प्रायश्चित्तइति नैर्घत्वं कर्षयि-
षष्ठी अथो रावणस्याभिह लङ्कायांमानवान् प्राणानामपण्डित-
प्राणान् विक्रीतवान् व्यवहृज्यषोऽवमर्थ इति षष्ठ्यर्थं परस्मै
तत्र व्यवहारेइति कवविक्रयलक्षणे द्युतक्रियावाञ्छेति व्याख्यातं
पण्डित्यवहृज्यतौस्तौ वारेइत्यनेन कमश्चतइत्यादिभ्यश्चविहिता
मिच्छीयङ्गायाविभाषिताः तेन पक्षे नाद्यप्रत्ययः अपण्डितेति
चिन्तमिति विद्याविनोदस्य प्रसूयितं व्यवस्थितवाधिकांरादायां
इयोऽसार्वधातुके वा भवन्तीति पक्षे नाद्यप्रत्ययइति विद्यासाग-
रीयाकृतात् स्वमतं युक्तमेव ॥ १२१ ॥

अदेवीदन्धुभोगानां प्रादेवीदात्मसम्पदं । शतक-
त्वत्तापैकस्याः सरत्नकोरघूत्तमः ॥ १२२ ॥

अदेवीदित्यादि । न केवलं प्राणानपण्डितं दन्धुभोगानामदेवीत्
दन्धुभोगान्विक्रीतवान् दिक्स्तदर्थस्येति षष्ठी दिवौव्यवहारार्थ-
त्वात् प्रादेवीदात्मसम्पदं विक्रीतवान् विभावोपसर्गइति पक्षे दि-
तीया प्रशब्देन युक्तत्वात् रामानुरागं पुनर्दृष्टवन्नाह रघूत्तम

स्मरति अधोगर्धेति षष्ठी अङ्ग इति एकस्मिन् अङ्गि कालोऽर्थमयो
नकालोऽधिकारश्चेति षष्ठी ॥ १२२ ॥

अदेवोदित्यादि । न केवलं प्राणानामपण्डितस्यै रावस्यो
बन्धुन् भोगांश्च अदेवीत् कीतवान् त्यक्तवानिति यावत् कर्कषि
षष्ठी आत्मसम्बन्धमपि प्रादेवीत् विक्रीतवान् कर्कषि दितोया परे
तु व्यवहारे सौषमर्गस्य दिवः कर्कषि वा षष्ठी नित्यमनुपसर्गस्यै
त्याङ्गः अथ संक्षिप्य पुनरपि रामानुरागं दर्शयति अङ्गः शतश्लो
दिवसे शतं वारान् राम एकस्यास्तव एकां त्वा स्मरति चकृत्वस्
वारे इति शतशब्दात् चकृत्वस् तद्योगे स्त्रीश्रीराधिपतीत्या
दौ मुजर्धैरिति अहन्शब्दात् षष्ठी तवेति कर्कषि षष्ठी ॥ १२२ ॥

तवोपशायिका यावद्वाचस्य चेतयन्ति न । प्रतिसं
दिध्यतां तावद्भर्तुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ॥ १२३ ॥

एवं तामाश्रय्य सन्देशं द्वापयितुमाह तवेत्यादि । हे मैथिलि
तवोपशायिका परिपाष्या शवनं याभीराक्षसीभिः सहेत्यर्थात्
पर्यायाहं षोऽप्यस्तिषु स्तुभ्यं यावन्न चेतयन्ति न प्रतिबुध्यन्ते ताव
त्प्रतिसन्दिश्यतां प्रतिसन्देशो दीयतां शार्ङ्गस्य भर्तुः शार्ङ्गं भनुर्धा
रयतो रामस्य तव शार्ङ्गस्येति यथाक्रमं कर्तृकर्कषोः कृतीति
षष्ठी ॥ १२३ ॥

तवेत्यादि । हे मैथिलि तवोपशायिका पर्यायश्रयनं याभीरा
क्षसीभिः सहेत्यर्थात् पर्यायप्राप्त्या ताञ्च राक्षसीयावन्न चेत

यन्ति न प्रतिबुध्यन्ते तावत् शार्ङ्गस्य भर्तुर्धनुर्धारायतो रामस्य कृत
प्रतिसन्दिश्यतां प्रतिसन्देष्टोदीयतां इत्येवं हनुमान् प्रोचे इति
पूर्व्वेण सम्मन्त्रः उपपूर्व्वशीङ् पर्यायप्रयनवाचकः अख्यणकेति
ज्ञापकात्भावे णकः स्त्रीत्वञ्च ठघेक्षतीत्यादिना तवेत्यत्र कर्त्तरि
षष्ठी शार्ङ्गस्येत्यत्र कर्मणि तव उप समीपे प्रायिकाः प्रया
नाः राक्षस्यः कर्त्तरि णकइति केचित् चित्कसंज्ञाने शुभ्यञ्जिः
॥ १२२ ॥

पुरः प्रवेशमाश्चर्य्यं बुद्ध्वा शाखामृगेण सा । चूडाम
णिमभिज्ञानं ददौ रामस्य सम्मतं ॥ १२४ ॥

पुरइत्यादि । शाखामृगेण मर्कटेन पुरोलङ्कायाः दुःप्रवेशा
यायाः प्रवेशः तमाश्चर्य्यमद्भुतं बुद्ध्वा सा सीता चूडामणिमभिज्ञा
नं ददौ सर्व्वमुक्तमस्य सम्भाव्यतइति उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी
प्रवेशइत्युभयप्राप्तौ कति लङ्काहनुमताः कर्मकर्त्तृत्वात् रामस्य
संमतं प्रियं मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने निष्ठा नलोकेति षष्ठी
प्रतिषेधे प्राप्ते कस्य च वर्त्तमानइति षष्ठी ॥ १२४ ॥

पुरइत्यादि । शाखामृगेण वानरेण पुरोलङ्कायाः प्रवेश
माश्चर्य्यं बुद्ध्वा मत्वा सा सीता चूडामणिमभिज्ञानं शिरोरत्नं
स्वकीयचिह्नं ददौ रामस्य सम्मतं रामेण मन्यमानं ज्ञायमानं
सदा स्मरणात् शार्ङ्गकार्य्येति वर्त्तमाने ऋः तद्योगे कामुकसङ्घार्य्य
कइति कर्त्तरि षष्ठी प्रपूर्व्वविभेर्धञ् तद्योगे ठघेक्षतीति पुरइत्य

अ कर्मणि षष्ठी कचिदपवादविषयेऽप्युसर्गोऽभिनिविशत इति न्या-
यान् शास्त्रादुपेक्षेयत्वं ढवेकतीत्यनेन षष्ठीविषयेऽपि साधनहे-
त्वित्यादिना कर्त्तरि तृतीया इति केचित् वस्तुतस्तु यच्चैककयोगे
कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठाविषयः स्यात्तत्र ढवेकतीत्यादिना कर्म-
णि नित्यं षष्ठी स्यभावकोत्यादौ सङ्गत्यनेन तु कर्त्तरि विभाषया
षष्ठी षट्षष्ठी योग्यकर्मवत् कृतिप्रयुज्यमाने इत्यर्थः यस्तु कर्त्त-
कर्मप्राप्तौ कर्मण एवैककतीति षष्ठ्यर्थं कमदीश्वरस्य सूत्रं तस्तु
प्रायिकं अनात्कृद्भिर्वैत्यपरे इति तेनैव पश्चादुक्तं शब्दानामनुशा-
सनमाचार्येणाचार्येणेत्याद्युदाहरन्ति प्राक्कः ॥ १२४ ॥

रामस्य शयितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितं । प्रक्रान्तं
च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ १२५ ॥

रामेत्यादि । रामस्य अभिज्ञानं दत्त्वा शयितादिकं मुहुः
पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत् प्रेषितवती तस्य शयितं शयनस्थानं किं भू-
मौ ज्ञेते अन्यचेति वा भुक्तं भोजनस्थानं किं गृहे भुक्ते मुनिजनगृहे
वेति जल्पितं मन्त्रस्थानं किं रहसि मन्त्रयते प्रकाशे वेति हसितं
हसनस्थानं किं शृङ्गारवस्तुनि हसति वीरवस्तुनि वेति स्थितं
निवासस्थानं किं गुहायां तिष्ठत्युत तरुतले वेति प्रक्रान्तं प्रचक्रम-
णस्थानं अनुनाथिकेत्यादिना दीर्घः किं अङ्गने क्रम्यते अन्यत्र वेति
एषां प्रौढ्यगतिप्रत्यवसानार्थत्वात् कोधिकरेणेवेति क्तः तस्य
प्रयोगे अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी ॥ १२५ ॥

रामस्येत्यादि । अभिज्ञानं दत्त्वा रामस्य प्रयितादि मुञ्जम्बरं
 वारं वृद्धा सीता हनुमन्तं व्यसृज्यते प्रेषितवती प्रयितं ब्रह्म
 नस्थानं भूमिः त्रय्या वेति भुक्तं भोजनस्थानं क्लृप्तं मुनिगृहं वेति
 जल्पितं मन्त्राणां स्थानं रहः प्रकाशितं वा हसितं हास्यस्थानं मृगा
 रवस्तु बीरवस्तु वा स्थितं वामस्थानं तरुतलं गृहादिकं वा प्रका
 न्तं चक्रमणस्थानं अङ्गुष्ठं वनं वा सर्वेषु भौव्यगत्यदनार्थादिति
 आधारे क्तः तद्योगे कामुकसङ्गार्थके इति कर्त्तरि षष्ठी यदि भा
 वे क्तः तदा व्यभावतेति षष्ठी सम्बन्धविवक्षया वा ॥ १२५ ॥

असौ दधदभिज्ञानं चिकीर्षुः कर्म दारुणं । गामु
 कोऽप्यन्तिकं भर्तुर्मनसाचिन्तयत्क्षणं ॥ १२६ ॥

असावित्यादि । असौ हनुमान् दधत् धारयन्नभिज्ञानं
 चिह्नं कर्त्तव्यकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या प्राप्तायां नलोकेति लप्रयोगे
 प्रतिषेधः स्रज् इति प्राणनादयोऽष्टौताः दारुणमशीकवनिका
 भङ्गादिकं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः उकारप्रत्ययात् षष्ठ्याः प्रति
 षेधः भर्तुः स्वामिनः अन्तिकं समीपं गामुकोऽपि गमनशीलोऽपि
 उक्तप्रयोगे प्रतिषेधः मनसा चक्षुः चिन्तितवान् वक्ष्यमाणं कर्म
 ॥ १२६ ॥

असावित्यादि । असौ हनुमान् अभिज्ञानं चिह्नं दधत् धार
 यन् दारुणं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः भर्तुः स्वामिनः अन्तिकं समीपं
 गामुको गमनशीलोऽपि क्षणं मनसा चिन्तयत् वक्ष्यमाणमिति
 शब्दं ढधेकृतीति स्रजे आदिवर्जनात् न कर्मणि षष्ठी ॥ १२६ ॥

कृत्वा कर्म यथादिष्टं पूर्वकार्याविरोधि यः । करो
त्यभ्यधिकं कृत्यं तमाहुर्दूतमुत्तमं ॥ १२७ ॥

कृत्वेत्यादि । यो दूतो यथादिष्टं कर्म कार्यं कृत्वा अथ कृत्वेत्यव्य
यप्रयोगे प्रतिषेधः तत उत्तरकाखं पूर्वकर्माविरोधि पूर्वकृतस्य
कार्यस्य यदविरोधि तदधिकं करोति तमुत्तमं दूतमाहुर्विदु
र्नीतिविद इति शेषः मया च यथादिष्टं सीतान्वेषणं कृतमिति
भावः ॥ १२७ ॥

कृत्वेत्यादि । यो दूतो यथादिष्टमाज्ञानतिक्रमेण कार्यं कृत्वा
पूर्वकार्याविरोधि अधिकं कार्यान्तरं करोति तमुत्तमं दूतमा
हुर्नीतिविद इति शेषः तस्मात् सीतान्वेषणमादिष्टं कर्म कृत्वा
अधिकमपि करिष्यामीत्यपि मन्त्रोक्ते वक्ष्यति कृत्वेति व्यवर्जनात्
न तद्योगे षष्ठी ॥ १२७ ॥

वैदेहीं दृष्टवान् कर्म कृतवान्यैरपि दुष्करं । यशो
वास्याभ्युपादाता वार्त्तामाख्यायकः प्रभोः ॥ १२८ ॥

तदेव च दर्शयन्नाह वैदेर्यादि । अहमद्य तावद्वैदेहीं दृष्ट
वान् निष्ठाप्रयोगे प्रतिषेधः अन्यदपि कार्यमतिदुष्करं कृत्वा खलु
प्रयोगे प्रतिषेधः ततो यत्र उपादाता आत्मसात्कर्त्ता इदमति
दुष्करं तेन कृतमिति वक्ष्यन्त्यस्य प्रयोगे प्रतिषेधः वार्त्तामाख्याय

कः प्रभोर्वार्त्तामाख्याता आनिभविष्यदधिकारात्तुमष्टुलौकिया
यामिति एवम् अकेनोर्भविष्यदाधर्मस्ययोरिति प्रतिषेधः ॥१२८॥

वैदेहीमित्यादि । वैदेहीं दृष्टवानहं अन्यैरतिदुष्करं कर्म
वक्ष्यमाणं वनभङ्गादि कृत्वा यत्र उपादाता उपादानशीलः सन्
प्रभोः समीपे वार्त्तामाख्यायकः आख्यातुं यास्यामि न्वतुल्य
र्चनीयार्थद्वया योगे षष्ठीनिषेधोदभितः आख्यायक इति अस्त्यु
पकेत्युक्तेऽनुष्णकौषे इति विधानादन्यत्रापि एकोभवतीति ज्ञापि
तं तेनात्र तुमर्थे एको बोध्यः किम्वा द्रव्यकौषे इत्यनेनैव एकः
तत्र कालस्याविशेषात् सर्वस्मिन् काले तौ भवत इति प्राप्तं अत्र
तु भविष्यत्कालो विवक्षितः आख्यायकः आख्यास्यन्नित्यर्थः कचि
दपवादविषयेऽप्युक्त्यगोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायात् षष्ठीविषयेऽपि
द्वितीया परे तु क्रियार्थार्थाङ्गविवक्ष्यतीति सूत्रेण एकं एकस्तुम
र्थे प्राय इति सूत्रेण षष्ठीनिषेधश्चाहुः प्रायोगदृष्टात् कचित् षष्ठी
मपि ॥ १२८ ॥

राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया खन्यमिदं वनं । इति सं
चिन्त्य सदृशं नन्दनस्याभनक् कपिः ॥ १२९ ॥

राक्षेत्यादि । इदं वनमशोकवनिकाख्यं राक्षसेन्द्रस्य सं
रक्ष्यं रक्षार्थं अर्हेत्यतः सदृशोऽर्थत् तन्मया खन्यं खननीयं कृत्या
नां कर्त्तरिवेति षष्ठी तृतीये कर्त्तरि भवतः इत्येवं सञ्चिन्त्य कपि
नन्दनस्य वनस्य सदृशं तुल्यं तुल्यार्थेति पक्षे षष्ठी अभनक्

भगवान् भञ्जेर्लङ्घि क्षात्रलोप इति नलोपे हल्ङ्गादिङोपे लङ्
चर्त्वे च रूपं ॥ १२६ ॥

राघेत्यादि । इदं वनं राघवेन्द्रस्य संरक्ष्यं सत्यकराघै
मया लब्धं वेदनीयं इति सञ्चिन्त्य नन्दनस्य इन्द्रधनस्य सदृशं
तदनं कपिर्हनूमान् अभनक् भगवान् भञ्जेर्लङ्घि रक्षादितात्
अण् ल्यभावोक्तिरिति ल्यधामे कर्त्तरि विभाषया षष्ठी समर्थेनेति
समर्थेन षष्ठी ॥ १२६ ॥

राघवाभ्यां शिवं दूतस्तयोरहमिति ब्रुवन् । हितो
भनञ्जि रामस्य कः किं ब्रूतेऽत्र राक्षसः ॥ १२७ ॥

राघेत्यादि । राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्तु तथैव
हनूमान् दूतोहितोरामस्य भनञ्जोदं वनं एवञ्च क्रियमाणे कोभ
वतां मध्ये राक्षसः किं ब्रूते इत्येवं ब्रुवन् वभञ्ज यवनात्मजो
रिपुवनमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः राघवाभ्यां शिवं हितोराम
स्येति चतुर्थी चाग्निष्येत्यादिना षष्ठीचतुर्थी । इति विभक्त्यधि
कारः ॥ १२७ ॥

राघवाभ्यामित्यादि । हे राक्षसा राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां
शिवं भूयादिति ज्ञेयः शक्तार्थवषडित्यादिना हितार्थत्वात् शिव
शब्दयोगे चतुर्थी तच्च हि शक्तइत्यनेन शक्तार्थानां अर्चप्रभु
प्राद्यपर्याप्तसमर्थादीनां यद्वर्ण अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तेन प्र
योजनार्थानां यद्वर्ण हितमित्यनेन हितार्थानां भद्रप्रामाण्यमिति

दीनां कल्याणपर्यायपठितानां अन्येषाञ्च साध्यादीनां ग्रहणं हि
 तार्थत्वेन खल्लिशब्दे दृष्टेतिऽपि खल्लिशब्दग्रहणं समर्थेनेत्यादि
 ना हितार्थत्वेन प्राप्तपक्ष्याप्रवृत्त्यर्थं अतएव खल्लिवर्जं कुशला
 र्थेति विभाषया चतुर्थ्यर्थं परस्मै च एवं सुखार्थानां मुत्प्रीत्यादी
 ः ग्रहणं अतएव चचाय साधुः चित्रियदत्युदाहृतं रामस्य हितः
 सन् इदं वनं भनञ्जि समर्थेनेति सम्बन्धे हितयोगे च षष्ठौ एवं
 क्रियमाणे अत्र कर्मणि कोराचसः किं ब्रूतेइति ब्रुवन् पवनात्मजो
 रिपुवनं वभञ्जेत्यपिमल्लोकेनाश्रयः ॥ १३० ॥

विलुलितपुष्परेणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसु
 मं कुसुमनिपातविचित्रवसुधं सशब्दनिपतदद्भुतोत्क
 शकुनं । शकुननिनादनादितककुब्जिलोलविपलाय
 मानहरिणं हरिणविलोचनाधिवसतिं वभञ्ज पवना
 त्मजोरिपुवनं ॥ १३१ ॥

॥ इति भट्टिकान्धेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

विल्लित्यादि । कीदृशं वभञ्ज विलुलितानां पुष्पाणां रेणुभिः
 कपिशं पिश्रुं प्रशान्ताश्रवस्रजाः कलिकाः पलाशानि यत्राणि
 कुसुमानि च यत्र कुसुमानां निपातेन विचित्रा वसुधा यत्र सश
 ब्देर्निपतद्भिद्भुमैरुत्काउन्नमसः शकुनायत्र शकुनानां पलाय
 मानानां निनादेन नादिताः सञ्जातनादाः ककुभेदिशो यत्र
 विलोकाव्याकुलाविपलायमानाहरिणायत्र हरिणस्तेव लोच

नै च स्याः सीतायाः तस्या अधिवसतिं निवासं । इत्यनभिहिता
धिकारः ॥ १२१ ॥

इति भट्टिकावटीकायां जयमङ्गलायां अधिकारकाण्डे तृती
यः परिच्छेदः काव्यस्याशोकवनिकाभङ्गनामाष्टमः सर्गः ॥

विलुलितेत्यादि । पवनात्मजैरिपुवनं वभञ्ज कीदृशं विलु
लितानां विवटितानां पुष्पाणां रेणुभिः कपिशपिङ्गलं प्रशान्ता
नि अवसन्नानि कलिकाः पत्राणि पुष्पाणि च यत्र कुसुमानां निपा
तेन विचित्रा वसुधा यत्र सञ्चरैः सञ्चरं वा निपतद्भिर्दुर्मेरुकाः
स्थानान्तरं गन्तुमुन्मत्तसः शकुनाः पक्षिणो यत्र शकुनानां पला
यमानानां निनादेन नादिताः संजातनादाः शब्दायमानोक्ततावा
ककुभोदिशो यत्र विलोलाव्याकुलाः सन्तो विपलायमाना हरि
णा यत्र हरिणस्यैव विलोचने यस्याः सीतायास्तदधिवसतिं तस्मि
न्वासस्थानं ॥ १२१ ॥

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभ
रतसेनकृतायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यामधिकारकाण्डेऽष्ट
मः सर्गः ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

द्रुमङ्गध्वनिसंविग्नाः कुवत्पक्षिकुलाकुलाः । अका
र्षुः क्षणदाचर्योरावणस्य निवेदनं ॥ १ ॥

अचान्तरे प्रकीर्णकश्लोकानाह द्रुमङ्गेत्यादि । क्षणदाचर्यो
निशाचर्यः चरेष्टः रावणस्य निवेदनमकार्षुः कृतवत्यः वक्ष्यमा

यप्रकारेण द्रुमपुष्पनिबन्धिनाः प्रास्ताभङ्गशब्देन सत्यस्ताः श्रो
विजीभयसलनयोः श्रोदितश्चेति निष्ठानत्वं नुवत्पचिकुलाः कूज
झिः पचिकुलैः व्यसमानयाः नुशब्दे तौदादिकस्तस्य अवकादेशः
॥ १ ॥

द्रुमज्जेत्यादि । श्रोतासन्निधिस्थाः सद्यदाचर्या राचसोरावस्य
निवेदनं वक्ष्यमाणं श्रकार्णुः कृतवत्यः कञ्जष्टी अनुसिद्धेरित्युच्य
कीदृश्यः द्रूषां वृषाणां भङ्गशब्दैः संज्ञाः विजकोमोभीकत्ये श्रो
दिप्तात् कस्तूरः कुवङ्गिः शब्दावमानैः पचिषां कुलैः समूहेरा
कुलाव्यसचिन्ताः कुञ्जशब्देकुलचेत्यादादिकात् शब्दः कुञ्जशब्दे
भौवादिकइति अवमङ्गलायां प्रमादस्तस्यात्मनेपदित्वात् शपो
नुषित्वाच कूजत्पचिकुलाकुलारति कश्चित् पाठः ॥ १ ॥

यदताप्तीच्छन्नैर्भानुर्यवावासीन्मितं मरुत् ।
यदाप्यानं हिमोस्त्रेण भनत्तुपवनं कपिः ॥ २ ॥

यदित्यादि । यदनं भानुः शनैर्मन्दमतासीत् तपति स्य हलन्त
सञ्चणा वृद्धिः मरुत्मितं शोकमवासीत् वाति स्य हिमोस्त्रेण
क्षिप्रिररम्भिना आप्यानं वृद्धिं शीतं प्यायतेर्लोपोऽन्वलीति
यलोपः श्रोदित्वात्तत्वं तदुपवनं कपिर्भिनत्ति पूर्णवतीति निवेद
नमकार्णुः ॥ २ ॥

यदित्यादि । निवेदनमाह यदुपवनं भानुः शनैर्मन्दं वता
सीत् तपति स्य प्रजवदेति त्रिः अनिमृत्वात् यजोपवने वायुर्मितं

मत्स्यं अवासीत् वाति स्र यमरमेति रम्यनौ यदुपवयं हिमोसेष
चन्द्रेण आप्यामं दृढं ओप्यासीच्छ्रौ कर्त्तरि क्तः स्त्रीलोपदति
यलोपः किरणोऽसमयूखांशुगभक्तिपृष्ठिभृण्यदत्यमरः तदुप
वनं कपिर्भनक्ति इति निवेदनमकार्पुंरिति पूर्वेष्वसम्भन्धः ॥ २ ॥

ततोऽशीतिसहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ।
इन्द्रजित्सुर्विनाशाय मारुतेः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३ ॥

ततइत्यादि । निवेदनानन्तरमिन्द्रजित्सुः रावणः इन्द्रजितं स्र
तइति यत्सूदिवेत्यादिनानुपसर्गे क्तिप् मारुतेर्हनुमतोविनाशाय
अशीतिसहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान् किङ्कराणां किं कुर्वं
मि दिवाविभेत्यादिना टच् क्रोधमूर्च्छितः क्रोधोद्धतः मूर्च्छः समु
द्राये वर्त्तमानत्वात् ॥ ३ ॥

ततइत्यादि । ततोऽनन्तरमिन्द्रजित्सूरावणः क्रोधेन मूर्च्छितः
संभ्रातमूर्च्छः सन् मारुतेर्हनुमतोविनाशाय किङ्कराणां अशीति
सहस्राणि समादिशत् आश्चापयत् इन्द्रजितं स्रते इति क्तिप् ॥ ३ ॥

अत्यष्टिपरिघप्रासगदामुद्गरपाण्डवः । व्यभ्रुवाना
दिशः प्रापुर्वनं दृष्टिविधोपमाः ॥ ४ ॥

अशीत्यादि । ते किङ्करावनं प्रापुः प्राप्तवन्तः अत्यादयः अत्र
रखविशेषाः पाणौ येषामिति अहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तमौ

भवतः अश्रुवानाः दिशोऽप्यश्रुवन्तः अश्रुव्याप्तौ यावादिकः दृष्टि
विषोपमाः भुजङ्गवत् दृष्ट्वैव विनाशयन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

शक्तौत्यादि । शक्तादयः पापौ येषां ते किङ्करावनं प्रापुः
दिशोऽप्यश्रुवानायाश्रुवन्तः अश्रुव्याप्तिसंहत्योः दृष्टिविवैः सर्प
विशेषैरुपमायेषां दृष्टिर्दर्शनं विषोपमा विषमिव येषामिति वा
॥ ४ ॥

दध्वान मेघवल्लीममादाय परिधं कपिः । नेदुर्दीप्ता
युधास्तेऽपि तडित्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ५ ॥

दध्वेत्यादि । कपिर्भीमं परिधं भयानकमर्गलमादाय मेघ
वद्दध्वान ध्वनति स तेऽपि किङ्कराः तडित्वन्त इवाम्बुदाः नेदुः
नदन्ति स किङ्कराणां कृष्णत्वात् मेघैः सादृश्यं आयुधानाञ्च
तडितेति ॥ ५ ॥

दध्वानेत्यादि । कपिर्हनुमान् भीमं भयानकं परिधं सौह
वन्मुद्गरमादाय गृहीत्वा मेघदव दध्वान ध्वनन्त्ये तेऽपि दीप्त
प्रहरणाराजसास्त्रिधुक्तामेघादव नेदुः शब्दितवन्तः ॥ ५ ॥

कपिनाम्भोधिधीरेण समगंसत राज्ञसाः । वर्षा
खड्गततोयौघाः समुद्रेणैव सिन्धवः ॥ ६ ॥

कपीत्यादि । कपिना अम्भोधिधीरेण शोभत्वात् राज्ञसाः
समगंसत सङ्गताः समीगमीत्यादिना तड् लुङ् यथा सिन्धवो
नद्यः खड्गततोयौघाः खड्गजलपूराः समुद्रेण सङ्गृह्यन्ते ॥ ६ ॥

कपिनेत्यादि । ते राक्षसाः समुद्रवह्नीरेण कपिना समगं
यत् मिश्रितावभृशुः समोगम्येति च मानोऽदमतदत्यतादेशः
यथा वर्षास्रद्धतजलपूराः चिन्त्यवोगद्यः समुद्रेण सङ्गताभवन्ति
॥ ६ ॥

लाङ्गूलमुद्धतं धुन्वन्मुदहन् परिधं गुरु । तस्थौ तोर
णमारुह्य पूर्व न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

लाङ्गूलेत्यादि । सहनूमान् लाङ्गूलं पुष्पमुद्धतं उत्तिष्ठत्
धुन्वन् धूञ्कम्पयति स्त्रादौ पठितः परिधं गुरुं उदहन् तोर
णमारुह्य तस्थौ न तु पूर्व प्रजहार प्रहतवान् गूराणां पश्चात्
प्रहारित्वात् ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

लाङ्गूलेत्यादि । सहनूमान् तोरणं वहिर्दारमारुह्य उद्धत
मुत्तिष्ठत् लाङ्गूलं धुन्वन् कम्पयन् गुरुं परिधं उदहन् धारयन्
तस्थौ पूर्व न प्रजहार गूराणां पश्चात्प्रहारित्वात् ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

॥ सिचि वृद्धाधिकारमाह ॥

अक्षरिषुः शरान्भांसि तस्मिन्वक्षःपयोधराः । न
चाक्कासीन्न चाव्राजीत्वासं कपिमहीधरः ॥ ८ ॥

इतः परं सिचि वृद्धिमधिकृत्याह अचेत्यादि । तस्मिन्वने रक्षः
 पयोधराः रक्षांसि पयोधरा इव शरान्भांसि शरान् अभांसी
 व अचारिषुः चरितवन्तः चरतिरकर्मकः चरेत् चुतजवृत्तिरि
 त्यादिप्रयोगेषु दृश्यते इह तु सकर्मको विवक्षितः कपिर्महीधर
 इव न चाङ्गालीन् न चलितवान् द्वयोरप्यतो हलादेशोर्ध्वोरिति
 विकल्पे प्राप्ते अतोलात्तस्येति सिचि वृद्धिः नात्राजीत् आसं भय
 च न जगाम महीधरतुल्यत्वात् नेटोति प्रतिषेधस्यातो हलादेशो
 र्ध्वोरिति विकल्पिते वद ब्रजेत्यादिना वृद्धिः ॥ ८ ॥

अथ सिचि वृद्ध्याधिकारः स्वमते सिच् सिः । अचेत्यादि ।
 तस्मिन् कपौ रक्षांसि पयोधरा इव शरान्भांसीव अचारिषुः
 क्षिप्रवन्तः किन्तु कपिर्महीधर इव न च अङ्गालीन् नैव चलित
 वान् न च त्राममत्राजीत् प्राप्तवान् चर्म्मसञ्चलने क्लृप्तञ्चल
 चाले ब्रजगतौ सर्वत्र व्यांसिः ब्रजवदेति त्रिः ॥ ८ ॥

अवादीत्तिष्ठतेत्युच्चैः प्रादेवीत्यरिघं कपिः । तथा
 यथा रणे प्राणान् वङ्गनामग्रहीद्विषां ॥ ९ ॥

अवेत्यादि । तत उत्तरकालं कपिस्तिष्ठत मा पलायध्वमिति
 उच्चैस्तानवादीत् पूर्ववद्वृद्धिः तथा तेन प्रकारेण परिघं परिघेण
 प्रादेवीन् विजिगीषते स्म दिवः कर्मचेति परिघस्य कर्मसंज्ञा दिवे
 नेटोति वृद्धिप्रतिषेधः यथा वङ्गनां द्विषां शत्रूणां प्राणान्ग्रहीत्
 निगृहीतवान् अतो हलादेशेति विकल्पे प्राप्ते ह्यन्तचणश्चसुदति
 प्रतिषेधः ॥ ९ ॥